

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 10 (427)

Immanuel Kant — revolutsioonäär või reformaator?	
<i>Andrus Tool</i>	1731
Põrgu väravas	
<i>Paavo Kivine</i>	1758
Usku ja rahu: Peapiiskop Eduard Profititliche märterlustest	
<i>Marge Paas</i>	1779
Eesti Vabadussõjast, merest ja sõjaajaloost	
<i>Ott Laanemets</i>	1802
Luulet	
<i>Peeter Ilus</i>	1826
Moodsa epidemioloogia valdustes: Intervjuu USA epide- mioloogi Kenneth Rothmaniga	
<i>Mati Rahu</i>	1830
Tehisaru ja tehnoloogiline areng tervishoius	
<i>Rein Teesalu</i>	1850
<i>Arvustus:</i> Pärnu (esimene) akadeemiline tähetund. Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll. <i>Academia Pernaviensise</i>	

lugu: Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. Toimetanud Meelis Friedenthal. Pärnu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 208 lk.

Rein Veidemann 1874

Ülikool Pärnus. Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll.
Academia Pernaviensise lugu: Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. Toimetanud Meelis Friedenthal. Pärnu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 208 lk.

Erki Tammiksaar 1881

Abstracts

..... 1893

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXI

Herbert Normann 1901

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused Tartu Kunstimuuseumi kogust
lk 1757, 1825, 1849, 1873, 1892:

ÜLO SOOSTER (1924–1970) alustas kunstiõpinguid 1943. aastal Kõrgemas Kunstikoolis Pallas ja lõpetas 1949. aastal Tartu Riikliku Kunstiinstituudi. 1957. aastast elas Moskvas, oli vabakutseline kunstnik, avangardist. Tänavu 17. oktoobril on tema 100. sünniaastapäev.

IMMANUEL KANT — REVOLUTSIONÄÄR VÕI REFORMAATOR?

Andrus Tool

1781. aastal üllitas Königsbergi ülikooli loogika ja metafüüsika professor Immanuel Kant teose *Puhta mõistuse kriitika*. Sellega sai alus pandud tema nn kriitilisele loomeperioodile, mis on kindlustanud talle kestva kuulsuse filosoofina. Selles raamatus mõtiskleb Kant metafüüsika ajaloolise saatuse ja loomuse üle, niiis võiks öelda, et see tegeleb meta-metafüüsikaga. Jutt on muidugi metafüüsikast tollases tähenduses. Saksa 17. ja 18. sajandi ülikoolifilosoofias käsitati metafüüsikat teadusliku distsipliinina, mis põhineb mõistusel, mis pole mitte üksnes kogemusest sõltumatu, s.t aprioorne, vaid ei kätke üldse midagi muud peale mõistuse, s.t on puhas, kujutades niisiis endast puhtast mõistusest lähtuvat tunnetust. Tavaks oli saanud jagada metafüüsika kahte ossa — fundamentaalseks teaduseks, mida nimetati *üldiseks metafüüsikaks* või *ontoloogiaks* ja mis käsitles mõisteid ja printsiipe, millele eeldati toetuvat ükskõik milliste objektide tunnetamine, ja teiseks osaks, mida kutsuti tihti *spetsiaalseks* või *rakenduslikuks metafüüsikaks*, kus keskenduti teatud spetsiifilistele objektidele nagu maailm tervikuna, hing, jumal. Nii näiteks liigendus ka raamat, millele toetudes luges Kant ülikoolis metafüüsika loenguid — Alexander Gottlieb Baumgarteni (1714–1762) *Metaphysica* (1739) — selliselt, et esimese osa moodustas ontoloogia ja sellele järgnesid kosmoloogia, psühholoogia ja teoloogia. Seejuures astub Baumgarten oma metafüüsikakäsitluses Christian Wolffi (1679–1754) jälgedes, keda peetakse kõige

mõjukamaks saksa filosoofiks ajavahemikul, mis lahutab Kanti Leibnizist (1646–1716).

Üheks ajendiks, mis võis ärgitada Kanti oma teaduse loomuse üle järele mõtlema, oli võrdlussituatsioon loodusteadustega, mida samuti õpetati filosoofiateaduskonnas, kus Kant oli aastaid lugenud füüsika ja matemaatika kursusi. Sellele osutab Kant oma teoses *Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimelise esinema teadusena* — seni ainsas eesti keelde tõlgitud Kanti raamatus, mistõttu on järgnevalt eelistatud sobival juhul viidata antud teosele. *Prolegomena* eessõnas rõhutab Kant, et kõrvutus teiste teadustega ei tule metafüüsikale sugugi kasuks — sel ajal kui teistes teadustes sai kahtlemata konstateerida ratsionaalset konsensust, tulemuste hindamise rangeid kriteeriume ja teadmiste kasvu, pole kõike seda võimalik nentida metafüüsika puhul (Kant 2022: 10, vrd Kant 1787: VII–XV). Samas sünnitas see edu uusi küsimusi, nagu: kuidas sobituvad loodusteaduste põhjal kujunevasse maailmapilti moraal või religioon. Neid küsimusi ei saanud mõtlev inimene küsimata jätta, samas ei saanud loodusteadused neile küsimustele vastata. Oma suurepärasele saavutustele vaatamata ei kätkenud loodusteadused endas vahendeid, et mõtestada inimese maailmas-olemist tervikuna, Kant on aga veendunud, et inimloomusele on kustumatu vajadus niisuguse mõtestuse järele (Kant 2022: 11, Kant 1781: VII–VIII; Rohlf 2023: 5–6). Seega tuli nende küsimuste üle mõtiskledes minna loodusteadustest väljapoole, füüsikast metafüüsikasse sfääri. Nii ei viinud traditsioonilise metafüüsika ilmsed vajakajäämised Kanti järeldusele, et sellest ettevõtmisest tuleks üldse loobuda:

Aga et inimvaim kunagi täielikult loobuks metafüüsikauurimusest, on niisama vähe tõenäoline nagu seegi, et kartusel hingata sisse saastatud õhku lakkaksime me kunagi täielikult hingamast. Niisiis jääb siin ilmas alati ja igale inimesele, eriti mõtlevale, alles metafüüsika (Kant 2022: 168).

Küll aga esitas võrdlus teiste teadustega

mõistusele nõude võtta taas ette kõigist oma töödest kõige raskem, nimelt enesetunnetuse töö, ja seada sisse kõrgem kohtuinstants, mis võiks kinnitada mõistuse õigustatud taotlusi, seevastu aga kõrvaldaks mõistuse kõik alusetud pretensioonid — mitte kä-

sukorras, vaid mõistuse igaveste ja muutumatute seaduste kohaselt; ja see ei ole midagi muud kui *puhta mõistuse kriitika* ise (Kant 1781: XI–XII).

Sellist metafüüsika lätte uurimist nimetabki Kant oma teoses kriitiliseks filosoofiaks. Metafüüsika, mis oleks võimeline esinema teadusena, poleks aga Kanti lühiiseloostuse kohaselt “midagi muud kui kõige selle süstemaatiliselt korraldatud *inventuur*, mida me *puhta mõistuse* kaudu oname” (Kant 1781: XX, vrd Kant 2022: 165–166). Niisugune süsteem pidi Kanti nägemuses hõlmama lisaks puhta mõistuse teoreetilisele rakendusele ka selle praktilist rakendust, mida ta nimetab kommete metafüüsikaks (Kant 1781: 841). *Puhta mõistuse kriitika* tegeleb aga peaaegu täielikult üksnes esimesega ja järgnevalt ongi jutt just Kanti teoreetilisest filosoofiast. Aprioorse tunnetuse võimalikkuse tingimuste käsitlust teoreetilise filosoofia vallas, mille taotluseks on fundamentaalsete teoreetiliste mõistete süsteem, nimetab Kant ka *transsendentaalfilosoofiaks*: “Ma nimetan *transsendentaalseks* igasugust tunnetust, mis ei tegele mitte niivõrd objektidega, kui meie *a priori* mõistetega objektidest üleüldse. Niisuguste mõistete süsteemi nimetatakse transsendentaalfilosoofiaks” (Kant 1781: 12, vrd 14–15).

Ajaloolises tagasivaates on Kanti kriitilist filosoofiat enamasti nähtud radikaalse murdepunktina filosoofia ajaloos (nt Bird 2006). Nagu teada, võrdles ta ka ise oma panust filosoofias Mikolaj Koperniku revolutsiooniga astronoomias (Kant 1787: XVI, XXII). Uuem filosoofiaajalooline Kanti-uurimus on aga hakanud taas tähelepanu pöörama tema filosoofia seostele filosoofia traditsiooniga — on siin tegemist traditsiooni radikaalse katkestusega või pigem järjepidevusega, ehkki reformitud kujul (Honnefelder 2003)? Hiljutise näitena võib osutada Karin de Boeri raamatule *Kanti metafüüsikareform* (Boer 2020), mis on pälvinud üsna laialdast tunnustavat vastukaja (Buchenau 2022; Chance 2022; Dyck 2022; Franks 2022; Gava 2022; Herszenbaun 2022; McQuillan 2022; Watkins 2022).

1. PUHTA MÕISTUSE KRIITIKA RETSEPTSIOON

Uskudes, et ta on oma teoses osutanud väljapääsu ummikteedelt, millel filosoofia oli sajandeid ekselnud, ootas Kant mõistagi kohast vastukaja asjatundlikult lugejaskonnalt. Nii andis ta veel kõitmata raamatupoognad juba lugeda oma tutvuskonda kuuluvale kaaslinlasele Johann Georg Hamannile (1730–1788). Tagasiside ei olnud aga see, mida ta oli oodanud. Hamann kurtis teose suure mahu ja raskepärasuse üle. Sarnane vastukaja jõudis Kantini ka nendelt õpetlastelt, kellega ta eelkõige arvestas — Moses Mendelssohnilt, Christian Garvelt ja Johannes Nikolaus Tetensilt (Kant 2022: 18). Veel suuremaks pettumuseks oli raamatu esimene retsensioon, mis ilmus 1782. aasta jaanuaris väljaandes *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*. Anonüümne retsensioon paigutab Kanti transsendentaalfilosoofina briti idealismi ja skeptitsismi traditsiooni ja leiab sellel olevat ühiseid jooni George Berkeley ja David Hume'i filosoofiaga. Nende kahe mõtleja pärandile toetudes pakkuvat Kant “kõrgema või [...] transsendentaalse idealismi süsteemi”, mis minevat aga vastuollu terve mõistusega (Kuehn 2001: 250–252).

Selline oli tagapõhi, mis ajendas Kanti avaldama 1783. aastal teost *Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena* (Kuehn 2001: 253–255), mis kõige selle tõttu kätkeb peale Kanti peateose taotluste lühiiseloostuse ka poleemikat selle esmase retseptsiooniga, eelkõige Göttingeni retsensiooni hinnangutega, mis Kanti sügavalt pahandasid. Iseäranis häiris teda see, et retsensent polnud märganud tema taotluste uudsust, vaid otsis selle asemel filosoofia pärandist elemente, millele teose sisu taandada. Küllap seetõttu rõhutab Kant juba pealkirjas, et jutt on tulevasest, hoopis uut laadi metafüüsikast. Ka teose tekstis joonib ta seda asjaolu ikka ja jälle alla: “siin on tegemist sootuks uue teadusega, mis pole kellelegi varem isegi mõttesse tulnud, et juba selle idee ise on tundmatu ja kõik seni teada on tema jaoks täiesti tulutu” (Kant 2022: 18).

Samasugune mulje jäi ka nii mõnelegi kaasaegsele, veel enam aga järeltulijaile. Tuntud ja üha tsiteeritud on Kanti poolt iseäranis hinnatud Moses Mendelssohni (1729–1786) iseloostus Kanti-

le, keda ta tituleeris kõige purustajaks — “*des alles zermalmenden Kant*” (Mendelssohn 1979: 5). Ja tõesti, valdava osa Kanti *Puhta mõistuse kriitika* mahust hõlmab nende eelduste hävitav kriitika, millele toetusid tõestused väidetele hinge surematuse ja jumala kohta, mida oli esitatud spetsiaalse metafüüsika traditsioonis. De Boer märgib, et see kriitika on olnud 19. ja 20. sajandi kommentaatoritele sedavõrd muljet avaldav, et mingist metafüüsikast või koguni teaduslikust metafüüsikast ei paistnud pärast Kanti enam mõtet olevat rääkidagi. Seda enam, et ehkki Kant on oma teose peatükis “*Puhta mõistuse arhitektoonika*” esitanud tulevase teadusliku metafüüsika kava (Kant 1781: 841–852), pole ta ise seda kava tervikuna teoks teinud. Sestap on Kant järgneval ajal huvi pakkunud eelkõige refleksiooniga kogemuse võimalikkuse tingimuste üle, mida ta arendab oma teose kahes esimeses osas, mis mahult hõlmavad küll alla poole raamatust. Teerajajana niisugusele Kanti-käsitusele tõstab de Boer esile saksa uskantiaani Hermann Coheni (1842–1918) mõjukat teost *Kanti kogemusteooria* (Kants Theorie der Erfahrung, 1871), mis andis suuna 19. ja 20. sajandi uskantiaanlusele üldiselt. Samasugune rõhuasetus olevat omane ka ingliskeelse maailma klassikalistele Kanti-kommentaariidele 20. sajandi esimesel poolel (Norman Kemp Smith 1923; Herbert James Paton 1936). H. J. Paton nimetas niisugust uurimust “kogemuse metafüüsikaks” (Paton 1936) ja antud nimetus omandas laia leviku P. F. Strawsoni mõjuka teose *The Bounds of Sense* (1966) kaudu. Strawson iseloomustab Kanti saavutusena “nende ideede ja printsiipide piiritleva raamistiku uurimist, mille kasulikkus ja rakendamine on olemuslik empiirilise tunnetuse jaoks” (Strawson 1966: 4). Sedalaadi lähenemine on de Boeri hinnangul laialt levinud ka tänapäeva Kanti-uurimustes. (Boer 2020: 3–4, 7–9.) Ja see võib leida tuge Kanti *Prolegomenast*. Polemiseerides oma peateose Göttingeni-retsensiooni väitega, et Kanti filosoofia kujutavat endast “transsendentaalse (ehk, nagu ta seda tõlgib, kõrgema) idealismi süsteemi”, väidab Kant vastu:

Mitte mingil juhul *kõrgem*. Kõrged tornid ja nendesarnased metafüüsilised suurmehed, kusjuures mõlema ümber on alailma tuuline, pole minu jaoks. Minu paik on viljakas kogemussügavik ja mi-

nu poolt nii sageli viidatud sõna transtsendentaalne, mille tähendusest pole retsensent põrmugi aru saanud (nii pealiskaudselt on ta kõike võtnud), ei tähenda üldsegi midagi sellist, mis tõuseb kõrgemale igasugusest kogemusest, vaid seda, mis talle küll (*a priori*) eelneb, kuid pole mõeldud enamaks kui et kogemustunnetust üksnes võimalikuks teha. Kui need mõisted väljuvad kogemuse piirest, on nende rakendamine transtsendentne, mida tuleb eristada immanentsest, s.t kogemusega piirduvast rakendusest (Kant 2022: 178).

Järgnevate sajandite ja tänapäeva domineerivale Kanti-tõlgendusele võis teed sillutada ka uurimismeetod, mida Kant *Prolegomenas* kasutab. Ta mainib seal, et kui ta oma peateoses tõi aprioorse teadmise võimalikkuse ja piirid välja sünteetilisel meetodil, siis käesolevas raamatus eelistab ta kasutada analüütilist meetodit (Kant 2022: 21, 37). Sünteetiline meetod tuletab aprioorse teadmise võimalikkuse vahetult puhta mõistuse, niisiis subjekti struktuuri analüüsist. Analüütiline meetod lähtub seevastu faktiliselt olemasolevatest teadustest, mis kätkevad endas, nagu ta eeldab, aprioorset, kuid empiirilisel sisukat tunnetust, ja tahab näidata, millised eeldused subjekti struktuuris on aluseks niisuguse tunnetuse võimalikkusele. Sedalaadi järeldamine faktiliselt olemasolevalt teadmiselt selle võimalikkuse tingimustele on lähedane mõttekäigule, mida tänapäeval on kombeks nimetada transtsendentaalseks argumendiks (Stern, Cheng 2023). Esiteks on oluline, et lähtekohaks võetud teadmise kehtivus oleks tõesti väljaspool kahtlust, ja teiseks, et selle seos osutatud võimalikkusetingimustega oleks võimalikult tugev. Niisuguste aprioorse objektiivse teaduse kaheldamatute juhtumitena käsitatakse *Prolegomenas* matemaatikat ja uusaegset loodusteadust. Raamatu esimeses osas küsitakse: “Kuidas on võimalik puhas matemaatika?” ja teises: “Kuidas on võimalik puhas loodusteadus?” (Kant 2022: 47–109). Selline küsimusepüstitus ei tähenda nende teaduste võimalikkuse kahtluse alla seadmist, vastupidi, Kant on nad võtnud vaatluse alla just teaduslikkuse kaheldamatute näidetena. Küsimus suunab uurima eeldusi subjekti struktuuris, mis on aluseks niisuguste teaduste võimalikkusele. Sellisena sillutas *Prolegomena* teed uskantiaanlikule Kanti-tõlgendusele, mis käsitas teda eelkõige teadusfilosoofina.

Peavoolu kõrval on muidugi alati olnud ka alternatiivseid käsitlusi. De Boer osutab, et 1910. ja 1920. aastate saksakeelsest kirjandusest leiab ka sellise Kanti-tõlgenduse, mis käsitas *Puhata mõistuse kriitikat* järjepidevana Christian Wolff'i metafüüsikaga. Niisugune vaade on omane sellistele autoritele nagu Hans Pichler, Max Wundt, Heinz Heimsoeth ja Martin Heidegger, kes olid kriitilised domineeriva uuskantiaanliku Kanti-tõlgenduse suhtes. Kuid de Boeri hinnangul kaldusid nad oma kriitilisest hoiakust kantuna mööda vaatama sellest, mis Kanti oma eelkäijatest lahutas. Seetõttu kujunes nende käsitlus teises suunas hõlbivaks sellest, kuidas nägi Kant metafüüsika võimalikkust ja aluspõhja. (Boer 2020: 9–10.)

2. KANT JA TRADITSIOON

Et Kanti kriitiline refleksioon metafüüsika loomuse üle ei tähendanud kogu oma radikaalsusele vaatamata traditsiooni täielikku katkestust, sellest võiks tunnistust anda juba see, et ta nimetab oma uurimist teoreetilise filosoofia vallas transtsendentaalfilosoofiaks. Tõsi, kui vaadata meie kaasaegsetesse filosoofialeksikonidesse, siis seostatakse neis seda terminit valdavalt Kanti nimega. Kuid see tõsiasi annab tunnistust üksnes Kanti suurest mõjust järgneva aja filosoofiale. Tegelikult pole kõnealune mõiste sugugi Kanti kasutuselevõetud uudissõna, vaid oli 17. ja 18. sajandi saksa ülikoolifilosoofias üsna levinud termin, mille, nagu ka termini “metafüüsika” kujunemiskäigu võib ajaloolises perspektiivis tagasi viia Aristoteleseni. Mõlema mõiste elemente leiab käsitlusest, mis Aristotelesel kannab nimetust “esimene filosoofia”.

“Esimeseks” nimetab Aristoteles kõne all olevat filosoofiat selles mõttes, et see käsitleb valdkonda, mis on kõige fundamentaalsem, ja kujutab sellisena endast alusmüüri, millele toetuvad teised teoreetilised teadused, ning samasugune taotlus on ka Kanti transtsendentaalfilosoofial. Nagu teada, koguti Aristotelese tekstid, milles on vaatluse all “esimene filosoofia”, peale tema surma kokku ja see tekstikogu sai pealkirjaks *Metafüüsika*. Sellega taheti arvatavasti ütelda, et õppeprotsessis oleks neisse tekstidesse kohane süveneda alles pärast seda, kui eelnevalt on

endale selgeks tehtud füüsikaalased tekstid — siit nimetus “see, mis tuleb peale füüsikat”. Aristoteles on nimelt mitmel puhul väljendanud seisukohta, et teadmise kujunemise protsess on liikumine sellelt, mis meile inimestele on lähim ja paremini teada, selle poole, mis on loomult esimene ja paremini teada (*Metafüüsika*, 1029b3–12; *Teine analüütika*, 71b34–72a5). Niisiis, kõige fundamentaalsem on iseendas ka kõige paremini teada, ehkki meile mitte kõige paremini mõistetav, mistõttu me jõuame selleni alles meile paremini mõistetavate asjade kaudu, milleks on meelegaemusele antud üksiknähtused, ja neid käsitleski Aristotelese füüsika (Cohen, Reeve 2021: 1–2).

Metafüüsika neljanda raamatu alguses annab Aristoteles esimesele filosoofiale järgmise määratluse: on üks teadmine/teadus (*episteme*, lad *scientia*), mis kaeb (*theorei*, lad *contemplatio* või *speculatio*) olevat kui olevat ja seda, mis on sellele iseendast omane (*Metafüüsika*, 1003a21–22). Nagu Aristotelese pärand tervikuna, kergitab ka see määratlus mitmeid tõlgendamisprobleeme ja nii on hilisantiigist kuni tänapäeva Aristoteleseuurimuseni üha diskuteeritud selle üle, kuidas mõistab Aristoteles teadust üldiselt ja erinevate distsipliinide vahetõlge teaduste süsteemis. Sellest interpretatsioonide paljususest pole siinkohal võimalik ülevaadet anda (vt Smith 2022; Cohen, Reeve 2021; Detel 2005). Vaatleme üksnes neid Aristotelese pärandi elemente, mis kajastuvad ühel või teisel viisil ka Kanti teaduse- ja metafüüsikakäsitluses, ehkki ka siin on tõlgendusruum mõistagi lai.

Teaduslikku teadmist iseloomustab Aristoteles väljendiga *episteme apodeiktike* (*Teine analüütika*, 71b17; Shields 2023: 9–10; Smith 2022: 10–13). Viimane sõna tähendab otsetõlkes ‘midagi milleltki näitama’, ladina vaste on *demonstratio*. Ka Kant iseloomustab teaduslikku teadmist selle kreeka sõna latiniseeritud vormiga “apodiktiline”, mis temal tähendab tingimatult paratamatut ja tõsikindlat teadmist (Kant 2022: 47, Kant 1781: XV). Kuid pikal teel Aristotelese ajast Kantini on kõnealuse “millegi milleltki näitamise” ehk argumentidele toetuva tõendamise mõte teinud läbi muutusi.

Aristotelest on peetud esimeseks teoreetilise mõtlemise ajaloos, kes eristab selgesti argumentatsiooni sisulist ja vormilist

hindamist (Detel 2005: 9–34). Hinnata argumenti sisuliselt tähendab uurida järele, kas argument on *tõene*. Kui aga argumenti sisust abstraheruda ja vaadelda seda üksnes vormilisest küljest, siis kujutab argument Aristotelese järgi endast loogilist järeldust, mida ta nimetab *süllogismiks* (*Teine analüütika*, 71b18). Argumendi vormilisel hindamisel kontrollitakse, kas süllogismi eeldused, *kui* nad oleksid tõesed, annavad hea aluse argumendi järelduseks, *ilma et* oleks vaja kontrollida, kas need eeldused ka tegelikult tõesed on. Aristotelese süllogistika on kehtivate järelduste normatiivne teooria — see ei püüa mitte üksnes tuua välja tähtsamaid järeldusvorme, vaid ka tõestada, millised on head ja sundivad argumendivormid.

Aga muidugi ei ole mitte igasugune vormiliselt kehtiv järeldus veel *apodeiksis* — selliseks tunnistab Aristoteles süllogistlikult kehtiva deduktsiooni, mis lähtub tõestatud eeldustest. Siin on muidugi oht, et tekib lõppematu tõestuskohustus. Teaduslik teadmine kui lõplikult tõestatud teadmine oleks saavutatav siis, kui teaduslikkusele pretendeerivate väidete tõestamisel oleks võimalik jõuda alustõdedeni, mis tõestamist ei vajaks ja võiksid olla tõestuse esmasteks lähte-eeldusteks ehk printsiipideks (*Teine analüütika* 72b5–23; Smith 2022: 11–12).

Muidugi aga ei tule seda kõike mõista nii, nagu oleks teaduslik tunnetus Aristotelese silmis olnud pelk loogiline konstruktsioon. Niisugused konstruktsioonid saavad tema veendumuse kohaselt teaduslikud olla ikka vaid siis, kui nad rakenduvad tegeliku maailma faktidele. Et see nii on, saab Aristotelese järgi tõestada aga üksnes empiirilisel, mistõttu on teadusliku teooria ülesehitamisel esimeseks sammuks faktide kindlakstegemine. Empiirilise tunnetuse rolliks teaduslikus tunnetuses ongi tõestada seda, et uurimisobjekt eksisteerib reaalselt, et uurimus ei tegele mitte fiktiivsete või pelgalt oletatavate asjadega. Niisugust tõestusviisi nimetati keskajal “et-tõestuseks” (*demonstratio quia*) või “tõestuseks *a posteriori*”.

Teadusliku teooria ülesehitamiseks on seejuures esmatähtis selliste väidete kindlakstegemine, mis kirjeldavad universaalseid fakte — niisiis väidete, mille üldiseks vormiks on “Kõik A-d on B-d” või “Mitte ükski A ei ole B”. Tegemaks kindlaks se-

dalaadi väiteid, tuleb empiiriliselt uurida nii palju *A*-tüüpi nähtusi kui võimalik ja sedastada, et igal uuritud *A*-tüüpi nähtusel oli *B*-tüüpi omadus. Niisugust tunnetusmenetlust nimetas Aristoteles *epagoge*'ks, kreeka keeles 'kokku juhtima', 'kokku viima'. Ladina keeles sai selle termini vasteks *inductio*, millest pärineb tänapäeva teadusfilosoofia termin "induktsioon". Ent sellele ajaloolisele seosele vaatamata ei saa Aristotelese mõistet *epagoge* siiski samastada kaasaegse induktsioonimõistega.

Kui mõnes uurimisvaldkonnas on kogutud võimalikult palju fakte ja jõutud nendelt *epagoge* abil väidetele universaalsete faktide kohta, peab teadusliku teooria ülesehitamiseks järgnema teine samm — nende faktide analüüs. Selle käigus antakse kindlakstehtud faktidele loogiline süllogistlik kord. Kuid selline analüüs ei kujuta endast formaalloogilist menetlust, sest üldjuhul ei ole võimalik puhtloogiliselt jõuda lõppjärelde selle eeldustele. Pigem on tegu loova teooriaehitusega. Küll peavad leitud eeldused võimaldama endast lõppjärelde tuletamist. Sedalaadi järeldamist hakati hiljem nimetama sünteesiks. Niisugune analüüsi-sünteesi menetlus jäi Aristotelesest peale umbkaudu kaheks tuhandeks aastaks teadusliku teooria väljatöötamise eeskujuks (Detel 2005: 15). Kui Kant eristab sünteetilist ja analüütilist meetodit, siis on ka tema sellest traditsioonist mõneti mõjutatud.

Episteemilist seisundit, milles asutakse, kui mõne uurimisvaldkonna analüüs on sellisel viisil lõpuni viidud, nimetab Aristoteles *nous*'iks — mõistuseks või mõistusintuitsiooniks. See oleks siis episteemiline seisund, mis sisaldab teadmist kõrgeimatest vahetutest eeldustest, millega analüüs lõpule jõuab (*Teine analüütika*, 100b6–17; Smith 2022: 12–13). Traditsiooniline Aristotelese tõlgendus on mõistnud *nous*'i võimena tabada vahetult kõrgemaid eeldusi, millest saaks siis ülevalt alla loogiliselt tuletada teooria kõik järeldused. Alternatiivse käsituse kohaselt ei tule *nous*'i mõista seisundina, mis algataks sünteesi ilma eelneva analüüsita n-ö puhtalt lehelt. Vastupidi, selleni jõutakse analüüsi ja sünteesi menetluste lõpul. (Detel 2005: 24–25.) Kuidas sellega ka oleks, igal juhul jääb ühtsest allikast tuletamise kaudu tervikuks koondatud teadmine, mida hakati nimetama süsteemiks, tradit-

sioonilise aristotelliku teadusekäsituse üheks elemendiks, mille on omaks võtnud ka Kant.

Ent ka kindlaks tehtud faktid ja nende seostamine loogilisse järeldusseoste tervikusse ei tähenda Aristotelese järgi veel teadust. Olles need tingimused täitnud, peab teaduslikkusele pretendeeriv teooria kindlakstehtud fakte ka seletama. Ehitamaks üles seletusjõulist teooriat, tuleb aga teha selgeks selles käsitletavate faktide põhjused. Omada teaduslikku teadmist tähendab teada põhjust, miks nähtus on olemas ja on just nii ega saa olla teisiti, s.t on paratamatult nii. Kehtiv süllogism on tõestus ehk teaduslik seletus siis, kui tema eeldusi saab pidada tõeseks ja kui üks tema eeldustest on klassifitseeritav aristotellikuks põhjuseks lõppjäreldusele (*Teine analüütika* I, 2). Kui Kant käsitleb *Prolegomenas* teaduslikkuse võimalikkuse tingimusi, siis on samuti keskses rollis põhjuslikkuse kategooria analüüs (Kant 2022: 12–13, 88–92). Selles mõttes püsib ta aristotellikus traditsioonis, ehkki põhjuslikkuse mõiste ise on uusajal teinud läbi olulisi muutusi.

Kokkuvõtlikult — teadus kui tõestatud teadmine tähendab teadmist, mis on tuletatud printsiipidest, mis on ise tõesed, esmased, vahetult antud, paremini teada ning seletavad küsimuse all olevat asja põhjuslikult (*Teine analüütika*, 71b20–25; Smith 2022: 10–11). Niisugust tõestust nimetati keskajal “miks-tõestuseks” (*demonstratio propter quid*) või “tõestuseks *a priori*”. Niisiis seostub teaduslikkus keskaegsest aristotelismist peale aprioorsusega ja metafüüsikat hakati mõistma puhtalt aprioorse teadusena. Kant jääb sellele traditsioonile truuks.

Küsitavaks on aga jäänud, kas niisugune traditsiooniline Aristotelese-tõlgendus on ka tõetruu. Kuigi Aristoteles märgib vahel, et kõrgeimate printsiipide väljaselgitamine on teadusliku tegevuse ülim siht ja et need kõrgemad printsiibid ise ei ole enam tõestatavad (*Teine analüütika*, I, 2; II, 19), ei pruugi see alternatiivse tõlgenduse kohaselt tähendada sugugi seda, et ta pidas neid printsiipe otseselt ja vahetult, s.t ilma ratsionaalse põhjenduseta tabatavaks. On püütud näidata ka otse vastupidist — et ta pidas neid käsitatavaks alles pika põhjendusprotsessi lõpul. Oletatavasti peab Aristoteles nende märkustega silmas ideaali, mille poole tea-

dus püüdleb, mitte faktilist teaduslikku uurimistööd. (Detel 2005: 30.)

Nii või teisiti — kõike seda silmas pidades peaks “esimene filosoofia” teadusena niisiis olema tõestatud teadmine *oleva kui oleva* “esimestest põhjustest” ehk printsiipidest (Inwagen jt 2023: 1–2). Aga mida tähendab määratlus, et esimene filosoofia tegeleb “oleva kui olevaga”? Olles selle teaduse defineerinud, võrdleb Aristoteles seda sealsamas *Metafüüsika* neljanda raamatu alguses matemaatikaga. Ka matemaatika tegeleb olevaga, kuid ühe spetsiifilise, nimelt matemaatilise olevaga, s.t loendatava ja mõõdetava olevaga, nagu teeb ka füüsika, mis käsitleb samuti spetsiifilist olevat — olevat, niivõrd kui see on liikumises ja muutumises. Määratlus “olev kui olev” täpsustab, millisest spetsiifilisest aspektist käsitleb olevat esimene filosoofia — nimelt oleva valdkondlikest ja individuaalsetest eripäradest abstraherudes üksnes kui olevat. Teadusena peaks see uurima põhjusi, tänu millele olev üldse on. Eelöeldu põhjal oleks “esimene filosoofia” seega olevat üldiselt käsitlev teadus, mis abstraherub oleva valdkondlikest eripäradest. (Cohen, Reeve 2021: 2.) Sellist arusaama võib toetada Aristotelese varasem uurimus, millele on hiljem antud pealkiri *Kategooriatest* ning mis hilisantiigis ja varakeskajal defineeris seda, mida võiks nimetada ajastuomaseks teaduseks. Selles väidetakse, et kogu olev liigitub kümnesse oleva liiki ehk oleva kategooriasse. Lisaks sellele ontoloogilisele tähendusele kasutab Aristoteles väljendit “kategooria” ka tähistamaks kümmet kõige üldisemat predikaaditüüpi, mille abil saab olevat määratleda. Ühtlasi märgivad need kategooriad kõige üldisemat tüüpi küsimusi, mida on oluline oleva kohta küsida, ning välistavad teatud teisi küsimusi kui väärtalt püstitatuid. (Studtmann 2024; Cohen, Reeve 2021: 2–4; Smith 2022: 14–16.) Siit traditsioonilise metafüüsika käsitlemine teadusena objektide kui niisuguste tunnetusest.

Eelkirjeldatuga paistab aga olevat vastuolus Aristotelese seisukoht, et “esimene filosoofia” kujutab endast ühtlasi teadmist kõrgeimast ja täiuslikumast olevast ja on seega teoloogia (*Metafüüsika*, 1026a 27–32; Cohen, Reeve 2021: 15–20). Selline väide tuleneb arusaamast, et millegi teadmine eeldab selle vahetu põhjuse teadmist ja et sellel vahetul põhjusel on omakorda va-

hetu põhjus ja nii edasi. Niisugune põhjuslik seos peab tagasi minema esimesele põhjusele. Nii viib Aristotelese füüsika arutlus empiirilisel sedastatavate liikumiste põhjuste üle teda lõpuks eeldama liikumatu esmaliigutaja olemasolu, mida ta kirjeldab jumaliku muutumatu olemisena (*Metafüüsika*, 1072a21–1074b35). Teadmine sellest võimaldab ka käsitleda olevat tervikuna. Siin omandab eesliide *meta-* tähenduse ‘teisele poole minev’, s.t looduslike põhjuste sfäärist kõrgemale tõusev. *Meta-* osutatud tähendusnäansi sobib selles mõttes edasi anda ladina keeles vastega *trans-*. Metafüüsika oleks siis teadus transtsendentsest. Täiusliku olevana on jumalik olemine oma loomult ka selline, et võimaldab iseenesest paremat teadmist, mis võiks olla igasuguse muu tunnetuse alusprintsipiiks. Ent kui nüüd möönda, et esimene filosoofia on seesama mis teoloogia, siis ei paista kõne all olevat mitte olev üldiselt, vaid just üks spetsiifiline oleva valdkond — kõige täiuslikum osa olevast. Kanti-eelse metafüüsika tavapärane liigitamine universaalseks ja spetsiaalseks metafüüsikaks paistab välja kasvavat sellest esimese filosoofia ja teoloogia seostamisest.

Keskaegne aristotelism nägi Aristotelese õpetuses kasuliku tööriista, mille abil oleks võimalik kristlikku usku ratsionaalselt demonstreerida. Aristotelliku teadusekäsituse spetsialist Wolfgang Detel peab selle Aristotelese-retseptsiooni hämmastavaks suundumuseks, et keskajast peale on tema epistemoloogia- ja teadusteooriale antud tõlgendus, mille kohaselt me suudame spetsiifilise mõistusintuitsiooni võime abil vahetult ja lõplikult kindlaks teha teaduse kõrgemate printsiipide tõesuse ja tänu sellele niisuguse teaduse kõiki järeldusi kõrgematest printsiipidest deduktiivselt tõestada — nii et sellisel viisil on võimalik lõplikult kindlaks teha ka kõigi järelduste tõesus. Pidades niisugust Aristotelese-tõlgendust ekslikuks, märgib Detel, et Aristotelest ei saa vastutavaks pidada selle eest, et teda on palju sajan- deid — oletatavasti kristliku mõtlemise mõjul — ekslikult mõistetud epistemoloogilise dogmaatikuna (Detel 2005: 33–34). Kuid just selline tõlgendus kujundas järgneva aja metafüüsikakäsituse.

Keskaegse aristotelismi juhtfiguur on Thomas Aquinost (1225–1274), kes oli veendunud, et kui käsitleda empiirilist maailma tõesti teaduslikult, s.t toetudes Aristotelese füüsikale, siis

pole oma tunnetuses teaduslikult järjekindel olles muud võimalust kui jõuda jumalani. Empiiriline maailm ise juhatab meid jumala juurde. Selles mõttes käsitlevad filosoofia ja teoloogia sedasama tõde, ent kumbki omal viisil. Teoloogia liigub justkui ülevalt alla — lähtekohaks on ilmutus, piibli tekst, ja sealt liigutakse loodud maailma seletuste poole. Filosoofia kui n-ö loomulik tunnetus lähtub loodud maailmast ja liigub alt üles — loodud maailma üksikutest aspektidest lähtudes tõuseb see tunnetus jumala kui nende nähtuste esmapõhjuse, *causa prima*’ni. (Pasnau 2024: 2–3.)

Raskus oli siin selles, et kristlik jumal ja jumal, mida pidas silmas Aristoteles, on kaks väga erinevat juhtumit. Kristlik jumal ei ole lihtsalt looduslike protsesside liikumatu esmaliigutaja, vaid loodud maailma transtsendentne isikuline looja ja valitseja. Paljusid kristlaste jaoks ilmutustõena kehtivaid kristliku jumala karakteristikuid peeti sellisteks, milleni loomulik mõistus iseseisvalt ei küüni. Seetõttu — ehkki pole ohtu, et korrektne filosoofiline mõtlemine läheks vastuollu ilmutustõdedega — on siiski asju, mis tal tuleb jätta üksnes ilmutuse hooleks. See kajastub ka erinevas sõnavaras, mida on kohane kasutada, kui kõne all on vastavalt kas loodud maailm või looja. Loodud maailma erinevad olemisviisid leiavad Thomase veendumuse kohaselt adekvaatse väljenduse Aristoteelse poolt väljatoodud kategooriates. Kategooriad on erinevad predikaaditüübid ja ühtlasi, kuna alati üteldakse midagi oleva kohta, ka erinevad olemisviisid. Aga selleks, et kõnelda jumalast, läheb vaja teistsuguseid mõisteid. Lisaks mõistele “olev” pidas ta sellisteks veel mõisteid “ühtne” (*unum*), “tõde” (*verum*) ja “hüve” (*bonum*) ja veel mõnda. Sedalaadi mõisteid on hakatud nimetama transtsendentaalideks, ehkki keskajal kasutati siinkohal mõistet *transcendens*, s.t “teisele poole ulatuv”, millega peeti silmas, et tegemist on selliste mõistetega, mille rakendusvaldkond ulatub veel kategooriate rakendusvaldkonnastki välja poole, nad on niisiis transkategoriaalsed mõisted. See võib ühelt poolt tähendada seda, et transtsendentaalid on kõige üldisema rakendusega mõisted, mida saab kasutada kõige kohta. Sellisena on nad kognitiivses suhtes esmased mõisted — nad on teadmise jaoks esimesed, s.t pole defineeritavad mõne kõrgema soomõis-

te kaudu, olles niisiis iseendast evidentsed. Neid õpitakse tundma mõisteanalüüsi kaudu ning nad on lähtekohaks ja vormilisteks tingimusteks sünteetilisele teadmisekonstruktsioonile. Samas on transtsendentaalid ka sellised mõisted, mida saab kasutada rääkides kõige täiuslikumast, kus pole enam piisavad mõisted, mis on kohased iseloomustama loodud maailma. Kuid Thomas on seisukohal, et kui neid transkategoriaalseid mõisteid kasutatakse jumala kohta, siis mitte sellesamas tähenduses, mis neil on loodud maailmast kõneldes. Öelda, et jumal on hea, tähendab, et jumal on olemuslikult headus ise, seevastu inimese kohta kasutatuna tähendab see, et inimesel on niisugune omadus, mis tal võib olla, aga ei pruugi. Headus loodud maailma nähtuste omadusena pole küll seesama mis headus ise, kuid on sellega teatud suhtes, mida Thomas nimetab “analoogiliseks”. Aristotelest järgides eristab ka tema seda, mis on paremini teada iseendast, sellest, mis on paremini teada meie jaoks. Jumal on küll iseendast paremini teada, aga mitte meie jaoks siinpoolses elus, kus meil tuleb leppida analoogilise jumalatundmisega. (Pasnau 2024: 4–7; Goris, Aertsen 2019: 5, 7; Ashworth, D’Ettore 2021: 6–8.)

Selles traditsioonis tuleks veel esile tõsta Johannes Duns Scotust (1266–1308), keda on nimetatud ka transtsendentaal-filosoofia rajajaks, kuivõrd just tema määratles metafüüsikat *scientia transcendens*’ina — kasutades niisiis *meta-* vastena *trans*’i (Honnefelder 2003: 57). Metafüüsikat mõistis ta seejuures ikka teadusena “olevast kui olevast”, niisiis teadusena, mis käsitleb olevat kui niisugust, mitte mõnda selle eriliiki. Oleva kui oleva käsitus kätkeb endas transtsendentaalide uurimist, mis transtsendeerivad oleva jagunemist lõplikuks ja lõpmatuks nagu ka lõplike asjade jaotumist kümnesse Aristoteelse kategooriasse. Transtsendentaalide all peab ta seejuures silmas mõisteid, mis kirjeldavad seda, mis on “esmaselt teada”. Ent tema käsituses pole selleks, mis on inimese tunnetuse jaoks esimeseks adekvaatseks objektiks, mitte lõplik materiaalne maailm nagu Thomasele Aquinost, ega see, mis on jumalale iseendas olemuslik, nagu see on mõne teise keskaegse mõtleja jaoks, vaid selleks on abstraktne mõiste *ens* ‘olev’, mis pole mitte “analoogiliselt”, vaid ühetähenduslikult rakendatav nii lõplikule kui ka lõpmatuks. Me omandame selle

mõiste, kui eristame oma meelekogemusest pärit üksikmõistetest abstraktsiooni teel nende põhjanevaid komponente. Transsendentaalideks on lisaks mõistele “olev” veel hulk teisi mõisteid, mis on oleva määratlustena sellega samamahulised — sellised mõisted nagu “ühtne”, “tõene”, “hüveline” jt. Duns Scotuse käsitluses ei ole metafüüsika enam mitte niivõrd teadus oleva esmasest põhjustest ja printsiipidest nagu Aristotelesel, vaid ennekõike teadus sellest, mis on esmane kognitiivses suhtes. See teadus on esmane selles mõttes, et käsitleb inimõistuse esmaseid, oma siult absoluutselt lihtsaid mõisteid, mis on sellisena kõige üldisemad mõisted. Neile toetudes mõistetakse kõiki oleva eriliike, ka adekvaatne mõiste jumala jaoks — lõpmatu olemine — on tulevat mõiste “olev” analüüsist: seesama olemine, mida loodud maailma nähtused omavad lõplikul viisil, on jumalale omane lõpmatuna. (Williams 2022: 2–6, 8–9; Goris, Aertsen 2019: 6–8; Ashworth, D’Ettore 2021: 8–9; Honnefelder 2003: 56–59.) Küllap just Duns Scotusele toetuvaid filosoofe peab silmas Kant, kui ta mainib *Puhta mõistuse kriitikas* iidset transsendentaalfilosoofiat, kus lisaks kategooriatele eeldati veel puhtaid arumõisteid, mis pidid kehtima objektide kohta aprioorseste mõistetena, ja mainib, et skolastikud väljendasid seda arusaama lausega: *quodlibet ens est unum, verum, bonum* — mistahes olev on ühtne, tõene, hüveline (Kant 1787: 113).

Uusaegsete loodusteaduste mõjul hakkas metafüüsikas käsitletud teemade ja probleemide ring 17. sajandist peale laienema. Sestap tunti selle ja järgmise sajandi metafüüsikas üha enam vajadust teha vahet metafüüsikal õpetusena “olevast kui olevast” ja metafüüsikal, mis tegeleb spetsiifiliste olevavormidega. Nii hakkas välja kujunema eristus üldise ja spetsiaalse metafüüsika vahel. Seejuures lahkes üldine metafüüsika aja möödudes ja uusaegse loodusteaduse arenedes üha enam traditsioonilisest teoloogilisest orientatsioonist ja pöördus üha enam nende probleemide ja väljakutsete poole, mis tulenesid metafüüsika jaoks uusaegsest teadusest, näiteks keha-vaimu vahekorra probleem või isikusamasuse probleem. See võis olla ajendiks, mis sillutas teed uue termini “ontoloogia” käibeletoomiseks, tähistamaks seda muutust filosoofia probleemistikus. (Inwagen jt 2023: 2.) Metafüüsika pea-

miseks taotluseks jäi siiski uurida süstemaatiliselt mõistelisi määratlusi, mida saab predikaadina kasutada ükskõik millise oleva puhul ja mida seetõttu eeldavad kõik teadused. Ja sedalaadi metafüüsika tähistamiseks tuleb 17. ja 18. sajandi saksa ülikoolifilosoofias lisaks terminile “ontoloogia” kasutusele ka termin *scientia transcendentalis*, mille lätteks on Duns Scotuse kontseptsioon metafüüsikast kui *scientia transcendens*’ist. (Honnetfeld 2003: 55–56; Boer 2020: 79–80.)

Tolle aja kõige mõjukam Saksa filosoof Christian Wolff eelistab oma metafüüsika ladinakeelses esituses nimetada niisugust fundamentaaldistsipliini esimeseks filosoofiaks ehk ontoloogiaks, saksa keeles kasutab aga väljendit *Grundwissenschaft* — alusteadus. Teadust mõistab ta ratsionaalse võimena käsitleda tegelikku fakte korrastatud ja struktureeritud viisil. Järgides Aristotelese esimese filosoofia traditsiooni, usub Wolff, et teatud tõesed on teada enne teisi ja on aluseks avastamiseks edasisi tõesid. Ja nii nagu teatud faktid on fundamentaalsemad ja aluseks avastamiseks teisi fakte, nii on ka teadused, mis tegelevad fundamentaalsemate faktidega, aluseks teistele teadustele, mille fookus on spetsiifilisem. Nii näiteks tuleneb füüsika “tõestuse korra kohaselt” üldisest kosmoloogiast (mida Wolff nimetab oma ladinakeelses metafüüsikas ka *cosmologia transcendentalis*’eks), ning see omakorda tuleneb ontoloogiast (ehk esimesest filosoofiast). Tema ontoloogia — teadus olevast kõige üldisemas tähenduses — on fundamentaaldistsipliin niisiis selles tähenduses, et toetub meie mõtlemise kõige üldisematele ja fundamentaalsematele, iseendast evidentsetele printsiipidele. Nendeks on tal mittevasturääkivuse printsiip ja küllaldase aluse printsiip. Esimene pole deduktiivselt tõestatav, kuivõrd deduktsioon seda juba eeldab, teine on tõestatav mittevasturääkivuse printsiibist lähtudes. Mittevasturääkivuse printsiip defineerib kõige üldisemalt selle, mis on võimalik ja mis on võimatu. Olev kõige üldisemas mõttes — see, mis on võimalik — on miski, mille mõiste ei kätke endas vasturääkivust. Kuivõrd mõistete valdkond ja objektide ontoloogiline valdkond langevad Wolffi süsteemis kokku, siis kujutavad reaalselt eksisteerivad objektid endast võimalike asjade hulga alamhulka. Teise alusprintsiibi kohaselt on kõigil, olgu see võimalik või tegelik, “küllal-

dane alus”, et pigem olla kui mitte olla. Need kaks printsiipi on aluseks spetsiifiliste valdkondade käsitlemisele. Analoogiliselt on transtsendentaalne kosmoloogia aluseks füüsikale. Kui ontoloogiat ja transtsendentaalset kosmoloogiat näeb Wolff täiesti “puhaste” ehk *a priori* teadustena, siis füüsikat mõistab ta empiirilistel printsiipidel põhineva teadusena. (Hettche, Dyck 2024: 5–11; Boer 2020: 80–81.) De Boer väidab, et neist määratlustest lähtudes saab Kanti transtsendentaalfilosoofiat mõista Wolffi metafüüsika reformina, niisiis mitte selle hülgamise, vaid tema töö korrigeeriva jätkamisena (Boer 2020: 95–96).

3. REFORM JA REVOLUTSIOON

Kant käsitab oma eelkäijate ontoloogiat transtsendentaalse tunnetuse ühe vormina, mille taotlusi jagab ka tema enda transtsendentaalfilosoofia — niivõrd, kui mõlemal juhul on sihiks teha kindlaks mõisted ja printsiibid, millel puhtaprioorsena on samas roll objektide tunnetamisel. Küll peab ta puudulikuks viisi, kuidas eelkäijad on seda sihti püüdnud saavutada. Nende puudujääke korrigeerides keskendub ta iseäranis võimetele ja funktsioonidele subjekti struktuuris, millega niisugused mõisted seonduvad, ning ühtlasi annab see tema arvates ka võimaluse täpsustada aprioorsete põhimõistete nomenklatuuri. Siin on aluseks nende mõistete tuletamine ühtsest allikast, mis ei võimalda mitte üksnes neid mõisteid kindlaks teha, vaid kujundada neist ka süsteemi, tuletades mõisted ühtsest printsiibist. Ühe olulise puudusena heidab ta varasemale transtsendentaalsele uurimissuunale nimelt ette seda, et puhaste aprioorsete mõistete esitus kujutas neis endast pelka “agregaati”, mitte süsteemi nagu teadusele kohane. (Kant 2022: 104–109, 114–115, Kant 1781: 860.) Põhipuudusena tõstab ta aga esile asjaolu, et varasem transtsendentaalfilosoofia pidas selliseid aprioorseid mõisteid (näiteks põhjuslikuse mõistet) rakendatavaks ühteviisi nii meeltele tajutavatele asjadele kui ka ülemeeliste nagu jumal, surematu hing ja maailm kui tervik. Kant nimetab aprioorsete mõistete viimati osutatud kasutust nende “transtsendentseks rakenduseks” (Kant 2022: 95), peab seda õigustamatuks ning seostab sellega ka senise metafüü-

sika ebaõnnestumisi. Aga just see eeldus oli aluseks neile distsipliinidele, mida traditsiooniliselt nimetati spetsiaalseks metafüüsikaks. Neid puudusi püüdis Kant oma transtsendentaalfilosoofias parandada. Vältimaks kategooriate õigustamatut transtsendentset rakendamist spetsiaalses metafüüsikas, pidas ta vajalikuks tuvas-tada, mis läks valesti traditsioonilises üldises metafüüsikas ehk ontoloogias. Ent nagu de Boer rõhutab, ei tähendanud see, et ta oleks üldse loobunud traditsioonilise üldise ja spetsiaalse metafüüsika taotlustest ja pärandist (Boer 2020: 82–91).

De Boer juhib tähelepanu sellele, et Kant eristab kahte erinevat uurimisviisi transtsendentaalse tunnetuse rüpes ning seda eristust võib pidada revolutsiooniliseks (Boer 2020: 74–77, 91–96). Ühelt poolt sisaldub transtsendentaalses käsitluses tunnetus, mida Kant nimetab transtsendentaalfilosoofiaks ja mis kujutab endast esmatasandi uurimust tegemaks kindlaks, millised aprioorsed tunnetuselemendid struktureerivad inimese erinevaid kognitiivseid võimeid ja toiminguid. See osa transtsendentaalsest uurimusest jätkab üldise metafüüsika kui transtsendentaalfilosoofia traditsiooni, mõistagi reformitud kujul. Eelkõige on teos kesken-dunud aga teise astme uurimusele, mis reflekteerib nende esma-tasandi tunnetuselementide rakendamise üle, ja siin on tegemist traditsiooni katkestusega. Wolffi ja Baumgarteni ontoloogiatele heidab Kant ette dogmatismi, mida ta oma peateoses defineerib puhta mõistuse pretensioonina

liikuda edasi vaid (filosoofilistest) mõistetest tuleneva puhta tunnetuse abil, vastavalt printsiipidele, milliseid mõistuse poolt juba ammu kasutatakse, ilma et oleks küsitud mõistuse õiguse järele neid printsiipe kasutada ega viiside järele, kuidas nende printsiipideni on jõutud (Kant 1787: XXXV).

Kui ta räägib *Prolegomenas* sootuks uue teaduse ideest, mis pole kellelegi seni isegi mõttesse tulnud, siis peab ta silmas just seda teise astme uurimist, mis käsitleb aprioorseid objektikonstiteerivaid mõisteid sihiga määratleda, mis tingimustel on nende rakendamine õigustatud. Alles seejärel on võimalik otsustada, kas metafüüsika kui teadus on võimalik. (Kant 2022: 43–44.) Niisugust uurimust nimetab ta puhta mõistuse kriitikaks ehk *transtsendentaalseks kriitikaks* (Boer 2020: 91–96). Nii näiteks eristab ta

oma peateose sissejuhatuses transtsendentaalfilosoofia doktriini ja transtsendentaalset kriitikat, märkides, et antud teos on pühendatud eelkõige viimasele:

Me tegeleme siin uurimisega, mida ei saa õigupoolest nimetada mitte doktriiniks, vaid üksnes transtsendentaalseks kriitikaks, kuna selle sihiks pole mitte avardada teadmisi endid, vaid neid üksnes korrigeerida ja anda kõigi *a priori* tunnetuste väärtuse või väärtusetuse proovikivi (Kant 1781: 12).

Sõna “kriitika” pärineb kreeka verbist *krino*, mida võiks tõlkida vastega “eristama”. Sõna *kritike* tähendas ‘otsustamist’ või ‘hindamist’ ja oli käibel eelkõige juriidilises või eetilises valdkonnas, tähendades kreeklaste sõnakasutuses otsustusvõimet eetilistes, poliitilistes ja juriidilistes küsimustes. Spetsiifilisema tähenduse omandas sõna “kriitik” umbkaudu 300. aasta paiku eKr, kui see hakkas kõrvuti sõnadega “grammatik” ja “filoloog” tähistama asjatundjat filoloogilisel tegevusalal. Uusajal oligi termin *ars critica* käibel eelkõige filoloogilise ja piiblikesegeesi tähenduses. Kant tundis oma esimesel loomeperioodil seda eelkõige aga esteetilise mõistena, nn “maitse kriitikana” — asjatundlikkusena hea maitse kriteeriumite rakendamises. (Bormann 1976.)

Puhta mõistuse kriitika esimese väljaande eessõnas selgitab ta seda mõistet aga järgmiselt:

Järgnevas ei mõista ma kriitika all aga mitte raamatute ja süsteemide kriitikat, vaid kriitikat, mis tegeleb mõistusvõime kui niisugusega suhtes kõigi tunnetustega, mida mõistus võib taotleda *sõltumatult igasugusest kogemusest*, seega otsustamisena metafüüsika kui niisuguse võimalikkuse või võimatuse üle ja niihästi metafüüsika allikate kui ka tema ulatuse ja piiride üle, seda kõike aga printsiipidest lähtudes (Kant 1781: XII; vrd Kant 2022: 20; Holzhey 1976: 1268–1272).

Mõistuse kriitika tähendab niisiis seda, et puhas mõistus, mis on sünnitanud traditsioonilise (dogmaatilise) metafüüsika, tuleb tuua mõistuse kohtulaua ette, et otsustada, milline puhta mõistuse rakendus on õiguspärane, nagu ka seda, kus on traditsioonilise metafüüsika puhas mõistustunnetus astunud üle oma õiguspärase rakenduse piiride, mille tulemuseks ongi metafüüsika mahajäämus teiste teadustega võrreldes ning lõputud väitlused eri suundade

vahel metafüüsikas. Puhas mõistus saab oma “kohtuotsuse” kriteeriumid võtta aga jällegi üksnes puhtast mõistusest endast. See tähendab aga seda, et puhta mõistuse õigustatud rakendusvaldkonna piiride esiletoomine nõuab ka puhta mõistuse enda analüüsi, sellesse kätketud eri võimete rakendusvaldkondadele lisaks ka nende endi “eristavat piiritlemist” ning vahekordade määratlemist mõistuse struktuuriosade vahel. Seetõttu kujutab mõistuse kriitika endast ka mõistuse enesetunnetust — puhta mõistuse struktuuri ja õiguspärase toimimise mehhanismi läbivalgustamist ning iseenda loomuses selgusele jõudmist. Kui mõistuse õiguspärase rakenduse piirid on esile toodud, on kriitika ülesandeks hoolitseta mõistuse distsipliini eest, s.t hoida mõistust edaspidi õiguspärastes rakenduspiirides. (Kant 1781: 65–66, 711, 738.)

Kanti silmis võiks nende tingimuste täitmine luua aluse metafüüsika tulevasele arenemisele teaduse kindlat teed pidi — kriitika kujutab tema silmis endast propedeutikat tulevasele teaduslikule metafüüsikale (Kant 1787: XV). De Boeri järgi viib Kanti kriitiline refleksioon järeltulele, et üldist metafüüsikat, nagu see oli ajalooliselt välja kujunenud, on võimalik ümber kujundada teaduseks, kui piirata selle taotlusi, s.t taandada see süsteematiseliseks käsitluseks igasuguse objektitunnetuse aprioorsetest elementidest (Kant 1781: 845, Kant 2022: 165–167; Boer 2020: 86–88). Selle mööndusega sai Kant oma peateose teise väljaande eessõnas tunnustada Wolffi rolli oma teaduse arengus:

metafüüsika tulevases süsteemis tuleb meil järgida ranget meetodit, mida rakendas kuulus Wolff — dogmaatiliste filosoofide seas suurim, kes esimesena andis eeskju (ja sai tänu sellele eeskjule seni veel mitte kustunud põhjalikkusevaimu algatajaks Saksa-maal), kuidas tuleks printsiipide seaduspärase kindlaks tegemise, mõistete selge määratlemise, tõestuste kontrollitud kindluse, järeltulest julgetest hüpetest hoidumise abil asuda teaduse kindlale teeale, mis oleks olnud suurepäraselt sobiv ka sellist teadust nagu metafüüsika niisugusesse seisukorda seadma, kui talle oleks pähe tulnud selleks pinda ette valmistada vastava organi, nimelt puhta mõistuse kriitikaga (Kant 1787: XXXVI).

Mõistuse kriitika rakendamine toob endaga kaasa aga selle, et “uhke nimi ontoloogia, mis pretendeerib sellele, et anda süsteematiselises doktriinis asjadest üldse sünteetilisi tunnetu-

si *a priori* (nt kausaalsuse printsiip), peab loovutama oma kohta pelgale tagasihoidlikule puhta aru analüütikale” (Kant 1781: 247).

Spetsiaalse metafüüsikaga, nagu see oli ajalooliselt välja kujunenud, on teine lugu. Transsendentaalse kriitika põhjal näitab Kant, et meie tunnetusvõimete kätkevad aprioorsetel mõistritel ja printsiipidel saab olla objektiivset rakendust üksnes võimaliku kogemuse piires. Seetõttu ei saa pidada õigustatavaks dogmaatilise metafüüsika pretensiooni kogemus-transsendentsel tunnetusele, s.t võimalikule kogemusele kättesaamatute entiteetide, nt jumala või surematu hinge objektiivsele tunnetusele. (Kant 1787: XIX; Boer 2020: 71–72, 89–91.) Löviosa *Puhta mõistuse kriitika* mahust võtabki enda alla spetsiaalse metafüüsika distsipliinide ratsionaalse psühholoogia, ratsionaalse kosmoloogia ja ratsionaalse teoloogia tunnetustaotluste õigustamatuse demonstreerimine, niisiis selle näitamine, et dogmaatilise metafüüsika teaduslikkusele pretendeerivad väited hinge surematuse, maailma alguse ja lõpu kohta ajas ja ruumis ning jumala kohta pole teaduslikult tõendatavad (Kant 1787: 349–732, Kant 2022: 111–163). Ja see võis õigustada Mendelssohni nimetama Kanti “kõige purustajaks”, kuivõrd jutt käib kristliku tsivilisatsiooni alustõdedest ja võimekus neid tõdesid ratsionaalselt põhjendada oli olnud aluseks metafüüsika/filosoofia kultuurilisele õigustatusele kristlikus maailmas.

Ent see ei tähenda, nagu oleks Kant olnud valmis täielikult loobuma varasema spetsiaalse metafüüsika pärandist. Tema arvates võimaldab transsendentaalne kriitika sõeluda selle distsipliini tähendusutetest elementidest välja ratsionaalset tuuma. Nii eristab Kant spetsiaalse metafüüsika aprioorsete mõistete konstitutiivset ja regulatiivset rakendamist. Esimene, mõistusideede objektimääratlev rakendus, millele rajanes traditsiooniline spetsiaalne metafüüsika, ei läbi kriitilist testi ja tuleb hüljata. Puhaste mõistusideede regulatiivne rakendus on aga õigustatav nii hästi teoreetilises filosoofias kui veelgi enam metafüüsika praktilises osas. Teoreetilise tunnetuse jaoks annab puhas mõistus oma *a priori* ideede näol regulatiivseid heuristilisi juhtnööre uurimistöö organiseerimiseks, kujundades ettekujutuse teoreetilisest

ideaalist, mille poole sel tuleks püüelda. Selliseks teoreetiliseks ideaaliks oleks teadmise süstemaatiline ühtsus, s.t paratamatute seadustega kokkuseotud terviku suurim ühtsus ja sellesse tervikusse hõlmatud objektide kõige ulatuslikum mitmekesisus. Traditsiooniline metafüüsika eksis, kui omistas neile ideedele objektikonstitueeriva tähenduse teispool võimaliku kogemuse piire. (Kant 2022: 112–114, 141–142, Kant 1781: 670 jj.) Kui aga piirata teaduse alusprintsipiide kehtivus üksnes võimaliku kogemuse sfääriga, siis on Kanti väitel loodud eeldused, et tahtevabadust saaks pidada teoreetiliselt võimalikuks, ja tänu sellele avatud tee, et praktilise filosoofia raames võiks põhjendada mõistuse realiseerumise võimalikkust moraalisfääris. See teeb mõeldavaks maailmakäsituse, milles poleks vastuolu teaduse ja moraali vahel, teadusliku deterministliku maailmapildi ja tingimatult vabade kõlbeliste otsustuste vahel. (Kant 1787: XXI, Kant 2022: 132–137, 160–161; Boer 2020: 78–79.) Samuti loob transtsendentaalne kriitika Kanti järgi eeldused teaduse ja religiooni “rahumeelseks kooseksisteerimiseks”. Vaatamata sellele, et *Puhta mõistuse kriitika* kolmandas osas on üksikasjalikult kummutatud kõik traditsioonilise metafüüsika jumalatõestused nagu ka hinge surematuse tõestused, võimaldab transtsendentaalne kriitika tal kuulutada oma peateose teise väljaande eessõnas, et ta on piiranud mõistust selleks, et teha kohta usule (Kant 1787: XXX). Sest kuigi mõistuse kriitika on ühelt poolt demonstreerinud, et jumala olemasolu ja hinge surematust ei saa teoreetiliselt tõestada, võimaldab see teiselt poolt sama kindlalt väita, et neid uskumusi ei saa ka teoreetiliselt kummutada, kuivõrd niisugune kummutus peaks samuti väljuma võimaliku kogemuse piiridest. Seega on võimalik omada religioosset usku ja jääda seejuures intellektuaalselt ausaks, s.t see ei nõua silmade sulgemist teaduslikult kindlaks tehtud faktide ja loodusseaduste ees.

Kirjandus

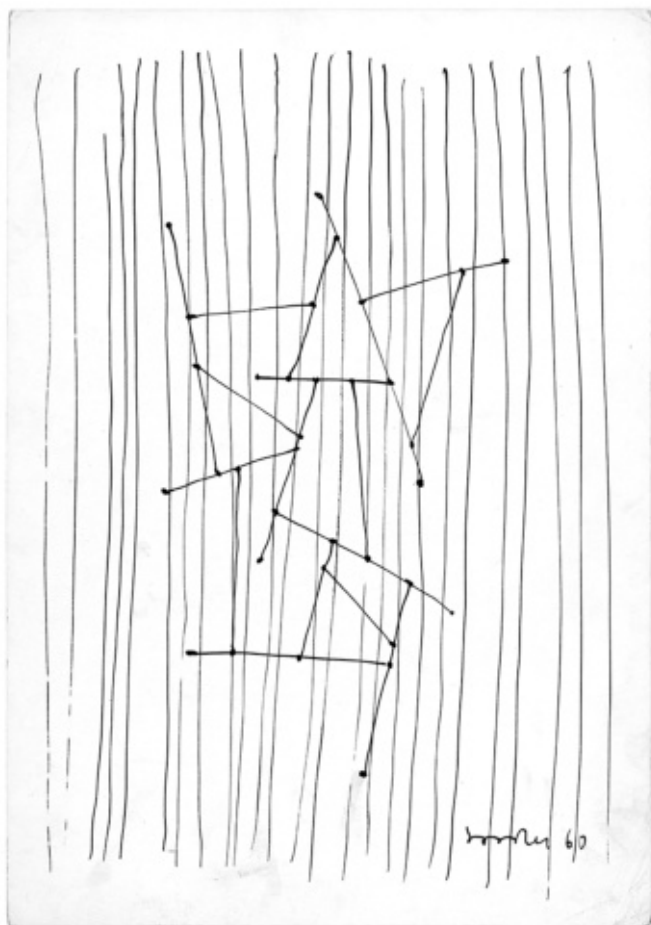
Ashworth, E. Jennifer, Domenic D’Ettore 2021. Medieval theories of analogy. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*

- (Winter 2021 Edition). E. N. Zalta (ed.).
<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/analogy-medieval/>
- B i r d, Graham 2006. *The Revolutionary Kant: A Commentary on the Critique of Pure Reason*. Chicago: Carus Publishing Company
- B o e r, Karin de 2020. *Kant's Reform of Metaphysics: The Critique of Pure Reason Reconsidered*. Cambridge: Cambridge University Press
- B o r m a n n, Claus 1976. Kritik. — *Historische Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 4. Basel: Schwabe Verlag, S. 1249–1262
- B u c h e n a u, Stefanie 2022. Kant's Wolffianism: Comment on Karin de Boer's *Kant's Reform of Metaphysics*. — *Kantian Review*, Vol. 27, pp. 113–117
- C h a n c e, Brian A. 2022. Kant's letter to Fichte, the pure intellect and his all-crushing metaphysics: Comments on de Boer's *Kant's Reform of Metaphysics*. — *Kantian Review*, Vol. 27, pp. 119–125
- C o h e n, S. Marc, C. D. C. R e e v e 2021. Aristotle's metaphysics. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition). E. N. Zalta (ed.).
<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/aristotle-metaphysics/>
- D e t e l, Wolfgang 2005. *Aristoteles*. Leipzig: Reclam Verlag
- D y c k, Corey W. 2022. Review: Karin de Boer, *Kant's Reform of Metaphysics: The Critique of Pure Reason Reconsidered*. — *Philosophical Review*, Vol. 131, No. 3, pp. 369–373
- F r a n k s, Paul 2022. Reform and/or revolution?: Comments on Karin de Boer, *Kant's Reform of Metaphysics*. — *Kantian Review*, Vol. 27, pp. 127–132
- G a v a, Gabriele 2022. Book Review: *Kant's Reform of Metaphysics: The Critique of Pure Reason Reconsidered* by Karin de Boer. — *European Journal of Philosophy*, Vol. 30, No. 2, pp. 854–857
- G o r i s, Wouter, Jan A e r t s e n 2019. Medieval theories of transcendentals. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2019 Edition). E. N. Zalta (ed.).
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/transcendentals-medieval/>
- H e r s z e n b a u n, Miguel 2022. Kant's *Critique of Pure Reason* as a reform of metaphysics. — *Con-textos Kantianos*, Vol. 16, pp. 269–271
- H e t t c h e, Matt, Corey D y c k 2024. Christian Wolff. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition).

- E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/wolff-christian/>
- H o l z h e y, Helmut 1976. Kritik. — *Historische Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 4. Basel: Schwabe Verlag, S. 1262–1282
- H o n n e f e l d e r, Ludger 2003. Metaphysics as a discipline: From the “Transcendental Philosophy of Ancients” to Kant’s notion of transcendental philosophy. — R. L. Friedman, L. O. Nielsen (eds.). *The Medieval Heritage in Early Modern Metaphysics and Modal Theory, 1400–1700*. (The new synthese historical library, Vol. 53.) Dordrecht: Springer, pp. 53–74
- I n w a g e n, Peter van, Meghan Sullivan, Sara Bernstein 2023. Metaphysics. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/metaphysics/>
- K a n t, Immanuel 1781. *Critik der reinen Vernunft*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- K a n t, Immanuel 1787. *Critik der reinen Vernunft*. Zweyte hin und wieder verbesserte Auflage. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- K a n t, Immanuel 2022 [1783]. *Prolegomena igale tulevasele metafüüsilikale, mis on võimeline esinema teadusena*. Tlk Jüri Saar. Toim. M. Kivimäe, I. Tröner. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- K e m p S m i t h, Norman 1923. *A Commentary to Kant’s “Critique of Pure Reason”*. 2nd, revised and enlarged edition. London: Macmillan
- K u e h n, Manfred 2001. *Kant: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press
- M c Q u i l l a n, Colin 2022. Review: Karin de Boer. *Reform of Metaphysics: The Critique of Pure Reason Reconsidered*. — *Journal of the History of Philosophy*, Vol. 60, No. 2, April, pp. 348–350
- M e n d e l s s o h n, Moses 1979. *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes. Der Briefwechsel Mendelssohn — Kant*. D. Bourel (Hg.). Stuttgart: Reclam
- P a s n a u, Robert 2024. Thomas Aquinas. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/aquinas/>
- P a t o n, Herbert J. 1936. *Kant’s Metaphysics of Experience*. Vol. 1–2. London: Allen & Unwin
- R o h l f, Michael 2023. Immanuel Kant. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/kant/>

- Shields, Christopher 2023. Aristotle. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2023 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/aristotle/>
- Smith, Robin 2022. Aristotle's logic. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/aristotle-logic/>
- Stern, Robert, Tony Cheng 2023. Transcendental arguments. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/transcendental-arguments/>
- Strawson, Peter F. 1966. *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. London: Methuen
- Studtmann, Paul 2024. Aristotle's categories. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.). <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/aristotle-categories/>
- Watkins, Eric 2022. Comments on Karin de Boer's *Kant's Reform of Metaphysics*. — *Kantian Review*, Vol. 27, pp. 133–138
- Williams, Thomas 2022. John Duns Scotus. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022 Edition). E. N. Zalta, U. Nodelman (eds.).
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/duns-scotus/>

ANDRUS TOOL (1960) on lõpetanud Moskva Ülikooli filosoofiateaduskonna filosoofia erialal (1984), filosoofiamagister (Tartu Ülikool, 1991), filosoofiadoktor (TÜ, 2014). Praegu TÜ filosoofia ajaloo lektor. *Akadeemias* avaldanud varem artiklid “Uuskantiaanlus kui teadusajastu kultuurifilosoofia” (1993, nr 4, lk 769–802); “Maailm kui kõnelus: Hans-Georg Gadameri filosoofilisest hermeneutikast” (1994, nr 6, lk 1198–1222); “Wilhelm Dilthey elufilosoofia ja hermeneutika” (2006, nr 8, lk 1798–1835); “Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused” (2020, nr 8, lk 1347–1389) ja “Emil Du Bois-Reymond, *ignorbimus* ja maailmavaadete võitlus” (2021, nr 3, lk 413–434) ning Immanuel Kanti, Wilhelm Dilthey ja Hans-Georg Gadameri tekstide tõlkeid.

ÜLO SOOSTER. Abstraktne motiiv kolmnurkadega (1960; tušš, paber)

PÕRGU VÄRAVAS

Paavo Kivine

Suurem tuba. Amandus Adamson tuleb, on töökitlis. Käib ringi, vaatab oma töid, puudutab neid. Lööb siis äkki jalul kõikumaa, haarab toolileenist, istub.

No mis see's nüüd on?... Pagan, kas jälle? Huuh!... Ära sa mul siin... (*Katsub südametalt.*) Ei, lööb. Lööb, sinder! Olgu, toetame korra, muidu tütar veel... (*Istub. Tõstab laual asju ringi. Seal on puuklotse, tööriistu, raamatuid. Jääb mõttesse.*)

Jah, aga ma ei olnud ju teda näind. Mitte silmaotsagagi. Kus ma saingi? Kui tast kostma hakkas, olin ju ära, Itaalias. Ja paljudest sinna jõudis... Miski aga pidi juhtuma olema, et kodus kõik nii segi läksid. Üks Kalev käis teise otsa! Mäletan, et naersin: ootoot, olge'nd ikka, igast mehest nüüd Kalevit! Liialt see, mis kõrva puutus... Et rabeleb üks mati peal ja kergitab pomme. Oh jumal, ja veel tsirkuses! Tsirkus — mõõganeelajad ja habemega naised. Ja Kalev nende keskel? No kuulge!

Jah, aga see'p see oli, et ma ju ei teand. Ei teand, k e d a ta seal selja peale keeras. Ühtejärke ja mõõtu võtmata. Tuldi, kust tuldi. Aga ennekoike Saksast. Hahaa, ennekoike Saksast! Ja kukkusid nad kõik. Ja mis see siis inimestele tähendas! Ma ei teand, et just s e a l t see Kalev. Ma ei teand seda põhimist!

... No hea küll, ega ma saandki teada. Alles siis kikitasin kõrva, kui olin tagasi Piiteris ja Köler pillas — või oli see Hurt, no üks neist oli —, et näed sa, eesti mees on kõige ees. Rinnutsi rabelemises. Kõikse suuremate lavade peal. Astub vasta kes tahes — kõigil päkad vastu taevast! Ja et Lurich nimeks, omade vahel lihtsalt Jüri.

Mäletan veel, et imestasin: ah või juba nii hullud lood? Või et nemadki, kes nad ju ei peaks, no nemad kindlasti ei peaks, võ-

tavad sihukese asja jutuks. Justkui see olekski midagi. Kusjuures nad vist tundsid teda. Vähemalt jutust lõi välja, aina Jüri ja Jüri. No ja sinna otsa veel see, et studendid ajada igal pool tsirkusehoo- neid lõhki, et peened daamid kiljuda teist nähes ja et keisrikojaski juba kihab... Sa kuula ainult!

Ja hakkasid aga ajama, et mine ikka ka ja viska silm peale. Või see sul tükki küljest võtab! Tsirkus või mitte, aga no kurat — meite verd mees! See kõiksepealt. Jumaluke, palju's meid on, kes kuhugi jõund? Sõrmede peal loe üles! Ja vähemasti ses mõttes tasub sul vaadata, et ehk kulub töö juures ära.

Hea küll, hea küll, ei läind ma siis ka veel. Mul seda aega mööda tsirkusi kolada... Jah, nii see siis jäi. Aga kui viimaks mu oma köögitudruk tuli, ise lõõskab näost mis kole, tuli ja õhkas: is- sand, kus on alles mees! — vaat siis sai mul küllalt. Siis ütlesingi endale: no ma lähen vaatan, mis tont see's on!

Aga kui ma siis teda nägin — sa püha jumal! (*Hüppab püsti, hakkab ringi käima.*) Esimese valuga ei osandki muud öelda. Või mis sa seal ütledki, kui silm põle seesugust enne näind. Sest see mees... see mees oli kui kätega tehtud!

Taeva päralt, kui ta seal seisis mu ees: käed puusas, nagu nae- rul, higipisarad ihu peal, igast otsast võitu uhkav. Kui ma äkki tundsin, et võidul võib olla lõhn. Ja sinna juurde veel sihuke imelik tunne, nagu oleksid ise selles võidus osaline... Vaat siis lõi mul klaariks. Pähe tuli veel kunagi tehtud “Kalevipoeg ja Sarvik”. Mille ma omast arust võidu kiituseks ju tegin. No mil- leks siis veel? Nüüd sain aru: ei olnud see mul miski Kalevipoeg. Ei sinnapoolegi! See oli mul keegi kopsuhaigete tõbilast. Vaat see siin on Kalevipoeg! Sa võta ja tee! (*Istub.*)

See oli... see oli kui... ma ei tea. Ja või ma üksi? Võta see Mägi, mu oma õpilane akadeemiast. Olgu-olgu, väljanägemiselt ehk oligi teisest vähe rohkemat kui puud nikerdama. Aga noore- na — kuulge! —, noorena ihand saada teiseks Jüriks! Lausa hullu kombel mölland pommide kallal. Juba Tartu päevil, kui Jürist al- les esimest kostma hakkas.

Või hiljem see noorsand Wiiralt, kui ta tegi akvarellis oma autoportree. See ju viimse kriipsuni Jüri! Viimse kriipsuni —

poos, ilme, kõik. Pane kõrvu, vahetad ära. Ainult ühel prillid ees... Päriselt nad muidugi põlnd. Aga noor mees, üks tahtis olla. Ja kes põleks taht? Mis, ta käind koguni Jüri juures rammu kogumas! Või veel rohkemat, sest läks temagi soomusrongile ja sai temagi seal kätte oma matsu... .

Sa pane sinna kõrvale veel teised, samamoodi vaimutöö mehed — Jüri hullutas neid kõiki. Kes andis sellele nimeks uim, kes hüpnoos, kes fluidum, kes närvide vapustus. Eestlase suus võõrad sõnad. Lintrop, see kirjamees, kui kord Jüri võitlemist näind, pani ta hoobilt Kreutzwaldi kõrvale. Ütles: nemad kaks meil ongi. Ainult nemad kaks. Kohe nii hullusti ütles, no ikka väga hullusti. Mispärast? Mis ajas?... Jah, ega muu, kui aeg. Aeg, kus oligi ainult kaks: nüüd on kas ei või jaa? Ei või jaa... No ja kui juba nemad, mis me seal enam maameestest... Aga seda nüüd takkajärgi rääkida? Kes põle eland-näind, sellele jäädkki rääkima.

Nii me seal kohtusime. Kas ma päris teadmata talle sain olla? Olin justsama valmis saand Kadrioru samba, pannud seal kivi peale ingliski omakandi Rootsi Juuli. Keiser ise käis kaemas, et kuulutada see, khm, riigi kõige uhkemaks sambaks. Ega ma salga, see läks mul korda küll. Kui vaatad, mis ta inimestele nüüd on. Just nagu laulusalmis: ausamba rajasin ma Juulil eluaegu ja tee ta juurde ei rohtu eal, ja mis seal veel... Ongi nii, et kui Lasnamäelt tulevad noorpaarid sinna ühiselu õnnistama, nagu see neil kombeks, siis ei kummarda ei kellegi muu kui eesti maatüdruku ees. Ei, päris kena lugu.

Nõnna pidi Jüri, kes ta omas ametis oli ka juba riigi esimene mees, ma usun, ta pidi mind teadma küll. Nii et kui me kätt andsime, oli see ühevõrra kõva käeandmine. Ja see on mul ka meeles, et vaatasin talle alt otsa ja ütlesin: “Nüüd on lood sedaviisi, et ainult seepärast, et sa oled olemas, jätan ma need naesterahvad kivide otsas ja hakkas tegema sind.”

Jumala eest, kõik need näkid nagu pühiti mul peast! Ise jäin ootama, et mis ütleb. Et kuidas siis jääb? Tema ainult naeris: “Eks sa tee pealegi. Tee kohe mitu tükki, et jääks mulle ka.”

No oli alles! Siia maani oli ikka minult tellitud, nüüd olin ise pakkuja seisus ja lisaks oma tööle pealemaksja. Õige soe peast!

Aga miskit pidi seal olema, mis sundis. See oli... Näe, ega ei ütlegi, mis.

Sõitsimegi minu poole Paldiskisse. Mis ta oli? Jah, üheksasaja teise aasta suvel.

Kohe sai nalja ka. Sõna Jüri tulekust oli lagund laiali ja nais-soo, selle nooremapoolse, võttis üksjagu leili küll. Naaber pärast rääkis, et nende plika kippus äkki laka peale magama. Ja kui siis hakkasid käima jutud, et nii ja naa, siis võtt tema püssi ja asutand end kah nagu ehale. Ja kas sa näe, tulebki sealt üks — Jüri ise! Märkab teda, ütleb: oot-oot, peremees, pea'nd pea! Kas ma's võeras olen, sa ju tead mind küll. Tema aga teind näo, et ei tea ma midagi. Õelnd: ole sa, kes sa oled, mul püss võtab kõiki... Aga muidugi jäi sellega. Naeris veel: kui mära ei otsi, ega täkk ei karga.

Jürist esimese valuga öelda... Elus inimene. Härradega härra, külameestega oma. Esimestele Georg, teistele Jüri. Ei ühtedest alamal, ei teistest ülemal. Ajas meestega võidu lori ja kiskus lõõtsa. "Mis mina," ütles, "mina olen lihtne nagu labajalavalss." See kõik oli talle kaasa antud... Põrgut, oskan minagi lõhkise sabaga kuube ja kravatte kanda! Kui just peab.

Eks ma olnd näind neid üksjagu, kes saand taeva armust. Kel keres rammu rohkem kui pooles külas. Nagu mõnel siin meiegi pool. Et no mis kurat — ja Jürile vastu! Aga pärast poe pruudi eest peitu. Vandusid üksteise võidu: ei saa nisuke asi võimalik olla! No ei saa! Aga sai ja oli. Jüri ainult patsutas teisi ja kordas: "Jäksan mina, jäksate teie ka. Andke aga takka!" Ja näitas ette, kuidas peab. Kuidas saada hoopis teist sugu jõud kui see, mille annab sõnnikuvedu või vundamenditegu, ja et just see laseb väiksel lüüa suurt. No ja kes seda põleks taht!

Ma ise olen ikka olnd seda meelt, et tegu käib üle sõna. See, mis sa teed, see on ja jääb. Sõnast ei jää maha midagi. Aga ime-lugu, Jüriga oli teine asi. Tema sõna ei rikkund, andis hoopis juurde. Kui tema kord rääkima hakkas, kuulasid mehed ammuli sui. Jälle üks tema nõidusi.

Ütles neile: "Usku olgu sul! Usku! On usku, ei soa su vasta ükski!"

No ja läkski lahti. Kui säde oleks kukkond purukuiva metsa alla. Lõi leegi latvadesse! Ei olnd meest, kes põleks pomme siikutand või vainul rabelend. Siin, igal pool. Kui ta maad mööda ringi käis ja igal pool mehi maha pani. Ei mis, tegelikult tõstis neid üles. Jah, üles. Vaata et mu oma vasar ei hakand kõrgemas kaares käima. . .

Ta ju siis rääkis mulle, kuidas seal parunite koolis oli olnd, kuhu isa ta lapsena pand. Kaupmeheameti lootuses, aga muidugi teiste lükata-tõugata. Mats, kasi jalust! Võmm kuklasse! Mis mõnu võib olla, kui käes on voli kedagi peksta. Tuleb jälle meelde, kui kusen verd. . . Ja mis ta siis tegema hakkas, et see lõpeks. Kuni jõudiski sinna, et enam ei pekstud. Kui ka veel mõni oleks taht, põlnd enam kuidagi võimalik. . . Ja nüüd ei pekstagi. Ei teda, ei mind. Sest enam EI SAA. Ja oma saksaviha — eks sealt ta selle sai. Nagu. . . nagu mõni teine kuskilt mujalt.

. . . Kere poolest põlnd ta ju miski looja kingitus. Ei ühestki otsast. Oli tervenisti end ise teind. Ehitand raashaaval, midagi siia, midagi sinna. Me teeme ju temaga sama, ainult tema paneb juurde, mina raiun maha. Kuni saamegi ühes kohas kokku. Tema elusal kujul, mina. . . ei, ikka ka elusal kujul. Vähemalt nii ma püüan.

No ja tööga, sellega panime siis kohe minema. Ma juba loomu poolest ei täi oodata ja ega seal teab mis arupidamist olnd vaja ka. Mis mul mõelda oligi, kui ta ise andis kõik ette? Eimiskit maha võtta, eimiskit juurde panna. Kui ehk see vähene, mida tingimata vaja ja mis teebki ühest asjast asja.

Ega ma ütle, kõik need Zeusid, Herkulesed ja Moosesed, need suurtest meistritest tehtud, nad on ju küll. Neis on ju väge paljast paigalseisust. Seisab — ja ongi. Aga Jüri, temas oli muud. Temas oli motsioon. Ta ise oli üksainus motsioon! Selles oli tema vägi ja võim. Nõnna murrab merelaine. Ja vaat siis, sealsamas, seesama kord lõi mulle pähe: oot-oot, kui kõik siin ilmas liigub, miks siis mitte kivi? Jah, miks siis mitte ka kivi? Just — ja panengi liikuma!

Mõte läks veel sellele suurele Firenze meistrile, kes ta oli üle kõige ja kellelt ma ise olen eluaeg õppind. Temal ju Jüri-sugust

meest võtta ei olnud ja tuli tal võtta antiigist. Aga kust siis veel? Te ainult vaadake “Laokooni”, mille ta üles leidis. Elu, mis võitleb surmaga. Kesk ainitist liikumist kinni püütud viiv. Näed, mis alles oli, näed, mis kohe tuleb. . . Aga see, et nii tervena sihukest asja leida? Pagan, mina usun küll, et ta tegi selle hoopis ise!

Või vaadake ta “Taavetit”, vaadake hästi teraselt. Sel ju seal soon tuksleb kaela peal! Vaevu-vaevu märgata, aga ära ütleb kõik. Just selle, mis vaja. Kelle vasta tuleb mehel minna. Mis ilmvõimata töö seisab tal ees. Mees, kes julgeb ja jäksab. . . Sinnapoole püüdsin minagi. Ja vähemalt üks ka seda märkas. Neid lihaseid, luid ja sooni naha all mu töödes, mida paljudel teistel näha polla. Nii ütleski. Laipmanni Hans, jah, tema.

Aga siis ma vaatasin Jürit enda ees seismas. Kui ta end liigutas, siis jooksid tal kui rotid naha all! Liha, mis elas. See oli kui. . . no igatahes minust ennenägemata asi. Ta näitas mulle koolipõlve pilti. Misuke oli, kui alustas. Tundsin ära: minu kopsutõbine Kalevipoeg. Nüüd aga oli mu ees mees teisest ilmast. Iga toll Firenze meistri mees. Jah, aga seda meistrit siin ei ole. Ei ole ega tule, olen ainult mina. . . Põrgut! Vähemasti ei saa keegi öelda, et ma ei proovind! (*Tõuseb, katsub ette näidata, lööb siis käega ja istub.*)

Ei saa. Seisad ise! Aga ainult nii: üks jalg teise ette, rind kummi, kael kangeks, kand maas, käed haaramas. Tulgu vasta, kes tuleb. Näed, mis alles oli, näed, mis kohe saab. Ma tean, tean, see on mul merest. Kui oled lapsest saati teda vahtind. . . seda, kuidas ta elab, liigub. . . kuni on veres. . . (*Samas hakkab kirjeldatu ilmuma seinale, algul katkendlikult, lõpuks selgelt.*) Jah, ainult nii! Täies ihualastuses. Nagu need Olympia väljal. Kelle auks lauldi oode ja raiuti sambaid. Midasamust ma isegi praegu teen. Just, võitjana! Sest ainult võit loeb. (*Lööb käega vastu lauda.*) Kõik muu. . . on üksnes võidu kõrvane.

Jäi veel nimi. Aga no mis mõtlemist sealgi? Muidugi “Champion Lurich”! Ainult nii — tšempion Lurich! Keegi ei küsi, kes see on. Kui teda tuntakse igas lossis ja lobudikus üle suure Vene. Mis, kui tuntakse üle Euroopa!

Näitasin talle ka, missugune tuleb. Küsisin: noh, kuidas on? Kas lõhnab võidu järele? Oled sina? — Naeris. Lasi end kohe piltnikul samas poosis üles võtta ja postkaardi peale panna. Küsis veel: mis ta sul rahas tegema hakkab? Vastasin: töö, valu, pronks — ühtekokku nelisada ruublit. Noogutas: sa tee mulle ka. Ei, sa tee kohe kaks.

No ja ma tegin.

Aga kui tehtud, läks mölluks.

“Oot-oot, mis ahjualune see on?” käratas, kui nägi. Ma ei tea, kas mõtles, et saab üle-elusuuruse või? No ja läkski meil ütlemiseks, kohe päris kõvaks ütlemiseks läks. Seletasin küll, kuidas oskasin. Et mis tehtud, see tehtud, pärastpoole võime teha — kurat, ja teemegi! — kui suure tahes. Aga kus tema! Lajatas: “Käi põrgu!” ja lõi ukse prauh kinni... Siis mul vist käiski esimest korda peast läbi: põrgu? Hm?...

Hiljem ütles küll, eks häbenes, et asi põle ju rahas. Kuramus, ja minul oli asi rahas? Sinder sihuke! Ma võinuks küsida, kas ta ise tegi end raha läbi selliseks, nagu nüüd on... Aga mis sest enam. Tema oli äge ja mina olen äge.

Jah. Aga ega sellega jäänd. Mis tema ette võttis, sellega läks lõpuni. Suure ilma ees tema-mees end ära unustada juba ei last. Teadis, et kui sul on nimi ja sa oled selle ise teind, siis kannagi seda. Ja tema kandis. Ja kuidas veel! Oli selleks nutti ja kuraasi. Ja niipalju takti, et teised noogutaks: jajah, kõik on õige, kõik on nii. Aga see, mis ta kuju kohta ütles... Ah, muidugi talle meeldis! Tal oligi juba plaan.

Olid tookord seal vennad Jelissejevid. Kaupmehed, mitmes põlv juba. Esimene oli alustand viiskudes, järeltulijatel ärid üle suure Vene. See ju vana lugu. Kui olid kunagi eikeegi, jääb see verre. Siis muudkui põgened. Eemale saatuse antust, kõigest väest, nagu jaksad. Mõni jääbki põgenema. Ka siis veel, kui ise sõidab juba tõllas.

Nüüd oli üks neist Jelissejevitest, Grigori nimeks, ostnud Nevskile maja. Et ehitada see ümber ilmatumaks ärihooneks. Ja tuli sealtpoolt soov, et mina ehiksin seda kujudega. Imestas, et kust mina? No Jüriga nad küll tundsid. Nii et kas oli see Jüri...

Aga või ma isegi enam tundmata olin. Ja kas hakkama saan, seda ei läind ma ka teiste käest pärima. 1903 nad olidki majaga ühel pool. Minult neli suurt kuju seal küljes.

No aga maja ise! Ütlevad, et Peeter tõi Venemaale tüki Euroopat. Vennad Jelissejevid tõid terve maailma. “Mauride palee”, “India tempel. . .”, mida kõik sellest öeldi. Sai sinna sisse teatergi. Toetas kunsti see Grigori, oli üldse helde käega, heategija hinge poolest. . . Ja see kaup seal sees! Jüri rääkis. Austrid Ostendest, trühvlid Itaaliast, kirsid Jaapanist, veinid Prantsuse ja Hispaania viinamägedelt. Imesid, millele mina põleks osand nimegi anda. Ainult parim, vähemaga peremees ei leppind. Oligi tal majas rohkesti meie kandi rahvast. Pidas eestlastest lugu. Nende korralikusest. Puhkas ka ise Eestis, lasi siia ehitada lossi. (*Naerdes.*) Ehk mahtusime meiegi Jüriga ta parima kraami hulka?

Siis oligi, et kui mul kuju valmis, korraldati nagu tellimise peale Passaazis esimene rahvusvaheline kunstinäitus. Metall ja kivi. Pandi sinna välja.

See on nüüd Jüri jutt. Et läind nii, et nad sattund Grigoriga ühel ajal seda ilu imetlema. Käivad ringi, vaatavad. Seda kätt Tatšševi pronks, teist kätt Scherfi hõbe, siin Fabergé, seal Werner. Kuni justkui kogemata jõuavad Jüri kuju juurde. — “Oot-oot, pas-toi!” hüünd Grigori. “Kuule, see oled ju sina! Oled või?” — Jüri naernd.

Asi oli sedasi, et järgmisel aastal pidi Ameerikas Saint Louise linnas peetama ilmanäitus ja selle sees olümpiamängud. Sinna kunstikonkursile valis töid komisjon, mille üks peamehi oligi sama Grigori Jelissejev. Kes sealsamas kost Jürile: “Nüüd pole muud, kui panemegi su Ameerikamaa poole tee. Euroopas tunnevad sind kõik, õpitagu sealmaalgi tundma!”

Ja rändaski me kuju vete taha. Ja saigi Jürist eestlaste esimene olümpiavõitja. Kõik läks just nii, nagu ma kuju alusele kirja olin pand: *Champion Lurich*.

. . . Ma põlnd kade Jürile pillama: näed, tõigi meie ahjualune esimese priisi ära!

. . . Seejärel tuli üks uus asi. Ma'i saand esiotsa arugi, mis. Öeldi mulle: palume teid, Amand Ivanovitš, valmistada mäles-

tussammas uputatud laevadele. Krimmi, Sevastopoolisse. Mina vastu: oot-oot, ikka *uppund* laevadele? Nagu “Russalka”? Nead vastu: ei-ei, just nimelt uputatud. Tuli välja, et Krimmi sõja ajal lastud admiral Nahhimovi käsul kuusteist omaenda laeva merepõhja, et Sevastopoolit mere poolt ära kaitsta. Mis olnd nii suur tarkus ja lahinguline vaprus, et vajab nüüd takkajärgi jäädvustamist. Mäletan, et imestasin: kuulge, see põlnd ju muud, kui et suurest hirmust lasti põhja viimane kui oma laev, et vaenlasel oleks vaeva vähem. Ei tea, aga neil seal vist ongi nii, et mida rohkem o m a mehi otsa saab, seda uhkem? Aga või see minu asi. Nii et kui küsiti, kas teen, ütlesin jah. See ju mu leib.

Mõtlesin siis veel: mis asi see mul küll nende hukka saand laevadega on? Kas see, et oma isa läks ja jäigi? Ja mina kalda peale ootama... “Laeva viimse ohkega” ma ju alustasin... ei, eks “Äreval ootel” oli ka sama. Sinna otsa “Russalka” ja nüüd siis see.

Inseneriks sai mulle kõrvale Enberg, Liivimaa mees temagi. Arhitektiks Feldmann, kolleeg akadeemiast, sünnilt pool sakslast. Nii me seal, kolm võõrast verd meest, tegime tatarlaste maal sammast venelaste kangelasteo auks. Üheksasaja neljandal alustasime, järgmisel lõpetasime. Vahepeal jõudis veel “Varjaag” end jaapanlaste vastu ära uputada ja jälle kangelaslikult. Hakkas juba hirm, et äkki tahetakse veel sinna ka. Aga ei, õnneks läks mööda.

Saimegi valmis, aga pidulik avamine viibis. Sest mis pidu seal, kui sõda tuuris kaotuse poole ja rahvas laulis: “*Kuropatkinu Kuroki dajot v praktike uroki...*”

Nüüd ta siis seal seisab. Kui Sevastopoli au ja uhkus. Uputatud... ja minu poolest veel uputatavatele laevadele. (*Naerab.*) Kas pane või rahatähe peale!¹

...Pärast tegin samas Krimmis, Koreizis mäletusmärgi. Jälle merre. Oli üks kurb tatari lugu. Ei saand olla tegemata. Russalka najatab seal kivile, hoiab süles lapsukest. Tormiga löövad lained üle, vagusa ilmaga ujuvad ta juurde, silitavad-paitavad, sosistavad midagi kõrva. Usuvad, et kui juba päästis lapsukese, küllap täidab sinugi soovid... Tegin ta tellimata. Või oli väheke vürst

¹Seda sammast on kujutatud 2015. aasta Venemaa sajarublasel.

Jussupovi soovi ka? Ei mäleta. Igatahes tema Jalta-palee aeda ma küll üht-teist tegin.

... Jah, aga ikka see Jüri. Ma olin ju siis pime! Ei, see, mis tehtud, see kõik oli õige. Eht tšempion, eht Jüri. Aga ma olin siis nagu laps. Nägin ainult üht, elusat teda ja vaimusilmas kuju. Olgugi et juba üks kui teine võttis Jüri jutuks. Köler, Rauad, Laipmanni vennaksed. Kellest ühestki põleks uskund, et nisuke asi neile korda läheb. Aga siis ma ei osand... Nägin ainult seda, misuke Jüri on, mitte seda, mis ta korda saadab. Olin nii ses kujus kinni. Sest m i n a olin ta teind... Jah. Kuni tuli kord vana Ōunas, kes ta aitas mind rauatöö juures — no oli ükskord väärt mees! — tuli ja ütles: “Kuulge, meister. Seletage teie mulle ära, mes põrgu värk see on, et see jõumees, kes teil siin oli ja nüüd mööda ilma ringi tuurib, et see meite verd mees, kes ta põle ju miski taevatala, vaid mees nigu meiegi, aga ommetigi kõik, kes vasta astuvad, nigu lestakalad ritta maha laub? Mes issanda ilmutus see on?”

Vastasin siis vist, et kuulda nagu jah. Alles hiljem, kui ta oli juba läind, alles siis lõi mulle pähe, mis ta oli öelnud. Kas ta ütles i l m u t u s? Jah, just nii ta ütles. Alles siis sain aru, kui pime ma olin olnd! Alles nüüd nägin, k e l l e kuju ma olin teind.

Mõtlesin veel, et see mõni harv, kes meist midagi juba on, verelt ja vaimult oleme ikka matsid. Võid käia Piiterid ja Pariisid, võid õppida kunstid ja kultuurid, matsiks jääd ikka. Mitte et siin häbenemist oleks — seda rõõmu neile veel! Nimed meil isegi sakste antud, kõik need Faehlmannid ja Kreutzwaldid, Weizenbergid ja Kölerid ja ma ise sinna otsa. No antud, siis antud. Aga sakste keele, selle oleme ju ise suhu võtt! Kogunisti kodus, kogunisti ma ise.

Aga võta seal Jüri! Sakste koolis, kus ta omaenda keeles ei tohtind undki näha, võttis kätte ja tegi endast selle, kes ta nüüd on. Laraki — saks selja peal! Laraki — iivan selja peal! Üks ajast-aega vihatud, teine samavõrra kardetud. Pilt, et mine hulluks! (*Kargab püsti.*)

Sest kes teeb nüüd õigust? Mats teeb õigust! Kes lööb nüüd keda? Lööb väike suurt! Kõige selgemas eesti keeles. Ja keegi ei saa selle vastu, ei papp kantslis ega keiser kõrgel. Oli seda enne

nähtud? Oli seda enne u s u t u d? Ikka oli nii, et mats ei oska, mats ei suuda, mats ei saa, ei või, ei tohi, ei julge — lõppu ei tulegi. Kõik see aeg paljas kaotuste rodu. Olnuks ükski võit! Ükskõik milles, ükskõik kus! Ei. Ei. Ikka oli matsile mõõdetud, küll mõisatallis, küll mujal. Paljalt itkulaulud ja kuldne Kungla. . . Kuni tuli Jüri ja hakkas tagasi mõõdma. Ja kes on nüüd all? Kes on nüüd rinna peal? Haa, mats on rinna peal! . . . Aga kui vaja — kannab sakod ja sabakuued!

. . . Ja tuli ta ise ju kui tühjast. Siis kui kõik oli nii piiri peal, hullemast hullem. Tuli just siis, kui vaja, ja läks just siis, kui asi aetud. Mis nimi sellele anda? Juhus? Õnneasi? Ei, õigus oli vanal Õunasel, kui ta ütles: ilmutus. Ilmutus see oligi. . .

Ja ma ise. . . Ma ise ei teind pärast Jürid ühtki, kes seisaks longus päi. Ei ühtki. Ega olnd teind ennegi. (*Jääd mõttesse.*)

. . . Aga kui nüüd küsida, mis jäi sest kõigest p i h k u? Õunasele? Meile kõigile? Jah, ega pihku jäänd midagi. Üksnes siia, paljalt siia. (*Koputab vastu rinda.*) Paljalt see, et kui jäksab tema, jäksan mina ka. Kui ühes, siis ka muus.

No ja me teised seal? Johann, August, Kristjan, Hans, mõned veel. Aga mis siis meilgi? Kui enne kedagi ei olnd, eks siis nüüd meie ole. Samamoodi esimesed. Teeme samuti, mida enne põle tehtud. Nii nagu keegi oskab ja jäksab. Et aga Jüri kombel olla tuntud igas hütis ja osmikus, kõigil suus, viimaselgi teada? No kus! On sest midagi? Ei, mispärast? (*Naerdes.*) Ei-ei, Jüri, sina anna ainult takka! Anna kõvemini! Ah, olla noor ja tugev! . . . Ei, vaja minna. (*Lahkub.*)

*

(*Adamson tuleb. Käib jälle ringi, enne kui istub.*)

Hiljem, Piiteri päevil, eks siis trehvasime ka. Mitte just tihti, kord tema lennus, kord mina. Maalimine, see oli mul siis juba jäänd. Ikka sambad. Seda tööd jagus. Puu, jah, puu oli küll lapsest saati meele järgi. Jäigi. Puu on soe, elab. Pärast õpetasin seda akadeemias.

Oli mul seal sõber, Kuindži nimeks. Arhip, õieti Archippos. Nüüd teavad teda kõik. Mariupolist pärit. Orb. Kahel korral kat-sus akadeemiasse pääseda, alles kolmandal pääses. Tuli eikuskilt, viis vene rubla taskus. Needki mitte antud, vaid ise teenitud. Nagu mul endalgi. Aga ega me sest rääkind. . . Hiljem, juba akadeemik, oli tema see, kes mindki soovitas. Ise oli üle igasuguse kadeduse, üle igasuguse. See tema valgus. . . Ei olnd talle võrdset. Mida an-deks ei antudki. Talle, võõrale, kreeka verd poisikesele. . .

Kui Jüriga kokku puutusime, siis ikka omade seltsis, kes me seal olime. Üks ühes, teine teises asjas vajatud ja nõutud. Mõni koguni keisrikojas nõutud. Aga muidu, muidu ikka võõrad. Nagu need meie kandi saksadki. Keda küll kõõritati, aga kellela läbi ka ei saadud. See ju neil Peetrist peale nii.

Jüri, tema oli ammu kõigist üle, ei olnd seal enam mõõta mi-dagi. Kes kõik teda vaatamas käisid. Need Buninid ja Blokid, Stanislavskid ja Repinid, Sobinovid ja Gorkid. No ja igasugu Võ-rubovad ja Kšessinskajad, nemad olid muidugi kõige esimesed. . . Muust ei räägitudki kui Jürist ja ta kuulsast sillast. Kogu hiilgav Peterburi rääkis.

“Sild, mis oma vankumatus vastupanus kõneleb meile palju enamast,” nagu seal kirjutas üks leht. Või teine: “. . . sumbunud õhustikus legendaarne sümbol. . .” Näe, said aru küll. Õigesti said aru. Kui aga nüüd mõelda. . . Sümbol? Mida enamat võib üks ini-mene veel tahta. . . Ja kes ta vere poolest oli, seda teati nagunii.

Kord nägin oma silmaga. Kesk rabelemist võttis Jüri äkki kät-te ja kukutas end ühest otsast kukla, teisest pöidade peale. Ja oligi sild mis sild! Vastane aga, kui nii lahkelt pakutakse, eks kohe nel-ja jalaga peale. Mul hakkas päris hirm: mis, kas ongi Jüriga kõik? Kohe ta variseb! No mispärast ta sedasi?. . . Siis aga vaatan: see härg ta kallal ähib ja puhub, proovib siit ja proovib sealt, litsub ja kangutab mis kole. Aga Jüril — Jüril justkui juured all! Kuni tegi ise miski kiire liigutuse ja hoopis vastane oli küüru peal! Ja kuidas siis saal püsti kargas ja mõiratas! Aga ta ise ainult naeratas ja kergitas käed, nagu kinnituseks kõige peale. *Bud'te ljubeznō!*

Pärast veel naeris mind: “Noh, võttis jänese püksi? Hah, ole nüüd! Püsti jalg veel petab, sillas seisa või jõuludeni.”

Siis mõtlesingi: kui palju meistki on üle trambitud, aga näe, seisame...

Ta oli vahepeal kasvatand endale aisapaariliseks Abergi. Paljud pidasidki neid vendadeks. Sama vurhvi ju olidki. Nema ainult naersid ja lasid pidada. Et veel uhkem... Ei oskagi arvata, kes Aleks Jürile oli. Vahel tundus, et poja eest. Tema ta ju leidis ja välja õpetas. Aga rohkem ikka vist see, et Aleks jääks alati selleks, kes ta oli. Võitjaks. See oli, mida Jüri hing ihkas. Kord ütleski: "Sest põle lugu, kui sa ühel maal oled Alex, teises Adolf, kolmandas Alain ja neljandas... khm, Amandus. Sest ei muutu midagi. Peaasi on, et iga turnamendi võidab eestlane Aleksander Aberg!" Ja naeris sinna otsa: "Kui just ei võida mina."

See oli Jüri issameie. Kes ainult kodustest tõusis ja juba midagi näitas, selle võttis kohe endaga suurde ilma. Kõik võitluslavad olid meie omi täis. Näitas mulle üht Vene lehte, kus oli kirjutatud: "Terane nagu tõeline eestlane, tugev nagu tõeline eestlane, võitluses visa nagu tõeline eestlane." Abergi aga ei jõund ära kiita. Ütles: "Aleksil on nii vali vedru sees, et tema peksab nagu reht. Ühe jätab ja järgmise võtab. Mina ei usu, et loodus oskaks veel teise niisuguse mehe luua, kui tema on."

Nii käisidki kaks läbi ilmad-maad, ühel kaasas jõud, teisel ilu. Mis ju mehe juures üks ja seesama. Ise tulid täiesti tundmata maalt. Nüüd saadigi teada, et niisugune maa on olemas. Ja et oleks pimedalgi selge — Aleksil veel värvid üle rinna.

"Ei ole eestlase vastast meest terve ilma peal!" Ei väsind Jüri seda kordamast. Ja tõsi see oli. Teda ennast hüütud kord Münchenis seitse korda püüne peale tagasi. Seal, sakste maal. *Bitte-dritte!*

No ja ma ise? Ei jõund minagi kõike teha, mis pakuti. Sekka keisreid ja keisrikojalisi. Nagu varem August ees, nii nüüd mina järel. Kõige madalamast tarest mehed kõige kõrgematele igavest au pakkumas... Kuni lõpuks Nikolai ise tahtis mind Romanovite soo hiilgust sambasse panema.

... Kutsus Jüri kord mind ühte peenemasse paika õhtule. Ma'i saand arugi, mispäras. Mina neis kohtades ei käind. Mul oli töö, kallist aega veel sinna raiskama. Või mis imet pidin sealt leidma?

Nii et ajasin vasta. Et aga nii kangesti kutsus, siis mõtlesin: no olgu see üks kord. Pärast ta maadlemisi, siis läksimegi.

Aeg oli juba üle südaöö, söögikoht triiki täis. Võtsime platsi ja lasin silmal ringi käia. Teab mis nägemist seal põlnd, käis paras laat. Vähe, keda ma sealt tundsin. Jüri vist kõiki, kes tundmist väärisid. Ega ta tutvusi otsind, neid sadas talle kaela palumata.

Hakkaski mulle siinseid ette lugema, küll näitlejaid, kirjanikke, kunstnikke, sedasorti rahvas. Šaljapinit teadsin muidugi. Jüri tutvustas üht. Et vana semu, Avertšenko nimi. Olla impeeriumi naljakuningas. Visata nalja selle üle, mida teised vannuvad. Temaga lõhume malet, ütles. Et Jüri on malehull, seda ma teadsin. Naeris, et ennem läheb joodik mööda viinapudelist kui tema malelauast.

Kuprini kõrvallauast tundsin ära. Oli olnd kohtumõistjaks maadlustel, kus ma käind. Parter kisas siis: “Kup-riin!! Kup-riin!!” Paistis elus inimene. Nüüdki käed käisid ja jutt jooksis. Eks tatari veri, võitlemised ja hobuste võidujooksud. Ütles just: “Tšehhov oli viimane aristokraatlik hing.”

Kuskilt kostis Dostojevski nimi. Kuprin muigas: “Noh, tema oli Vene hullumajas patsient. Tšehhov aga arst, kes pani küll hul- le diagnoose, aga lootis ometi paremat.” Pidas vähe vahet ja siis: “Uskus, et paarisaja aasta pärast saab Venemaast õitsev aed.” — Mispeale keegi venitas: “Hehee...”

Seejärel pakkus üks, et tõelist kultuurat Venemaal ei ole ega saagi olla. Et see meie kultuura on kui ühe ummukseste tiigi peal hõljuv lemme, millel põle all olevaga miskit pistmist. Et vahel võib ju mõni purakas seal poognaid visata, kuni ta kahva püütakse või ise kaob, ja ongi kõik. Teine jälle tahtis teada, kas sild mužiku ja harituma rahva vahel polegi siis võimalik? Ja sai kohe vastu, et mis sild! Sild ühendab kahte kõva kallast, aga kus meil need kaldad on? Üksainus lodu ja läga... Sihuke jutt käis neil seal, ilma et teab mis tarkust oleks juurde sigind, ainult tühi plärra. Et nad ka sellest ei tüdi! Mul kargas hing täis: mida mina siin teen? Tahtsingi just Jürile öelda, et kuule, lähme ära. Enne veel küsisin: kas need siin milleski ühel meelel ka on?

“Sa veel küsid,” mühatas Jüri. “Muidugi on. Venemaa suurus ja vägevuses. Selle halleluujata ei lõpe neil ükski pidu ega palvus. Oota, sa kohe näed.”

Ja ega seal kaua läind.

“See seal on Troitski sild!” näitas üks Jüri peale ja muigas. Mõtlesin, et mis see Jüri nüüd vastab. Aga ta vastas, nagu ma vastanuks isegi. Põrgut! Kes on end ise ülendand, see ärgu end alandagu. Ja Jüri ütleski: “Teie teenistuses. Millal ainult üle patseerida soovite?” Näitas minu peale: “Palun, Troitski kaunistaja, minu kaasmaalane, kunstnik Adamson.”

Mõni mind vist ikka teadis, sest üks küsis: “Ja nüüd teete Revelisse Lurichi, kui Venemaal põle tehtud isegi Lomonossovit ja Mendelejevit?”

No niipalju ses tõtt oli, et Tallinna raadist oli käind saatkond, et tehku ma neile Kalevipoeg. Muidugi Jüri järgi. Aga mis sai see olla siinsete asi? Iga kreis hoidku ise oma kadunukesed! Nii ma siis ütlesingi: “See mure on teil ilmaasjata. Jah, oli plaan. Aga kui saksa soost rüütelkond ja maarahva soost volikogu ühele nõule said ja kui ka suur pealinn oma õnnistuse oli and, pandi Georgi asemel linna kõige uhkema platsi peale imperaator Peeter. Kelle lopsis kokku minu Aabrami soost ametivend Bernstamm.”

“Ja laulsid seepeale eesti lapsukesed!” kostis mu kõrvalt. Jüri muidugi! Kartsin juba, et lasebki laulu lahti. Kutsub veel Šaljapini kõrvale ja lasevad kahekesi “*Bože tsarja hranii...*” Neil käis see üks ja kaks. Võtsid teinekord Nevskilt troska ja lasid minna. Ühest otsast teise ja tagasi. Hõlmade lehvides, naerdes ja lauldes, nagu ei midagi. Vabad mehed.

... Ei, nad siin ju tunnistasid Jürid. Tunnistasid, kus sa pääsed! Ta oli nii üle. Kogu Venemaa oli Lurich-teisi ja kolmandaid täis. Mis niipalju õige ka, et järele maksab teha ikka Leonardosid, mitte Ljovasid. Aga midagi neil kribes, seda võis näha. Jutt tuuris ikka selle ümber, et kas siis kogust ja kaalust üldse kasu ei ole, kui peajagu pikemad ja kolm puuda raskemad mehed temasugusele alla jäävad.

“Kasu?” kordas Jüri. Ja vastas: “Ei, eks mingi kasu ikka on. Suur käib kenamas kaares küiru peale.”

Aga vähe, kes seepeale naeris. Nende meelest ei tohtind olla, et väike suurest üle on. Nemad leidsid, et see käib õiguse vastu. Käib looduse seaduse vastu. Käib kõige vastu!

Või ma siis ei teand! Sa võisid olla ja olidki austatud Itaalias, inglaste või prantslaste juures või kus põrgut tahes. Ehk seal, kus meest mõõdetakse seejärgi, mis ta suudab, mitte seejärgi, kui suur või väike ta on. Või kui madalast ta on. — Aga mitte siin! Siin mitte.

Eks Venemaa pime ja põhjata süli saatiski Jürile vasta igasuguseid. Ühega oli looja ülearu hoogu läind, teisega niisama nalja visand, kolmandaga hirmuta lapsi. Aga või sest Jüril! Ütles ainult: “Soab, mis soab”, ja läks. Näitas, et inimene võidab elaja. Lennutas seliti viimse kui reo. Muigas: “Suur kukub ju omaenese väest. Ja lollusest. Mina ainult aitan kaasa.” Ja näitaski seda. Näitas neile sajakordselt ette.

Nemad siin aga ei jätt.

“Võta või Svjatogor,” leidsid nad, “keda on meest kolm arsinat ja kaks verssokit. See vaatab ju sulle nagu lakapealselt alla! Kas see tõesti ei loe?” läksid nad ägedaks.

Ma naersin habemesse: jah, alguses küll. Aga kes vaatab ülalt alla lõpuks?

Siis ütles Jüri, kes ta ei ole põrmugi suu peale kukkund, ehk-ki iga klähvatuse peale vastu ei haugu, ütles neile nii: “Vaadake, see minu sõber siin, ristinime poolest Amandus ja aujärje poolest *academicus*, teeb praegu Kostromasse Romanovite soo 300-aastase valitsemise auks üht sammast. Kõige kõrgemat sorti tellimise peale. Mis peab valmis saama... noh, tont seda teab, kui praegu on alles aasta kaksteist. Ja saab see olema seitseteist sülta kõrge. Ja seab ta selle ümber teie kõige tähtsamad mehed ja naised. Kahe kuraditosina jagu. Esimese platsi saab Sussanin, see Ivan, kes oskas saata rappa võõrad ja takkaotsa iseend. Lamab seal maatuška Rossija ees. Küllap magab... end välja.” Ise vaatab minu poole: “Eks, Amandus?”

Mul jäi hing kinni. Sest ta, krants, võinuks vabalt öelda: magab p e a t ä i t välja. Mis see tema käes!... No ja niipalju õige ka, et laabakile ma ta tõesti sinna olin pand. Nimme. Kui

mind, nii madalast tõusnut peetakse parimaks kogu nende aegade hiilgust sambasse sättima, siis n i i palju voli tahan ma endale võtta. Ja kes võib sedapuhku lõugu laiutada, kui isevalitseja enda sõna taga. Ei, nii on ja jääb.

...Ma põlnd ju kõik see aeg, kui teised lobasid, suurt suud paotand. Olin mõelnd: imelikud need ilma asjad. Mina, isata kasvand, elu tõugata. Jüri — palju seal vahet? Aga nüüd oleme me siin. Tema, üle üüratuma Venemaa eesti jumal. Keda omaks pidada nad ju ei saa, aga jumalaks, ha-haa, pidama peavad. Tubli pois! Ja ma ise... Eks tehke järele, *gospoda vōsokorodnōje*! Tehke järele vaestekooli poisile!

...Tuligi meelde: kord tahtis ju keiser ise Jüri maadlemist vaadata. Kas ei saand enam ise nägemata olla, aga ennemini ikka Aleksandra Fjodorovna tahtmise peale. Kui juba kõik ta freiliniid ohhetasid-ahhetasid, kus siis temagi enam sai.

Ega Jürikesel kerge olnd. Kui oled mees, keda enne põle nähtud, on sel oma hind. Või ma vähe nägin, kuidas ta poole end sirutati, kogu hinge ja ihuga. Neid kiljumisi ja õhkamisi! Naera kohe. Kas ta nüüd nii hull oli, et “Hispaanias tuhat ja kolm”, aga või mina tean. Hispaania on suur, Venemaa on suurem veel. Naised võivad oma mängudes ju eelistada kaabakaid, aga päris mehe, selle, kellega tahaksid lapsi saada, selle tunnevad nad ära. Nii et ma ei imestaks põrmugi, kui tast siia-sinna mõni väike Jüri maha jäi.

Nii et tuligi tal minna Tsarskoje Seloosse. Lubati kedagi kaasa võtta ja ta võttis minu. Et ikkagi isevalitseja isiklik sõber. Koer! Ja eks seisamegi viimaks valitsejapaari ees. Rohkem seal kedagi põlndki. Kus nad võisid. Alles jõukatsumise tulemus pidi näitama, kas sõna sellest läheb lendu või ei.

“Teist on rohkelt räägitud, härra Lurich,” ütleb isevalitseja, “sestap tahtsime meiegi teid maadlemas näha. Ja Aleksandra Fjodorovna muidugi ka.”

“Rõem kuulda, teie kõrgus,” vastab Jüri.

“Meile soovitati teile vastaseks Vahturovit. Mida kostate?” tutvustab isevalitseja oma eestvõitlejat. Eks oli last selle juraka

teiste hulgast välja sortida. Ikka lootuses, et nähku kallis kaasa ja nähku see tšuhnaade jumal, et leidub üks, kes kärbib ta sabasuled.

“Suurepärane valik, teie hiilgus!” vastab Jüri ega pilguta silmagi. “Leibkaardiväelane Vahturov on ohtlik vastane. Väga tugev luupekstest õlgadeni. Tõeline vene vägilane.” Teadis muidugi, et leibkaardiväelane oli olnd ka valitseja ise.

Aga ega seal kuigi kaua läind. Jüri oli sisse võtt silla ja Vahturov sellele kohe räntsaki peale karand. . . kui oligi selili mis selili! Kõik käis nii äkitselt, et valitseja vist isegi ehmatas. Oli igatahes säärase moega, nagu tahtnuks küsida: nonoh, mis silmamoonduks see veel oli? No ja eks häbi ka. Aga ütles ometi: “Õnnitlen, härra Lurich! Küllap see vist oligi teie kuulus sild?”

Ja vaat järgmist mäletan ma jumala selgesti. Kuidas uhm lõi mulle pähe ja ma mõtlesin: hah, sild! Sa, kulla mees, anna parem nimi sellele, mis praegu siin me kõigi jalge ees maas!

Jüri aga ainult naeratas, kui kostis: “*Vaše imperatorskoje velitšestvo!* Sügav vabandus, kui pidite pettuma, et meie võitlus nõnda napiks jäi ja sel kombel lõppes. Kõik näevad, et mina olen härra Vahturovi kõrval väikene mees. Kuid teie kõrgusele, kes te olete hiilgav ratsanik, ei saa olla teadmata, et väikegi hobune võib visata seljast. Härra Vahturovil aga nähtavasti unus ära, et iga kivi otsa ei ole tark karata.”

Ning läks siis ja kummardas keisrinna ees nii laia kaarega, et see näeks viimseni ära, mille järele oli tulnd ja mis ehk veel nägemata jäänd.

“*J’espère que je ne vous décevrai pas madame!*”

Muigas: no mis otsast pettumus! Nüüd kus keisrinna on Jüri ära näind, ei tea, mis pilguga ta õhtul oma mehekest vaatab. . .

Neid tempe Jüri oskas. Ja võis lubada. Kus tahes, kelle ees tahes. Kui oled *bog i vlastitel vsehh aren do poslednei*. Paganama poiss! . . .

. . . Nii see oli. Vahepeal oli Jüri läind selle naljamehega male-nuppe tõstma ja ma jäin üksi. Seal ma siis otsustasingi: jah, ainult nii. Põrgu. Põrguvärv. Ja tema selle ette seisma. Eks ma teadsin, et August oli oma “Kalevipoja” juba teind. Istub tal seal üks, käsi kaljupraos, pea norus. . . Ei, vale. Mitte nii! Mitte kui võidetu. Ei

ole enam need ajad. Seisma! Kui kord seisma tõusid, siis seisagi. Kui kurja valvur. Kui võitja.

... Siis sõitis Jüri Ameerikasse, sealseid nuhtlema. Mina aga jäin kõrgeauliste seltsi, Romanoveid tegema. Tükati oma tasku peal. Nad sulid, need Kostroma omad, ei taht ju maksta, venitasid viimast kui veeringut. Ninad vingus, et töö olin saand mina, kel põlnd ilusat vene nimegi, aga mitte see, kellele nemad olid esimese priisi and. Ehk ikka sama lugu, mis mitut puhku varemgi: vale nimi, vale mees. Aga noh, kui isevalitseja ütles, et vakka, jääb Amand Ivanovitš, siis muidugi pidid olema kuss.

Nii et mõõda, kuidas sa mõõdad, tõotas sest tulla kõige tähtsam sammas neile ja kõige suurem töö mulle. Aga tuli. . . Kõigepealt sõda, siis riigipööramised otsa. Metsaline pääses valla. Äkitsest ei olnd enam kivide, vaid inimeste raiumise aeg. Mis siis mulgi enam? Sõdigu ja tapelgu, punased, valged või kes tahes. Lasku käia. Ei olnd siis ega ole nüüd meie asi sortida, kes neist vale, kes õige. Kui neid õigeid seal ülepea on.

... Nii et korjasin oma kompsud-kodinad, naine-lapsed kaasa ja katsusin, et tulema sain. Puupaljana. Romanovite sugu jäi minust sinna kastide sisse vedelema. Kõik need Peetrid ja Aleksandrid, Katariinad ja Nikolaid. Samuti siruli, nagu nende imevägilased Jüri all. Ainult ausamba alus saigi valmis. Kuni lõpuks pandi sinna. . . no arvake ära, kes? Valitsemisjärgluse alusel uus tsaar, Lenin!

Jah, mina tulin ära koju, aga Jüri jäi sinna. Viimast korda trehvasime seitsmeteistkümnenda suvel Piiteris. Ta oli just Ameerikast tulnd. Oli avastand seal ühe spioonibande. Rääkis sest nii suure õhinaga, et maadlemist jutuks ei võttki. Kuidas nad ühe Inglise luurekapteniga koos seda teind. Olnd igavesti vahva sell, terane ja hakkamas, kümned keeled suus — naersin, nagu endast räägib. Kuidas nad neid kaabakaid päevavalgele tirind. Sakslased muidugi, need Jüri eluaegsed “sõbrad”. Ja nendega mestis Vene bolševikud. Nad teind ameeriklastele selgeks, mis seatempe nende maal toimetatakse. Meie kahekesi tegime otsa lahti, noogutas. Sellest kaptenist öelnd Inglise peaminister hiljem: tema tõmbas Ameerika sõtta.

Näitas mulle ka üht krooniga paberit, mille inglased olid and. Ütles: sa loe! Mul on tänaseni meeles sõnad, mis seal peal, sest need olid piiblist. *He who has clean hands and a pure heart, who does not lift up his soul to what is false and does not swear deceitfully.* Oli uhke. Näitas veel üht Ameerikamaa lehte, kus see lugu kirjas. Et üle ilma kuulus eestlasest maadlustšampion, New Yorgi seltsielu täht ja naiste lemmik, tõi päevavalgele. . . ta-ta-taa ja nii edasi. Kujutasin ette, kuidas ta sedagi sorti võitlemisi nautis.

“Äärepealt oleks hinge sinna jätt!” naeris. See oligi Jüri.

Ei ta muidu endast rääkind. Kord küll ütles: “Ei taha saada vanaks. Olla tudisev ätt. Seda ei kannataks ma välja.”

Ja justkui oleks saatusega maha tehtud, lahkuski noore, täisjõus mehe. Läks päevapealt siis, kui Eestil käes võit. Ise ees, Aberg järel. Koos elatud-tapeldud, töö tehtud, võisid minna.

. . . Mina aga hakkasin tegema selle võidu sambaid. Sai neid siia ja sinna. Pärnu omasse. . . sinna panin ka oma pere.

Jah, aga võta nüüd kõik kokku — peab tänulik olema. Kaks korda elus imet nähtud. Esteks Jüri, seejärel oma riik.

Ise aga kadus jäljetumalt nagu põrguhauda. (*Istub mõtetes, siis äkki.*) Ei! Mis jäljetumalt? Oot, aga ta on mul ju olemas! Jah. Just. Ammuilma tehtud. “Kalevipoeg Põrgu väravas.” Küll väiksenä, küll ainult kipsis, aga igatepidi olemas. Sa sitikas, kuidas see mul unus! Nüüd. . . (*Tõuseb, hakkab ringi kõndima.*)

Jah, nüüd vaja veel kord Carrarasse põrutada, murda seal paras kivi, toimetada siia. Ja siis teen ma ta ära! Suurena, nagu peab. Ja seisma paneme ta kesk eestlaste linna. Peeter kadund siit kus kurat, nüüd on Jüri kord. Haa! Ja saab see olema nii: taha must sein, selle ette Jüri, marmorvalgena, käsi kaljupraos, viimne kui lihas pingul. Seisab, ootab. Ja siis üks rapsak. . . (*On rääkides võtnud kirjeldatud asendi, rapsab nüüd käega, vangub, peaaegu kukub, haarab rinnust.*) Tohoh! . . . (*Seinale hakkab aeglaselt projitseeruma kirjeldatud kuju. Kunstnik on sinnapoolse seljaga ega näe.*) Sa vahi tonti, või nii kõvasti kinni? Ei oleks mitte uskundi. . . Aga peabki ju! Kui kord seisma hakkasid, siis seisa! Võitsid siis, valva nüüd. Et nad, reod, ei pääseks! Et ei pääseks! (*Vaatab üles, viibutab sõrme, naerdes.*)

Ei-ei, Jüri, sa ära kutsu mind veel. Ära mitte mõtlegi! Kanna-ta veel üks raas. Üksainus raas! Mul on siin... (*Märkab seinale ilmunut, jääb pikalt vaatama.*) Ja-ja-jaa, va-ra veel! Sa ei teagi, mis mul siin... Ei, vaja minna. (*Keerab kannapealt ringi, lahkub kärmel sammul. Juba läinud, kui kostab.*) Ei-ei, Jüri, küll sa veel näed, kuidas me siin... Küll sa veel näed! Ha-haa!

PAAVO KIVINE (1939) on lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna eesti filoloogia osakonna ajakirjanduse eriharu 1963. aastal. Töötanud ajalehes *Edasi* spordinurga toimetajana 1964–1967 ja Eesti Raadios “Päevakaja” uudistetoimetajana 1968–1970, kirjastuses Eesti Raamat toimetaja ning turismi- ja sporditoimetuse osakonna juhatajana 1970–1988, juhtinud kirjastust Olympia 1989. aastast; üks Eesti Olümpiaakadeemia asutajaliikmeid 1989. aastal, kuulunud selle eestseisusse ja olnud peasekretär. *Akadeemias* avaldanud essee “Kangelane ja ühiskond” (1989, nr 7, lk 1466–1476) ning võtnud sõna Kaalu Kirme ja Peeter Kaasiku väitluse kohta Kristjan Palusalu osa üle Tallinnas Tõnismäel asunud mälestusmärgi võimaliku modellina (2006, nr 9, lk 2760–2761).

USKU JA RAHU

Peapiiskop Eduard Profittlichi märterlusest

Marge Paas

Kurjuse palet võib näha, kui meenutame roomakatoliku peapiiskopi Eduard Profittlichi SJ* (1890–1942) kannatusi ja surma 1942. aastal Kirovi vanglas. Ta jagas paljude eestlastega sama saatust, sures rasketes vanglaoludes, oodates talle juba määratud surmanuhtlust. Halastamatu oli tollane Nõukogude režiim ja kommunistlik ideoloogia, mis püüdis religiooni ühiskonnast igas mõttes välja juurida ning alandada kõiki neid inimesi, kes ühel või teisel viisil kirikliku tegevusega seotud olid.

Eduard Profittlichi nimi on paljudele eestlastele juba tuttav ning tema elulugu, hingehooldustööd, märterlust ja kirjalikku pärandit on seoses tema õndsaks kuulutamise protsessiga¹ Eesti roomakatoliku kirikus palju uuritud. *Akadeemias* on ilmunud Saksa

*Lühend ladinakeelsest fraasist *Societas Jesu* 'Jeesuse selts', mis tähistab 1540. aastal rajatud jesuiitide mungaordut. SJ isiku nime järel märgib tema kuulumist jesuiitide hulka. *Toim.*

¹Siinne artikkel on valminud viieaastase uurimistöö tulemusena Eesti Apostellikis Administratuuris piiskop Philippe Jourdani juhtimisel. Aktiivne tegevus õndsaks kuulutamise nimel algas Eesti Apostellikis Administratuuris 2017. aastal. Selle pika protsessi käigus on külastatud paljusid arhiive ja kokku said kogutud Profittlichi kirjutised, jutlused ja mõtisklused. Tervikteos (inglise keeles) peapiiskop Eduard Profittlichi eluloost ja märterlusest on esitatud Pühale Toolile hindamiseks aastal 2022. Uurimistööle tuginedes on koostatud sinne artikkel, mis keskendub tema viimasele eluperioodile.

ajaloolase Lambert Klinke ülevaade Profittlichi eluloost (vt Klinke 2002) ning temast on sisuka kirikuajaloolise käsitluse avaldanud ka ajaloolane Piret Lotman ajakirjas *Tuna* (vt Lotman 2020). Mõlemad artiklid väärivad lugemist siinse teksti saateks. Rooma-Katoliku Kirik Eestis on koostanud ka Profittlichi jutluste ja artiklite kogumiku *Usku ja rahu* (Profittlich 2023). Katrin Laur on avaldanud ajaloolise romaani *Tunnistaja* (Laur 2022), mis käsitleb Profittlichi elu.

Eesti vaimukultuuri pärandi hoidja Vello Salo (1925–2019) aga võttis oma hingeasjaks tegelda Eesti katoliku kiriku ajaloo uurimisega ja sealhulgas huvitas teda väga peapiiskop Profittlichi märtrisurm.² Vatikani Raadio päevil, kui meie riiki varjutas veel “raudne eesriie”, püüdis Salo koguda tunnistusi toona veel elus olnud inimestelt, et tunda paremini seda väarikat katoliku kirikujuhti Eestis, kes saadeti noore jesuiidina Maarjamaale 1930. aastal.³ Need tunnistused on säilinud ja aidanud mõista Eduard Profittlichit isikuna, vaimulikuna ja kogu tema tegevuse ulatust 1930. aastate Eestis.⁴

Käesolev artikkel keskendub eelkõige peapiiskop Eduard Profittlichi elu viimastele aastatele ja tema märtrisurmale Nõukogude Venemaal. Artikli eesmärk on võimalikult täpselt kirjeldada seda, mida tehti Profittlichiga Kirovi vanglas 1941. aastal ja milliseid kannatusi tuli kanda katoliiklaste ülemkarjasel oma viimastel elukuudel.

²Vello Salo on kord siinse artikli autorile Pirita kloostris märkinud, et Eduard Profittlich oli mees, kes pühendas oma elu parimad aastad — kümme vähemalt — Eesti rahva hüvangule, ja tema arvates on Profittlichi elulugu väärt omaette raamatut.

³Eesti Rahvusarhiiv (RA). V. Salo. Vatikani raadio eestikeelsete saadete tekstid. Masinakiri, EAA.5355.1.430.

⁴Autor on korrastanud Vello Salo arhiivi Pirita kloostris. Avatud on Vello Salo mälestustuba Pirita kloostri kolmandal korrusel ning dokumendid ja käsikirjad on antud säilitamiseks Eesti Rahvusarhiivi (Vello Salo fond). Korrastamise käigus tuli välja mitmeid tunnistusi, sealhulgas ka palvetunnistusi peapiiskop Eduard Profittlichi kohta.

1. ELULOOLIST

Eduard Profittlich sündis vagasse katoliiklikku perre 1890. aastal Birresdorfis Reinimaal, kus ta oli ümbritsetud hoolitsuse ja armastusega. Tema isa Markus Profittlich (1846–1920) ja ema Dorothea Seiwert (1850–1913) elasid usus iga päev ja olid jumalakuulekad inimesed. Põhihariduse sai Eduard Profittlich Leimersdorfis, paari kilomeetri kaugusel kodukülast.

Preestrikutsumuse leidis Eduard Profittlich õige varakult, varem venna Peter Profittlichi eeskujul, kellest oli saanud jesuiidi misjonär Brasiilias, kuid nõrga tervise tõttu suri ta 1915. aastal. Venna kutsumusest ajendatuna astus noor Eduard jesuiitide kolleegiumisse õppima. 1916. a 4. jaanuaril ordineeris piiskop Hermann Döring ta Trieri toomkirikus alamdiakoniks. Peale Trieri jätkas noor Eduard noviitsina Hollandis Heerenbergis ja seejärel suunati ta Valkenburgi jesuiitide kolleegiumisse. Vahepeal katkesid õpingud ilmasõja tõttu. Kõik jesuiidikolleegiumi üliõpilased, kes olid juba ordineeritud alamdiakoniteks, võeti Saksa armee teenistusse abipersonaliks aastatel 1916–1917. Nii ka Profittlich, kes töötas Belgias Verviersi sõjaväehaigla sanitaarteenistuses. Hea töö eest määras Saksa valitsus talle hiljem Punase Risti ordeni. Pärast I maailmasõda sai Profittlich jätkata filosoofia- ja seejärel teoloogiaõpinguid. Õpingute lõpus 1922. aastal pühitseti ta Valkenburgis preestriks ja suunati edasi õppima Poolasse Krakówisse.

Krakówis õppis Eduard Profittlich esmalt filosoofiat ja seejärel teoloogiat Jeesuse Pühima Südame kolleegiumis (lad k *Cracoviense Collegium Maximum SS. Cordis Iesu*). Jesuiitide kolleegiumis pidi õppima kuulekalt, Jumala rõõmuks, ja paluma õpinguteks pidevalt Jumala armu. Tunnid algasid palvusega, kus õpurid põlvitasid, langetasid pea, tegid ristimärgi, seejärel järgnes palve. Palvet pidas õpetaja. Palve, südamepuhtus, roosipärg ja õhtune südametunnistuse läbikatsumine olid vahendid Kristuse viinamäel töötamiseks. See kõrgkool oli tuntud range õppepraktika poolest, milles aktiivse vaimuelu kõrval pöörati erilist rõhku keeleõppele. Profittlich õppis Krakówis ladina, heebrea ja kreeka keelt, mis võimaldas tal intellektuaalselt areneda. Paralleelselt

klassikaliste keelte õppimisega omandas Profittlich ühtlasi poola keele, mida tal hiljem Eestis teenides ja töötades poola katoliiklastest kogukondade ees väga vaja läks. Hea keelevaist aitas tal Eestisse tulles ära õppida ka eesti keele.

Pärast ülikooliõpinguid Krakówis, aastatel 1924–1925, tegi Eduard Profittlich tertsiaadi Poola väikelinnas Czechowice-Dziedzices. Kümnekuulise perioodi jooksul osales ta jesuiitlikes vaimsetes harjutustes⁵ ja töötas noortega. Ka tuntud jesuiidikolleegiumi raamatukogu Czechowice-Dziedzices on Eduard Profittlichi sisse seatud koos kolleegidega sellest tertsiaadiajast. Tunnistajate sõnul oli töö noortega Poolas talle südamelähedane. Noortega jätkas Profittlich tööd ka hiljem Eestis. Isiksusena olevat ta olnud avatud, rõõmus ning mõistnud ka noorte inimeste rõõmu ja valu. Peale Czechowice-Dziedzicet pidas ta mõne aasta vaimliku ametit Poolas Opelnis ja pühendas igapäevase töö inimeste hingeelu kasvatamisele.

Samal ajal valmistus paavst Pius XI (1857–1939) koos jesuiit Michel d'Herbignyga (1880–1957) Ida-Euroopas jesuiitide idamisjonit suurendama. Kuigi paavsti misjon oli olemuselt diplomaatiline ja heategevuslik ning välistas selgesõnaliselt jutlustamise, oli see samas oluline näide heategevuse kaudu läheduse saavutamisest, mis võib soodustada dialoogi usklike ja ateistide ning eri konfessioonide järgijate vahel ja seda eriti Venemaal. Tsaariaja-järgsel Venemaal valitses aastatel 1921–1923 tõsine näljahäda, mida süvendas 1921. aasta põud. Sotsiaalmajanduslik olukord halvenes sel määral, et uus Nõukogude riik jõudis kokkuvarisemise äärel.⁶

Arvata võib, et Profittlichit valmistati noore jesuiidina ette idamisjoniks. Ta oli ise peaaegu veendunud, et ta saadetakse jesuiidi misjonäriks Venemaale. Aga enne, kui ülemprovintsiaal ta Venemaale suunas, lahkus Profittlich 1928. aastal Poolast, et minna Hamburgi preestriks, kuhu ta kutsuti poola kogukonna eest

⁵Täpsemalt öeldes jesuiitide vaimsed harjutused, mis on Ignatius Loyola väljatöötatud vaimne praktika, mida iga jesuiit peab kogema.

⁶Lähemalt on jesuiitide idamisjonist kirjutanud ajaloolane Maria Chiara Dommarco (2022).

hoolt kandma. Samal ajal nõrgenes Roomas usk, et plaanitud idamisjon läbi läheb, sest olukord oli Venemaal bolševismi levimise tõttu drastiliselt muutunud. Kuna samal ajal arutati Eesti katoliku kiriku olukorra üle nuntsiantuuris Riias, oli Profittlichi kogemus poolakate hingehoiu alal peapõhjus, miks apostellik administraator Eestis Antonino Zecchini SJ (1864–1935) kutsus Eduard Profittlichi detsembris 1930 Tallinna. Profittlich võttis kutse vastu ja nii saabus ta 1930. aasta detsembris riiki, mille keelt ja kultuuri ta ei tundnud ning kus tuli hakata üles ehitama kirikut, mis oli väga rasketes oludes. Katoliku kiriku vaimuelu oli nõrk, peaaegu olematu, sest kirik koosnes vähestest leedu, poola ja saksa katoliiklastest. Profittlichit ootas küll ees üks jesuiidipreester, Luksemburgist pärit isa Henri Werling SJ (1879–1961), kuid ta mõistis kohe, et tööpõld oli alustavale misjonärile Eestis lai.

Eesti vajas aga katoliku kirikule juhti. Ilma kohaliku kirikupeata ei olnud kiriku kasvatamine võimalik. Eesti Apostellik Administratuur, mis loodi 1. novembril 1924 ja mida juhtis eelnimetud administraator Zecchini, nimetas Püha Tooli nimel Eduard Profittlichi 11. mail 1931 uueks apostellikuks administraatoriks Eestis.

Sellel ametipostil kasutas Profittlich kõiki võimalusi ja kontakte kiriku ülesehitamiseks ning kasvatamiseks Eestis. Ta täitis kõiki kohustusi suure armastusega ning suutis järjepideva pingutusega ellu viia kõik, mida Jumal temalt ootas. Ta armastas eesti keelt, õppis selle selgeks ning sai 1935. aastal Eesti kodakondsuse. Teda huvitas väga Eesti ajalugu ja kirjakultuur. Profittlich püüdis olla lähedal igale hingele, kes otsis Jumalat või kel polnud kontakti Jumalaga. Ta oli avatud kõigile kristlikele konfessioonidele ja teda peeti ühiskonnas autoriteediks. Suure pühendumise ja armastuse tõttu katoliku kiriku vastu Eestis ja loomulikult tema töökusele tuginedes nimetas paavst Pius XI 27. novembril 1936 Eduard Profittlichi piiskopiks. Profittlich võttis selle Jumala kingituse rõõmuga vastu ja sai peale pikka reformatsiooni järgset pausi esimeseks katoliku kirikujuhiks Eestis. Ajalooline sündmus leidis aset Tallinna Pühade Apostlite Peetruse ja Pauluse kirikus 27. detsembril 1936.

Piiskop Profittlich arendas kristlikku kirjasõna, andis alates 1933 välja katoliiklaste häälekandjat *Kiriku Elu* ning algatas Uue Testamendi uue tõlkimise eesti keelde, mida asus teostama vaimulik Henri Werling.* Ta püüdis elavdada eestlaste vaimuelu ning läks kaasa kiriklike algatustega. Profittlich nägi 1930. aastatel Eestis inimeste pettumust ristiusus. Ta põhjendas seda armastuse puuduse levikuga inimeste seas ja südametusega, mis on vallanud moodsa inimese hinge. Ta kirjutas probleemi üle arutlemiseks artiklikogumiku *Ristiusu olemusest*, mis ilmus 1938. aastal pseudonüümi all (Proide 1938). Samal ajal juurutas Profittlich kirikus katoliiklikku vagadust, et rikastada eestlaste hingeelu. Kirikusse olid kutsutud eranditult kõik ja ta leidis alati aega olla ka inimeste keskel, kes seda vajasisid, et pakkuda individuaalset lähemist usuõpetusele.

Günther Johannes Stipa oli katoliku preester, estofiil, jesuiit ja keeleteadlane Ülem-Sileesiast, kes töötas koos peapiiskop Profittlichiga Tallinna koguduse heaks. Tema meenutustest Eesti katoliiklastele saame teada, et Profittlich oli suur isiksus, kelle otseses alluvuses oli suur au töötada.

Me olime temaga väga head sõbrad. [...] Ta oli väga kokkuhoidlik ja ennastohverdav, oskas hinnata rahu inimeste vahel. Oma puht-katoliikliku päritolu tõttu ei kaldunud ta ülemäärastesse uuendustesse, kuigi ta uuendusi ka ei vältinud. Msgr.** Eduardi kõige väljapaistvamaks omaduseks oli aga tema hingehoiutalent, mis selektab paljusid tolleaegseid konversioone katoliku usku. Tal oli palju sõpru ja ta oskas leida aktiivsetele koguduseliimetele rakendust koguduse töös. Enda otsustada hoidis ta majandusasjad ja ametikohtadele nimetamised. Lisaks sellele tundsin teda kui sügavalt usklikku inimest, kes oskas inimestega ümber käia, kes oli suurepärase jutlustaja ja rääkis südamlikult, justkui otse inimese hinge. Jutlused olid dogmaatilised ja neisse põimus psühholoogilisi elemente. Ta oli vaimuinimene. Võin tema suhetest teiste inimestega rääkida ainult häid sõnu. Mind pani alati imestama, missuguse tõsidusega suhtus ta inimeste probleemidesse. Kõik tulid tema

*1940. aastal jõudsid Werlingi tõlkes ilmuda Markuse ja Matteuse evangeelium. *Toim.*

**Lühend sõnast *monsignor* 'mu isand' (eesti k monsenjäär), viisakussõna kõrgemate katoliku vaimulike kõnetamiseks. *Toim.*

käest nõu küsima ja tema oli alati mõistev, sest ta võttis oma hinged ja meeled südamega. Isiklikult olin temasse väga kiindunud. Eesti perioodil oli piiskop mulle kõige lähedasemaks inimeseks. Tahtsin olla talle abiks ja tema usaldas mind, andes mulle ülesandeid, mis eeldasid usaldust.⁷

Vello Salo on märkinud oma märkmetes Profitflichi elu ja märterluse kohta, et

minul ei olnud antud temaga isiklikult kohtuda. Need, kes temaga läbi käisid, kinnitasid üksmeelselt, et isa Eduardil oli haruldane võime inimesi lohutada. Seda lohutust käis otsimas inimesi kõigist uskkondadest, samuti usu kaotanud. Ütelda tema kohta “eeskujulik kristlane” jääb nagu kole kahvatuks. Võib-olla “hea karjane”.⁸

Kuid Eduard Profitflich ei saanud kuigi pikka aega vabalt juhtida katoliku kirikut Eestis. Vaid mõne aasta sai ta üles ehitada eesti-meelset ja nähtavat katoliku kirikut. Tal oli palju plaane — luua katoliiklik haigla, pansionaat, keskenduda hariduselule kirikusisest ja samas teha tööd kõrgemate usuharidust pakkuvate institutsioonidega, ent plaanideks need jäidki. 1939. aastal sõlmiti Stalini ja Hitleri juhitud riikide vahel Molotovi-Ribbentropi pakt, millega Euroopa nende riikide mõjualadeks jagati, ja juba juunis 1940 okupeeris Nõukogude Liit Eesti. Kogu Euroopa olukord oli väga pingeline ja poliitilise olukorra muutus Ida-Euroopas mõjutas kõiki. Nõukogude okupatsiooni algusega hakati kiriku vabadust järk-järgult piirama. Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise üks tagajärg oli baltisakslaste sunniviisiline lahkumine Eestist. Nende hulgas oli suur hulk katoliiklasi, lahkuma olid sunnitud paljud preestrid ja orduõed. Nõukogude võimuorganid konfiskeerisid kiriku vara, muu hulgas võõrandati Tartus asunud trükikoda, leidis aset jumalateenistuste segamisi ja vaimulike tagakiusamisi. 2. juulil 1940 kutsuti tagasi Eesti saadik Vatikanis Karl Selter ning järgnes nuntsius Antonino Arata väljasaatmine 26. augustil

⁷Rein Ōunapuu intervjuu Günther Stipaga 1990. aastal (Ōunapuu 1990).

⁸V. Salo. Käsikirjalised märkmed. Profitflich. Salo 1/3. Eduard Profitflichi dokumendiarhiiv Tallinna Pühade Apostlite Peetruse ja Pauluse kogudus, EAP–5, 30, 8 lehel. Isa Vello on lisanud kuupäeva, 28.9.1996.

1940. (Abiline 2018: 278.) Profittlich andis endast kõik, et säilitada enam-vähem normaalne olukord katoliku kirikus. Samas aitas ta saksa või poola juurtega perekondadel Eestist lahkuda. Kui olukord läks riigis veelgi pingelisemaks, kutsuti ka Profittlich korduvalt Saksa saatkonda Tallinnas ja paluti tal ümber asuda Saksamaale. Ta kaalus tõsiselt võimalust lahkuda Eestist. Profittlich oli väga hästi kursis vaimulike represseerimisega Venemaal ja tal polnud illusioone oma tuleviku suhtes. Ratsionaalse inimesena teadis ta, et Nõukogude Eestist lahkumine olnuks igati mõistlik. Kuuleka piiskopina soovis Profittlich siiski konsulteerida oma otsust Eestist lahkumiseks Vatikaniga ja seda otse Rooma paavstiga. Piiskopina oli tal see voli. Kirjavahetus oli toona aeglane ja käis nuntsiatuuri kaudu Berliinis. Kõik vastused Roomast viibisid. Profittlich informeeris olukorrast Eestis ja kirikute natsionaliseerimisest kardinal Maglionet ning palus Püha Isa otsust selle kohta, kas ta peaks jääma Eestisse või lahkuma Saksamaale. Vastus saabus lõpuks veebruaris 1941 ja paavst Pius XII lasi selles Profittlichil endal otsustada, mida ta Jumala nimel, *in Domine* paremaks peab.

Profittlich tunneb läbi palve ja sisevaatluse ära, et jääb ülemkarjasena oma karja juurde. Ta läheb vastu oma saatusele suure usalduse ja kindla veendumusega, et see on kõik Jumala riigi heaks tehtud, isegi kui see peaks olema ohverdus selle maa ja rahva eest. Profittlich kirjutab taas Rooma ja annab teada oma otsusest paavstile ning palub Püha Isa õnnistust, kirjutades:

Kuigi ma ei saa kuidagi ennustada ega ette näha, milline saab olema minu saatus või millised ohvrid on ees ootamas, lähen ma sellele teele täielikus usalduses Jumala vastu ja sügavalt veendununa, et kui Jumal kõnnib minuga, ei jää ma kunagi ükski. Olen ka kindel, et ohver, mille ma sellel maal niiviisi toon Jumala kuningriigi nimel, kannab ühel või teisel viisil vilja.⁹

Profittlich ise kommenteeris oma otsust tähelepanuväärsete sõnadega, kirjutades kohe sugulastele Saksamaale:

⁹Eduard Profittlichi kiri Rooma paavstile 10. veebruarist 1941. Vatikani Riigiarhiiv, *Affari Ecclesiastici Straordinari*, fasc. 120, 1940/41.

et saaksin olla kõiges — mis see ka poleks — ustav oma kõrgele ja pühale kutsumusele ja missioonile ning anda Kristusele ja Tema Kuningriigile kogu oma vägi ja kui see on Tema püha tahe, siis ka oma elu. See oleks mu elu ilusaim lõpp.¹⁰

Profittlich uskus, et see otsus oli vajalik talle usaldatud hingede pärast ja Eesti kirikule. Ta teadis, mis Nõukogude Liidus toimub, kuid ta ei põgenenud, ei lahkunud Eestist, ja leidis, et see oli parim valik, mida ta saab teha. Kirjavahetus, mida Profittlich pidas Roomaga ja oma sugulastega Saksamaal 1941. aasta alguses, annab tunnistust tema vaimsest ettevalmistusest, et kui see on Jumala tahe, on ta valmis võtma vastu isegi märtrisurma ja olema Tõe tunnistajaks Kristuses. Ta kirjutab viimases kirjas sugulastele järgmist:

On ju ometigi õige, et karjane jääb oma lambukeste juurde ja jagab nendega rõõmu ja muret. Ning ma pean ütlema, et selle otsuse langetamiseks oli vaja küll mõni nädal ettevalmistust, kuid see ei sündinud hirmus ja kartuses, vaid hoopis suure rõõmuga [---]. Oleksin tahtnud kõigile öelda, kui hea on Jumal meie vastu, kui me andume talle täiesti, kui õnnelikuks me võime saada, kui oleme valmis ohverdama kogu oma elu ja vabaduse Kristusele. Ma tean, et Jumal on minuga. Ja siis läheb kõik hästi. Ning mu elu ja kui vaja, siis ka mu surm on elu ja surm Kristuses. Ja see on nii äraütlemata ilus.¹¹

Profittlich täitis pärast otsuse langetamist edasi väärikalt oma piiskopiülesandeid Maarjamaal. Katoliku kirikuraamatutes on ülestäheldusi, et vaatamata rasketele oludele ja kirikute natsionaliseerimislainele Eestis tähistas Profittlich väärikalt ülestõusmis-
pühi aprillis ning mais 1941 külastas ta Tartu katoliku lasteaeda ja tutvus sealse koguduse eluga. Ta jätkas igapäevast tööd kiriku juhtimisel pärast otsuse langetamist, kuid oli ennetavalt siis-

¹⁰Profittlichi kiri sugulastele Saksamaale, 8. veebruar 1941. Originaal sugulaste perekonnaarhiivis. Koopia: Eduard Profittlichi dokumendiarhiiv, Tallinna Pühade Apostlite Peetruse ja Pauluse kogudus, EAP-1, 5, kahel lehel.

¹¹Profittlichi kiri sugulastele Saksamaale, 8. veebruar 1941. (Vt eelmist märkust.)

ki määranud preester Henri Werlingi oma asetäitjaks, kui midagi peaks juhtuma ja ta küüditatakse.

22. juunil 1941 kirjutas Riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm (1897–1958) alla peapiiskop Profittlichi arreteerimiskäsule. Ööl vastu 27. juunit tungisid Nõukogude käsutäitjad Profittlichi ametikorterisse Tallinnas Vene tänaval, kus läbiotsimine toimus mitu tundi ja katoliiklaste ülemkarjane arreteeriti. Üks tunnistaja, Tallinna Peeter-Pauli koguduse toonane liige Marta Moorson-Murdu on seda hiljem kirjeldanud järgmiselt:

Reede hommikul, kui läksin Pühale Missale ja et ka jutlust ära anda, tulid nunnad mulle juba kirikla õues nuttes vastu ja seletasid, et piiskop olevat vahistatud. Kirikla olla öösel ümber piiratud ja mitu tundi olla läbiotsimine kestnud. Piiskop olevat vahistamise ajal eriliselt rahulik olnud. Ta olla palunud luba enne veel kord kirikusse minna. Tema soovile olla vastu tulnud ja ta oli astunud kirikusse 7 relvastatud NKVD ametniku saatel. Kui piiskop oli palve lõpetanud, pöördunud ta nunnade poole, et neid veel õnnistada (Moorson-Murdu 1961: 5).

Edasi järgnes Kolgata teekond Nõukogude Venemaa vangilaagrisse.

2. RISTI EES: KIROVI VANGLA

Milline oli sadade kilomeetrite pikkune teekond Kirovisse, ei ole teada. Tuhandeid inimesi Eestist deporteeriti loomavagunitega päevi või nädalaid Nõukogude Venemaa kaugustesse, eri karistuspaikadesse, sealhulgas ka katoliiklaste ülemkarjast Eduard Profittlichit. Esimesed märkmed tema raske teekonna kohta pärinevad augustist 1941 Kirovi vanglast.

Eesti Rahvusarhiivis leiduvate ülekuulamisprotokollide¹² põhjal võib kinnitada, et Profittlichi esimene ülekuulamine toimus 2. augustil 1941. Ta oli paigutatud vanglasse nr 1. Esimese ülekuulamise viis läbi riikliku julgeolekukomitee vanemuurija

¹²Eduard Profittlichi juurdlustoimikud Kirovi vanglast asuvad Eesti Rahvusarhiivis Tartus. (Fond: ERAF.130SM.1.11503, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon.)

Bogjatšenko. See algas hommikul kell 11 ja puudutas peamiselt eluloolisi andmeid. Ei midagi enamat. Kinnipeetav peapiiskop Profittlich pidi andma tunnistusi selle kohta, kes ta oli ja kus ta oli oma elu jooksul teeninud. Ülekuulamine jätkus peaaegu kuu aega hiljem, 28. augustil 1941 kell 23.40. Seekord oli ülekuulaja NKVD erirühma uurija Terjomin. Ülekuulamine puudutas põhiliselt Profittlichi Eesti kodakondsust ja põhjusi, miks ta oli Eestisse tulnud. Samuti uuris uurija Profittlichilt, et kui ta kodakondsuse vastu võttis, milliseid juhiseid Saksa saatkond selleks talle Tallinnas andis. Peapiiskop vastas, et talle pole mingeid juhiseid antud ja kodakondsuse vastuvõtmine tuleneb Eesti valitsuse juhistest aastast 1935, mille kohaselt peavad kirikujuhid vastu võtma Eesti kodakondsuse.

Järgmine ülekuulamine toimus 22. septembril 1941 algusega kell 20.30 ning see puudutas infot sugulaste kohta Saksamaal ja seda, millist kirjavahetust oli Profittlich viimastel aastatel pidanud Saksamaaga ning millal ja miks ta Roomas käis. Juurdlustoimikutele tuginedes võib kinnitada, et ülekuulajale on antud detailset infot Profittlichi kohta. Keegi pidi teadma, et Profittlich on kirjutanud lähedastele Saksamaale ja et ta on käinud Saksa saatkonnas kutsel korraldades oma ümberasumist Saksamaale. Ülekuulamisprotokollist on näha, et küsiti sugulaste kohta Saksamaal, nende tegevuse kohta ja milliste kirikutega Saksamaal viimasel ajal Profittlich on ühendust võtnud. Vastustest on näha, et Profittlich vastab rahulikult ja napsõnaliselt oma sugulaste ja Saksamaa kogudustega suhtlemise kohta, nentides, et tal oli kirjavahetus vaid kiriklikes küsimustes. Kõik ülekuulamised toimusid vene keeles. Kuna Profittlich ei rääkinud vene keelt, kasutati tõlki. Võib oletada, et kõik tõlked, mis protokollis jõudsid, ei olnud päris täpsed, ja neid tuleks lugeda teatud kriitilisusega.

25. septembril 1941 toimus järgmine ülekuulamine, kus uuriti, milline valitsus oli Profittlichile rohkem vastuvõetav, kas kodanlik Eesti valitsus või Nõukogude Liidu valitsus ning kas ta on teinud uue võimu vastast propagandat kirikus.

Profittlich vastab:

Minu ülesanne oli töötada selleks, et katoliiklasi, kes elasid Eestis, oma usus kinnitada. Selle peale meie tahtsime töötada selleks,

et ühendada kõik kristlased. Kas sellist tööd võib nimetada propagandaks, mina ei tea. Kui tuli Eestisse Nõukogude Liidu valitsus, oli paavsti soov, et preestrid nii kaua jääks Eestisse kui võimalik. Aga politsei ei tahtnud neile anda tööluba. Seepärast ma pidin vähendama preestreid ja välja saatma neid, kellel oli võimalus. Meie ülesanne viimasel ajal oli kinnitada katoliiklasi truuduses oma usus ja nende abiks olla ka nende vaimsetes ja hingelistes küsimustes ja seeläbi pidada Jumala teenistusi, nendele jagada pühi sakramente ja seletada Jumala sõna jutluse läbi. Propagandat me teha ei tahtnud — ka mitte katoliiklasi propaganda tegemiseks üles kutsuda, sellepärast, et niisugune propaganda on Nõukogude riigis keelatud ja meie ei tahtnud, et meie katoliiklastel tuleks konflikte Nõukogude riigi valitsusega.

Küsitlaja on teinud hüüumärgid vasakule poole protokollireale ja rõhutanud allajoonimisega lõiku, kus Profitlich vastab usuvabaduse kohta küsitlajale:

Seetõttu ei saa see olukord mulle meeldiv olla. See on minu veendumus, et tulevikus saabub aeg, mil täielik vabadus usule Nõukogude Liidus antakse, sest see on alati olnud nii, läbi ajaloo, et pärast tagakiusamisperioodi tuleb aeg, mil usk muutub taas vabaks ja tugevaks. Olen veendunud, et see aeg saabub ka Nõukogude Liidus.

Lõik lõpeb rõhutatult allajoonituna: “kõik tuleb lõppude lõpuks nagu Jumalalt”. Sellel ülekuulamisel kinnitas Profitlich, et ta on Jumala teenija ja et ta ei soovi olla ega teha midagi Nõukogude riigi vastu. Ta väitis, et tema roll on kinnitada katoliiklasi nende ustavuses Jumalale, et see on vaimuliku ülesanne ja et ta ei ole tegelenud uue režiimi vastase propagandaga.

Professor Arthur Võõbus (1909–1988), kes on kogunud inimeste tunnistusi ja avaldanud raamatu Eesti märtritest (Võõbus 1984), kirjutab, et vanglates kasutati kõige sadistlikumaid piinamismeetodeid ja -võtteid, füüsilisi ja psühholoogilisi, nende mõju oli selline, et ohvrid hakkasid NKVD vanglates toimuvate ülekuulamiste ajal igatsema surma, et pääseda piinajate käest. On võimatu ette kujutada, millist vaimset olukorda pidid ohvrid selles demonlike jõudude pesas kogema. Ja kõik vangid kuulasid üksteise valu ja füüsilist piinamist. Selles kohas, kus ta protokolli alla kirjutab, on näha, et septembris on Profitlichi tervis juba

nõrgenenud ja käekiri pole enam nii selge kui varem. See võib vaid kinnitada moraalselt ja vaimset raskust, mida ta pidi läbi elama karmides vanglatingimustes, sest Nõukogude võimuesindajate meetod on inimene esmalt moraalselt hävitada ja seejärel ta hukata või viia ta füüsiline seisund sellisele tasemele, et ta sureb ise.

27. septembri öösel toimus Kirovi vanglas järgmine Profittlich'i ülekuulamine. Peamine küsimus oli propaganda tegemine kirikus ja kirikute ühendamine. Profittlich vastab veendunult, et ta pole mingit propagandat teinud ja kirikute ühendamise idee on kiriklik ning ta püüdis teha midagi head, et usklikke kokku hoida. Ta selgitas ka *Ühise kiriku* ajalehe väljaandmist Eestis, mis keskendus selgitamisele, miks eri religioonid on üksteisest eraldatud, millised on erinevad usutunnistused ja miks on vaja ühist Kristuse kirikut.

Järgmine ülekuulamine toimub 29. septembril ja protokollis on märgitud käsitsi algusajaks kell 20.30. See algab taas küsimustega Rooma kohta. Küsitleb uurija Terjomin:

Varasematel ülekuulamistel olete tunnistanud, et kui te Roomas viibisite, oli teil vestlus paavst Piusega, et võib-olla Nõukogude võim ei saabu Eestisse. See tähendab, et te ei tahtnud seda võimu Eestisse. Kas te tahtsite?

Profittlich vastab:

Jah, tõepoolest, kui ma olin 1940. aasta mais Roomas, siis oli mul vestlus koos paavst Piusega Nõukogude võimu võimalikust kehtestamisest Eestis. See küsimus kerkis esile, kui me rääkisime haigla ostmisest. Me mõtlesime, kas seal oleks mõtet osta maja, sest Nõukogude võim seda niikuinii ei lubaks. Kuid hiljem jõudsi-me järeldusele, et Eesti ja Nõukogude Liidu vahel on pakt olemas ning Eestis jääb kehtima vana süsteem ja et võimu seal ei kehtestata. Seepärast sai haigla ostmise positiivse vastuse.

Profittlichilt küsitakse taas kord, kuidas ta suhtub Nõukogude võimu ning ta jääb diskreetseks ja ütleb, et ta suhtub Nõukogude võimu kehtestamisse Eestis nagu millessegi, mis pidi sündima. Küsitaja hakkab süüdistama Profittlichit, kes soovib küsimusest kõrvale põigata:

Te hiilite kõrvale otsesest vastusest teie suhtumise kohta nõukogude võimu Eestis. Juurdlus nõuab teilt otsest vastust. Kas te olete nõus andma otsest vastust?

Profittlich vastab meelekindlalt, et ta ei ole selle poolt ega vastu. Küsituleja jätkab tema manipuleerimisega ja küsib, millist antipropagandat ta on Nõukogude Liidu vastu teinud. Ja taas kord jääb katoliiklaste ülemkarjane endale kindlaks, et ta pole mingit propagandat teinud.

Terjomin jätkab:

Kas koguduse liikmed kohtusid teiega, et jagada oma suhtumist nõukogude võimu suhtes?

Profittlich vastab:

Jah, kohtusid. Näiteks 1941. aasta aprillis-mais tuli üks minu koguduse liige, kelle perekonnanime ma ei mäleta, minu juurde ja hakkas rääkima sellest, kuidas nõukogude võimu tõttu kaotas ta oma naise ja lapse ning et ta tahaks liituda kontrrevolutsioonilise organisatsiooniga. Ma vastasin talle, et ma ei tea ühestki kontrrevolutsioonilisest organisatsioonist, ja mis puutub tema saatusesse, siis see lihtsalt oli niimoodi. 1940. aasta novembri või detsembri paiku tuli üks kaupmehe naine, kelle perekonnanimi oli Mihkelson, minu juurde ja ütles mulle, et kauplus on temalt ära võetud ja nad tahtsid ka maja ära võtta. Ma ütlesin talle, et seda kõike tuleks võtta kui Jumala saadetud väljakutset. Ma ei mäleta kedagi teist, kes oleks tulnud.

Profittlich seejuures kinnitab, et suhtus neisse inimestesse kaastundega.

“Kas see tähendab, et sa olid kaastundlik nende inimestega, kes olid vaenulikud nõukogude võimu suhtes?”

“Jah, ma tundsin kaastunnet nende inimestega, kes kannatasid, sest nende kodu või vara oli neilt ära võetud.”

“Kes neilt kodud ära võttis?”

“Need natsionaliseeriti.”

“Kes natsionaliseeris?”

“Nõukogude võimu käsul.”

“Siis nõukogude võim võttis ära kaubamaja kapitalistidelt?”

“Jah, nõukogude võim võttis.”

“Kas see tähendab, et te olite kaastundlik nende inimestega, kes olid nõukogude võimu suhtes vaenulikud?”

“Ma olin kaastundlik nende inimestega, kes olid üldiselt haiget saanud.”

“Kuidas te suhtusite vaenulikkuse algusesse Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel?”

“Ma arvasin, et sakslased võidavad selle sõja.”

“Miks?”

“Ma arvan, et sakslastel oli juba sõjakogemus. Sellepärast nad tõenäoliselt võidavad ka selle sõja.”

“Kellele te neid mõtteid olete rääkinud?”

“Võib-olla rääkisin ma inimestega, kellega ma kohtusin, aga kellele täpselt, seda ma ei mäleta.”

“Teid küsitletakse täiendavalt teie vaenuliku suhtumise eest nõukogude võimu suhtes. Nüüd aga tunnistage, milliseid kiriklike väärisesemeid olete saatnud välismaale?”

“Kirikul endal ei ole mingeid väärisesemeid. Preestrid, kes läksid välismaale, võtsid kaasa neile isiklikult kuuluvad asjad ja armulauakarika.”

Selline mõningate küsimustega dialoogivormis ülekuulamine kestis viis tundi. Ametlikuks lõpuks sellele ülekuulamisele on märgitud käsikirjas 1.30 öösel. Piisab vaid vähesest ettekujust, et aimata, mis sellist vestlust saatis viie tunni jooksul.

Järgmine küsitlus oli paar päeva hiljem, 1. oktoobril 1941 algusajaga kell 22.00. Ülekuulamised muutuvad pikemaks ja küsituleja Terjomin muutub küsitlemises agressiivsemaks. Ta survestab Profittlichit ja nõuab, milliseid nõukogude võimu vastaseid tegusid Profittlich täide saatis ja mis suhted olid tal Saksa saatkonnaga. Profittlich oli resoluutne ja kinnitas, et Vatikanist oli ta saanud ainult juhiseid katoliku usklike uuendamiseks ja kinnitamiseks nende usus ning kristlike kirikute taasühendamiseks katoliku kirikuga. Samuti kinnitas ta, et ei olnud seotud Nõukogude Liidu vastase spionaažiga. Saksa saatkonnas käis ta sellepärast, et nõukogude võim ei andnud katoliku preestritele luba töötada ja tegi neile ettepaneku Eestist lahkuda ja et peale teenistusest lahkuvate preestrite teema muid küsimusi saatkonnas ei arutatud.

Terjomin jätkab Profittlichi küsitlemist:

“Milliseid juhiseid ja korraldusi saite te Vatikanist?”

“Vatikani poolt sain juhiseid ainult kiriku uuendamise ja kin-
nitamise kohta ning ettevalmistuste kohta kirikute ühendamiseks
katoliku kirikuga.”

“Milliseid salajasi juhiseid saite te Vatikanist?”

“Ma ei saanud Vatikanist mingeid salajasi juhiseid.”

“Teen nüüd uurijana ettepaneku, et te räägite oma spionaaži-
tegevusest Nõukogude Liidu vastu. Me nõuame, et te annaksite
sellele küsimusele õige vastuse.”

“Ma ei saa sellele küsimusele vastata, sest ma ei ole tegelenud
spionaažiga Nõukogude Liidu vastu.”

“Me küsitleme teid veel teie spionaažitegevuse kohta, kuid
nüüd rääkige sellest, millist nõukogudevastast propagandat te ole-
te oma kirikus teinud.”

“Oma jutlustes, mida ma olen kuulutanud... Ma olen oma
koguduses jutlustanud juba 10 aastat ja olen 3–4 korda öelnud, et
usk ei ole Nõukogude Liidus vaba, kuid me palvetame seal elava-
te katoliiklaste eest ja ma kutsusin koguduseliikmeid palvetama
nende eest kirikus.”

“Kas te olete oma kirikus kasvatanud koguduseliikmete seas
viha Nõukogude Liidu vastu. Kas see oli nii?”

“Ma toetasin oma palvetes ainult katoliiklasi Nõukogude Lii-
dus.”

“Te ei anna otsest õiget vastust. Palume teil vastata eelmisele
küsimusele. Kas te olete valmis ütlema tõtt?”

“Ma ei saa eelmisele küsimusele midagi lisada, ma olen juba
vastanud.”

Ülekuulamine katkestati, protokoll kirjutati üles ja Profittlich kir-
jutas alla, et tõlge on eesti keeles korrektne, ise teadmata ja tund-
mata, mida tegelikult tõlgiti ja kui palju jõudis protokoll.

Peapiiskop Profittlichi ülekuulamine jätkus järgmisel päeval,
2. oktoobril 1941. Ülekuulamine puudutas Soomet ja seda, kas
Profittlich oli tahtnud kedagi Soome kaudu Nõukogude Liidust
välja saata. Küsitlusse tuleb sisse Aleksander Kurtina teema.

Profittlich jäi enesekindlaks ja ütles, et mäletab seda, et üks
ususeminari üliõpilane, kelle nimi oli Kurtina, tuli tema juurde ja
ütles, et kui nõukogude võim Eestis ei anna talle luba Rooma mi-
nekuks, siis püüab ta illegaalselt Soome kaudu reisida, aga Pro-
fittlich vastas talle, et varem oleks see olnud võimalik, aga enam

mitte, sest see on riskantne, ja seepärast ta ei soovitanud Kurtnal Eestist illegaalselt välja sõita.

Profittlich soovis 1930. aastatel, et katoliku kirik kasvaks eestlastest preestrite osas. Tal oli kaks eestlasest kandidaati: Jaan (Johannes) Raidal ja Aleksander Kurtna. Mõlemad saadeti 1938. aastal õppima Rooma Russicumi preestriseminari. Kuna Russicumiga olid katoliku kirikul Eestis head suhted ja Profittlich tundis sealt väärikaid õppejõude ning kirikute uniaadi eestkõneleja oli Roomas jesuiidist piiskop d'Herbigny, võeti nad instituuti sisse. Raidal lahkus sealt õige pea ise ja Kurtna kohta tehti kriitikat. Jesuiit Philippe de Régis, Russicumi rektor, kirjeldas, et preestrikandidaadil kodanik Kurtnal olevat palju kahtlusi ja kiusatusi ning ta kirjutas peapiiskop Profittlichile kõigist neist Kurtnat puudutavatest asjaoludest. Profittlich palus, et Russicum nõustuks Aleksander Kurtna õpingute jätkamisega, ent 19. jaanuaril 1939 teavitas de Régis, et Kurtnal on võimatu Russicumis jätkata, sest tal ei ole preestrikutsumust.¹³ Seejärel naasis Aleksander Kurtna Eestisse. Samal aastal ta sai aga Eesti riigi stipendiumi tööks Vatikani paavstlikus arhiivis, selle töö aruandega on võimalik tutvuda Eesti Rahvusarhiivis.¹⁴ Kui ta naasis 1940. aastal pärast teadustööd Eestisse, otsis ta taas võimalusi, kuidas pääseda Itaaliasse. Kuna aga Profittlichilt ta enam abi ei saanud, võib vaid oletada, kas Kurtna andis informatsiooni Profittlichi kohta võimuorganitele — see seletaks, miks nõnda teravalt Kurtna teema Kirovis küsitluse ajal esile tuli.

Küsitlus lõppes küsimustega kiriku juhtimise kohta ja selle kohta, kuidas Profittlich katoliku kirikut juhtis ning milles see seisnes. Ta vastas, et piiskopil on kohus kohtuda oma preestritega ja nii toimusid neli korda aastas kõikide preestritega ühised kohtumised, kus arutati religioosse iseloomuga kiriklikke küsimusi, samuti ideoloogilise ning praktilise sisuga küsimusi. Pole teada, kui kaua see öine küsitlus Kirovi vanglas kestis, aga protokollil

¹³*Archivum Romanum Societatis Iesu, Russicum. Pontificium Collegium Russicum, 1001: Ex Officio* (1938–1939).

¹⁴RA, EAA.661.1.489, Aleksander Kurtna aruanded töö kohta Vatikani arhiivis.

on taas Profitflichi allkiri, kinnitusega, et temale on kõike õigesti tõlgitud eesti keelde ja ta on kõigest aru saanud.

14. oktoobril 1941 uuris seersant Turner protokolle Kirovis ja jõudis järeldusele, et Eduard Profitflich, Markuse poeg, on seotud järgmisega: 1930. aastal oli Rooma paavst Pius XI ta Eestisse saatnud katoliku kiriku piiskopina (kuigi piiskopiks pühitseti ta tegelikult 1936). Olles vaenulikult meelestatud nõukogude võimu ja kommunistliku partei suhtes, juhtis ta kirikus nõukogudevastast agitatsiooni. Katoliku kirikus jumalateenistusi pidades — ära kasutades masside usulisi tundeid — äratas ta neis viha nõukogude võimu ja kommunistliku partei vastu ning vastavalt VNFSV Kriminaalkodeksi §-dele 128 ja 129 tuleb Eduard Profitflich, Markuse poeg, võtta vastutusele § 58 lg 10-2 ja § 58 lg 12 alusel. Profitflichilt küsiti, kas ta tunnistab end süüdi. Ta ei tunnistanud end süüdi.

Protsess jätkus Kirovis uurimiskambris ja ülekuulamisele toodi Eesti kodanik Savi, Eesti Vabariigi Valga linna elanik, Profitflichi kaaskinnipeetav kambris nr 80. Istung toimus 16. oktoobril 1941. Savilt küsiti, kas Eduard Profitflich on tegelenud revolutsioonivastase agitatsiooniga kongis. Mõlemad tunnistasid, et nad tundsid teineteist ja et nende suhted olid normaalsed ning tülisid ei olnud. Savi tunnistas, et Profitflich on rääkinud sellest, kuidas Nõukogude Liidus usku taga kiusati ja paljud vaimulikud on viidud Venemaa vangilaagritesse. Muud propagandat ta nõukogude võimu vastu ei teinud.

Järgmisel päeval, 17. oktoobril 1941 esitas NKVD vanemuurija Turner süüdistuse Eduard Profitflichi vastu ja lõpetas uurimise. Ta kinnitas, et süüdistatav oli uurimismaterjalidega täielikult kursis ja need olid eesti keelde tõlgitud. Samuti koostas ta kirjaliku süüdistusakti, mis sisaldas Eduard Profitflichi süüdistusi VNFSV kriminaalkodeksi § 58 lg 10-2 ja § 58 lg 12 alusel. Terneri dokumendi kinnitas Kirovi linna NKVD erigrupi ülem Ivanov, kes tõendas, et süüdistus on kooskõlas VNFSV kriminaalkodeksi § 58 lg 10-2 ja § 58 lg 12-ga. Eduard Profitflichit, roomakatoliku kiriku vaimulikku, süüdistati ametlikult nõukogudevastases agitatsioonis, Saksa armee võimu ülistamises, demorali-

seerimise levitamises ja katoliku kummardaja Kurtina kavatsuste varjamises ebaseaduslikult Soome põgeneda.

Kohtuistung, millel Profittlich isiklikult osales, toimus 21. novembril 1941. aastal. Vene NFSV Kirovi oblasti kohtukollegium leidis, et süüdistatava süü on tõendatud. Kohus tunnistas ta süüdi katoliku kiriku töötajate ebaseaduslikus emigratsioonis, kontr-revolutsioonilises tegevuses ja kirikliku agitatsiooni õhutamises; Vene NFSV kriminaalkodeksi § 58 lg 10-2 ja § 58 lg 12 alusel mõistis kohus Eduard Profittlichi surma mahalaskmise läbi.

22. novembril 1941 esitas Eduard Profittlich apellatsioonikaebuse kohtuotsuse peale, ta tegi seda eesti keeles. Oma apellatsioonikaebuses kinnitas ta, et seisab kõige eest, mis on teile ja mulle püha, ning et tema sõnu ei saa subjektiivselt ega objektiivselt nimetada propagandaks ega agitatsiooniks ja et ta pole soovinud kunagi öelda ega teha midagi, mis kahjustaks Nõukogude Venemaad.

Mis puudutab eesti keeles öeldut seoses religioossete küsimustega, siinkohal ma võin ka tõestada, et ma subjektiivselt ei tahtnud teha propagandat ja ei mingit agitatsiooni. Nagu ka objektiivselt arvasin, et minu sõnad ei saanud olla Nõukogude Liidule kahjulikud ja selles mõttes ma ei ole süüdi. Kui fakte tõlgendatakse teisiti, siis palun andestada mulle. [...] Ma palun, et minu juhtum uuesti läbi vaadataks ja et mitte määrata kõrgeimat võimalikku karistust, vaid väiksemat, mis on seadusega ette nähtud.

16. jaanuaril 1942 teatas aga Vene Föderatsiooni Ülemkohtu kohtukollegium, et kohtuotsus jääb jõusse Vene NFSV kriminaalkodeksi § 58 lg 12 ja § 58 lg 10-2 alusel. Profittlichi apellatsioonikaebus oli tagasi lükatud. Peapiiskop Eduard Profittlich suri enne otsuse täideviimist Kirovi vanglas 22. veebruaril 1942.

3. JUMAL ON MINUGA

Märtrid ei ole meist kaugel, ei ajas ega ruumis; nad on elanud meie keskel (Jourdan 2019: 10). Veel tänapäevalgi on kristlike märtreid tõesti olemas ja teame juhtumeid, kuidas usu nimel on tapetud Aafrikas või ka Euroopas, nagu juhtus 2016. aastal Prantsuse preestri Jacques Hameliga (1930–2016), kui ta mõrvati

ühel hommikul jumalateenistuse ajal Rouenis (De Volder 2016). Märtreid, kiriku poolt ametlikult kinnitatud või kinnitamisel on igas riigis ja igal ajal on märtrid andnud tunnistust Tõest (kreeka keeles tähendab märter 'veretunnistajat'). Kirik peab märterlust erakordseks anniks ja armastuse kõige täielikumaks tõestuseks, kes annavad oma elu Kiriku eest (*Lumen*. . . 1964: 42). Niisamuti võime ka käsitada peapiiskop Profittlichi surma Kirovi vanglas märtrisurmana. Kuid sageli esineb väärarusaam, et kõiki, kes on julmalt tapetud või sel viisil piinatud, võiks nimetada märtriiks. Kirik tunnistab ametlikult märtritena neid, kes armastusest Jumala vastu annavad oma elu, ja see tunnistus on Profittlichilt Rooma-Katoliku kirikul olemas.

Eduard Profittlichi missioon oli olla Jumala lähedal koos oma kannatava rahvaga. Ta ei suutnud jätta seda rahvast ja oma kirikut, isegi kui tal oli võimalus lahkuda oma sünnimaale. Ülekuulamisest Kirovi vanglas näeme, et teda tegelikult saatis lootus, et äkki on võimalik saada kergem karistus ja vaadatakse ümber tema süüasi — süü, mida tegelikult ju ei olnud. Hävitustöö, mille Nõukogude Liit korraldas — mille tagajärg on ikka veel tajutav —, hävitas palju inimesi. Need, kes ei andnud kurjuse jõule järele, lihtsalt tapeti. Kristlasi kiusati taga erilisel viisil, nad pandi võimatusse olukorda ja neid naeruvääristati nende usu eest Kristusesse, nagu me näeme Eduard Profittlichi saatusest. Paljusid ortodoksi ja luteri kiriku juhte tabas Nõukogude Venemaa vangilaagrites samasugune saatus. Ka isa Henri Werlingit võib pidada Profittlichi saatusekaaslaseks. Ta küüditati 1945. aastal Nõukogude Venemaale töölaagrisse, naasis sealt nõrgana ja kahjustatud tervisega ning suri 1961. aastal Eestisse tagasi jõudes. Pimedus kattis vaba maad peaaegu pooleks sajandiks ja juurdus kõigil ühiskonna tasanditel. Profittlichil oli võimalus olla aasta jooksul tunnistajaks kurjuse laastavale tööle okupeeritud Eestis. Ta püüdis kuni oma elu lõpuni tuua valgust sellesse pimedusse, olles ise kurnatud ja elades alanduse tingimustes viimased elukuud Kirovi vanglas. Ent võib arvata, et ta jäi väarikaks ja usutruuks lõpuni.

Rooma-Katoliku Kirik Eestis on tegelenud piiskop Profittlichi õndsaks kuulutamisega. Iga õndsaks kuulutamine on alati suur

kingitus kogu kirikule, eriti kohalikule kirikule. Paavst Johannes Paulus II on kirjutanud:

Milline suur kingitus on see, et piiskopkonnal on oma pühakud ja oma õndsad. Milline liigutav kogemus on see kohalikule piiskopile, kui ta saab esitada usklikele eeskujuks konkreetseid isikuid, kes on usu ja vooruse eeskujuliku eluga silma paistnud. See kõik on veelgi liigutavam, kui asjaomased inimesed elasid lähiminevikus (Johannes Paulus 2004: 193).

Õndsaks kuulutamine on vaimne tegu, mitte protsess.¹⁵ Nii kujutab ka peapiiskop Eduard Profittlich õndsaks kuulutamine, mis sai alguse 2002. aastal,¹⁶ endast usuväljenduse kõrgemat tegu, ja kindlasti ei piirdu tema eeskuju vaid katoliku kogukonnaga Eestis, vaid on oluline kõigile, kes ristiusku tunnistavad.

Oma piiskoplikuks motoks võttis Profittlich 1936. aastal “Fides et Pax” (Usku ja rahu). Olgu see artikkel heaks hingeakustuseks ja järelemõtlemiseks, kui habras on meie maine elu ja kui lihtne on vabadust kaotada. Eduard Profittlich sooviks kindlasti kõigile meile usku ja rahu ning on kindlasti andestanud oma tagakiusajatele ja meie võime vaid austusega meenutada tema elu ja tegevust Maarjamaal ning tema kannatusi.

Eduard Profittlichi elu ja märterluse uurimiseks on kasutatud Eesti Rahvusarhiivi, Vatikani Apostelliku Arhiivi (Archivio Apostolico Vaticano), Jesuiitide Peakuuria Arhiivi Roomas (Archivum Romanum Societatis Iesu) ja Eesti Apostelliku Administratuuri arhiivi allikaid. Seisuga 1.03.2024 on Profittlichi õndsaks-märtriks kuulutamise protsess veel Püha Tooli juures avatud.

¹⁵Marcello Card. Semeraro. *Incontro con i Postulatori*. Roma — Convento dei Frati Cappuccini in Via Vittorio Veneto, 22. jaanuaril 2022.

¹⁶*Causa Beatificationis seu Declarationis Martyrii Servorum Dei Eduardi Profittlich Archiepiscopi titularis Hadrianopolitani in Haemimonto Administratoris Apostolici Estoniensis, ex Societate Iesu et XV Sociorum*, nihil obstat, 24. septembril 2002.

Kirjandus

- A b i l i n e, Toomas 2018. Rooma-katoliiklus. — *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Toim. R. Altnurme. Tartu: TÜ Kirjastus
- D e V o l d e r, Jan 2016. *Martire: Vita e morte di padre Jacques Hamel*. Roma: San Paolo
- D i e s c h w e r e Entscheidung des Erzbischofs Profittlich. 1967. — *Paulinus*, Nr. 33, S. 10
- D i e t z, Matthias 1961. Eduard Profittlich. — *Mitteilungsblatt des "Vereins Ehemaliger Schüler und Lehrer" Gymnasium Linz*. Nr. 8
- D o m m a r c o, Maria Chiara 2022. Vabadus lahkuda ja vabadus jääda: E. Profittlich ja Püha Tooli suhted. Tlk Kreet Aun. — *Kirik ja Teoloogia*, <https://kjt.ee/2022/03/vabadus-lahkuda-ja-vabadus-jaada-e-profittlich-ja-puha-tooli-suhted/>
- E r z b i s c h o f Eduard Profittlich: Ein Bekennerbischof aus unserer Diözese. 1963. — *Paulinus*, Nr. 12, S. 18–19
- G r u l i c h, Rudolf 1990. Neue Dokumente über Erzbischof Eduard Profittlich. — *Acta Baltica*, Nr. 28, S. 209–240
- G r u l i c h, Rudolf 1991. Katolische Kirche in Estland: Das Rätsel um den Tod des Revaler Erzbischofs Profittlich. — *Ost-West Informationsdienst des Katholischen Arbeitskreises für zeitgeschichtliche Fragen*, Bd. 169, S. 64–71
- J o h a n n e s P a u l u s II 2004. *Rise, Let Us Be on Our Way*. Tr. Walter Ziemba. New York: Warner Books
- J o u r d a n, Philippe 2019. Usumärtrid ja usukannatajad: Sissejuhatust. — *Eesti vaimulikest usumärtrid 1917–1991*. Koost. M. Palli, M.-M. Paas, R. Puidet, T. Pilli, T. Pajusoo. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu
- K l i n k e, Lambert 2000. *Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942*. Ulm: Gerhard Hess Verlag
- K l i n k e, Lambert 2002. Peapiiskop Eduard Profittlich: Elu ja saatus. Tlk Jaan Isotamm. — *Akadeemia*, nr 2, lk 288–297
- L a u r, Katrin 2022. *Tunnistaja: Ajalooline romaan*. Tallinn: Hea Lugu
- L o t m a n, Piret 2020. Jesuiidipreester ida ja lääne vahel: 130 aastat Eduard Profittlichi sünnist. — *Tuna*, nr 4, lk 27–39
- L u m e n g e n t i u m 1964. Vatikani II kirikukogu
- M i k r u t, Jan 2017. La Chiesa cattolica in Estonia (1918–1991): L'arcivescovo Eduard Profittlich (1890–1942). — *La Chiesa Cattolica in Unione Sovietica: Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*. A cura di J. Mikrut. Verona: Gabrielli, p. 930–931

- M o l i n a r i, Paolo 2013. Eduard Profitlich, Arcivescovo e martire nell'Estonia sovietica. — *La Civiltà Cattolica*, No. 3920, p. 165–177
- M o o r s o n - M u r d u, Marta 1961. 20 aasta eest. — *Maarjamaa*, nr 1
- P r o f i t t l i c h, Eduard 2023. *Usku ja rahu*. Koost. M.-M. Paas. Tallinn: Rooma-Katoliku Kiriku Pühade Apostlite Peetruse ja Pauluse kogudus
- P r o i d e, N. [Eduard Profitlich] 1938. *Ristiusu olemusest: Kas katoliku või luteri kristlus?* Tallinn: s.n.
- S a l o, Vello 2011. “Paar imet” ehk Johannes Paulus ja meie oma Eduard. — *Maarjamaa*, XXV aastakäik, nr 1
- T r e t j a k e w i t s c h, Leon 1990. *Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia: A Pre-Ecumenical Approach to Christian Unity*. (Das östliche Christentum. Neue Folge, Bd. 39.) Würzburg: Augustinus Verlag
- V õ õ b u s, Arthur 1984. *The Martyrs of Estonia: The Suffering, Ordeal and Annihilation of the Churches under the Russian Occupation*. Stockholm: ETSE
- Õ u n a p u u, Rein 1990. Intervjuu Günther Stipaga. — *Kiriku Elu*, nr 7

MARGE PAAS (1976) on lõpetanud 2001 Tallinna Tehnikaülikooli, magistrikraad 2003 Eesti Kunstiakadeemiast, doktorikraad filosoofias 2017 Tallinna Ülikoolist. On alates 2017 Eesti Apostelliku Administratuuri piiskopkondlik postulaator peapiiskop Eduard Profitlichi SJ õndsaks kuulutamise protsessile; täiendanud end Roomas Paavstlikus Late-raani Ülikoolis.

EESTI VABADUSSÕJAST, MEREST JA SÕJAAJALOOST

Ott Laanemets

2023. aasta lõpul ilmus Argo kirjastuselt Arto Olli uurimus *Eesti merevägi Vabadussõjas 1918–1920* (Oll 2023), mille aluseks on autori 2018. aastal Tallinna Ülikoolis kaitstud ja nüüd mõningal määral täiendatud doktoriväitekiiri,¹ mis kirjastuses oma aega ootas. See on esimene põhjalik ja faktitihe akadeemiline uurimus noore Eesti Vabariigi Vabadussõja-aegsest merendusest, merekaitsest ja meresõjapidamisest, millele on seni vähe tähelepanu pööratud.

Kuna doktoriväitekiiri on professionaalse ajaloolase tee algus ja mitte tipp ega lõpp, siis teen algatuseks selle töö kohta mõne kriitilise märkuse: analüüsiks ei kasuta autor meresõjateooriat, mõistekasutuses leidub küsitavusi ning mõni hinnang on kohati ehk liialt lennukas. Seda kriitikat tuleb aga võtta mõne grammi soolaga. Esiteks on siinkirjutaja positsioon professionaalse mereväelase, mitte akadeemilise ajaloolase oma. Teiseks on mu kriitika retrospektiivne, sest vahepealsete aastatega on Arto Oll meresõjapidamise ka teoreetilisemalt käsile võtnud (vt Oll, Urb 2023). Ülaloodud kriitika tavalugejat tõenäoliselt ei häiri ja raamatu väärtus seisnebki just esmakordses tervikkäsitluses Eesti Vabadussõja ajal merel toimunud sündmusist.

Püüan allpool seda kriitikat korvata ja anda esmaseid seletusi Vabadussõja ajal merel toimunud läbi sõjateaduslikuma prisma ning leida olulist meie tuleviku riigikaitse tarbeks.

¹ Vt väitekirja www.digar.ee/id/nlib-digar:405582.

SÕJAAJALUGU EESTIS

Esmalt tuleb sõjaajaloo valdkonda natuke täpsemalt positsioneerida, sest sellel ei ole ühtset ja selget määratlust. Tavamõistes koondab sõjaajalugu kõike sõjaajalooga seonduvat. Sõjaajalugu ajalooteaduse haruna on läänemaaailmas olnud ja on ka tänapäeval võrreldes muu ajalooa ebapopulaarne. 20. sajandi sõdade kohutav kogemus on mitmetel, sh ideoloogilistel põhjustel üle kandunud nende uurimisse, justnagu tähendaks sõja uurimine selle heakskiitmist. Sama on muide juhtunud ka geopolitikaga, aga mitte näiteks holokausti ajalooa (Morillo, Pavkivic 2017: 1).

Kuigi sõda kui organiseeritud vägivald on niisama vana kui inimeste poliitilised kooslused ehk riigid, on moodsa sõjaajaloo nagu ka kogu moodsa teaduse juured valgustusajas. Veel 19. sajandil nimetati sõjaajalugu saksa keeles sõnaga *Kriegsgeschichte* ja see tähendas peamiselt lahingute ajalugu. Tänapäevaks on sõjaajaloo (ingl *military history*, sks *Militärgeschichte*) uuritava teemade ring märkimisväärselt laienenud. Laias laastus jaguneb sõjaajalugu sõjapidamise ajalooks (ingl *history of warfare*, sks *Operationengeschichte*) ja sõjanduse ajalooks (ingl *history of military life*) (Hillingsø 2004: 649). Kui esimene hõlmab sõjapidamise ja sõjakunsti, sh taktika, operatiivkunsti ja strateegia ajalugu, siis teine sõjanduse institutsionaalset, sh sõjanduskultuuri ajalugu ja selle seoseid muu ühiskonnaga.

Põhiosa Eestis ilmuvast sõjaajaloolisest trükisõnast paigutub just sõjandusajaloo valdkonda. Eesti ülikoolides sõjaajalooga süsteemselt ei tegelda ja ka kaitseministeeriumi teaduspoliitika järgi on sõjaajalugu tervikuna määratud sõjamuuseumi vastutada, mis kui “Eesti sõjaajaloo- ja kultuuripärandi koguaja, säilitaja, uurija ja eksponeerija”² tegeleb paratamatult just sõjandusajalooga. Samas on sõjalise hariduse, operatsioonianalüüsi ja strateegia eest — mille aluseks on või õigemini peaks olema sõjapidamise ajalugu — vastutajaiks Kaitseväge Akadeemia ja Rahvusvaheline

²Vt Eesti Sõjamuuseum — Kindral Laidoneri muuseumi koduleht, esm.ee/muuseumist/tutvustus.

Kaitseuuringute Keskus.³ See on tõenäoliselt väikeriigi paratamatus — väike kooskond ning sellest tulenev piiratud inim- ja intellektuaalne ressurss. Samas kajastab selline korraldus ehk ka riigi noorust — arusaama, et samasse ämbrisse astumist saab vältida, kui uurida, kuidas “vanasti oli”, pole veel täielikult teadvustatud, mida toetab tehnokraatlik ajastuvaim. Ameerika Ühendriikide merejalaväe kindral ja endine kaitseminister Jim Mattis sedastas oma alluvatele üsna imperatiivselt, et teiste kogemustest õppimata jätmise korral õpid sa vaid enda omadest, kuid lugedes õpid rohkem ja paremini, seda eriti sõjaväelase elukutses, kus ebapädevuse tagajärjed on noortele meestele saatuslikud (Mattis, West 2019: 256). Külma sõja veteranist Taani kindralleitnant Kjeld Hillingsø lisab, et väeliik, milles teenijad peavad kõige rohkem sõjaajalugu õppima, on maavägi, sest rahuaja õppustel tuleb matkida üle 90% tegelikest sõja tingimustest (taani k *krigens vilkår*), mistõttu ei ole õppused kunagi liiga tõepärased. Mere- ja õhuvägi seevastu tegutsevadki keskkondades, millel on operatsioonidele palju suurem mõju kui maismaal ning vahe sõjategevuse ja rahuaja õppuste vahel pole nii suur. Ainus, mida õppustel järele aimata ei saa, on surmahirm (Hillingsø 2004: 653).

Eesti sõjaajaloo hetkeolukorra on kokku võtnud Toomas Hiio:

Kaitseväe Akadeemias ja Balti Kaitsekolledžis on õppeprotsessi käigus kirjutatud küll hulk sõjaajaloolaseid töid [---], kuid uurimistöö jätkamist teenistusega sobitada on olnud raske. Nii on Eesti sõjaajalooväli jäänud tsivilistide kätte, kellel tihti pole olnud lähemat isiklikku kokkupuudet sõjandusvaldkonnaga, mis nähtub ka uurimisteemade valikust (Hiio 2020: 113).

Peale professionaalse huvi kesisuse viib see küsimuse juurde: kas sõjaajaloolasel peaks olema sõjaline kogemus, s.t kas ta peaks olema sõjaväelane? Vastus on loomulikult eitav. Siiski on selge, et sõjapidamise ajalugu kirjutavad suures osas eru- või tegevohvitserid, kes orienteeruvad valdkonnas intuiitiivselt ja oskavad

³Vt Kaitseministeeriumi valitsemisala teadus- ja arenduspoliitika 2014–2022, lk 4, www.kaitseministeerium.ee/sites/default/files/sisulehed/eesmargid_tegevused/km-teadus-ja-arenduspoliitika_2014-2022_final.pdf.

seetõttu vajalikke seoseid luua. Isiklik kogemus annab juurde tunnetuse, mida ainult dokumentide kaudu ja kirjutuslaua taga omandada pole võimalik. Seda eriti meresõjaajaloolaste puhul — mingisugunegi meresõidukogemus tuleb merendus- ja meresõjaajaloolasele kasuks, olgu selleks kas või hobipurjetamine, sest meri on maismaast väga erinev keskkond. Samas on elukutseliste sõjaväelaste kirjutatud sõjapidamise ajalugudes läbiv oht n-ö valikuline argumenteerimine (ingl *cherry picking*), mida aitab vältida just akadeemiline ja süsteemne lähenemine.

Briti sõjaajaloolase Sir Michael Howardi mõtet (1991) edasi arendades võib öelda, et sõjaajalugu peab uurima ja õppima sügavuses, lauses ja seoses ülejäänud ajalooga (Hillingsø 2004: 651). Esimene tähendab iga sündmuse põhjalikku uurimist. Arto Olli raamat kuulub just sellesse kategooriasse. Teine, sõjaajalugu lauses, tähendab ka teiste samalaadsete osiste uurimist ja võrdlemist, olgu nendeks siis sündmused, geograafilised asukohad, üksuste või sõjalaevade klassid ja tüübid jm, et leida sarnasusi ja korduvaid mustreid, millest tuletada muutumatuid printsiipe, millest koosneb sõjateadus (Laanemets 2023). See ongi muu hulgas sõjaajaloo rakendamine eesmärgiga vastata küsimustele 1) mis on sõda ja 2) kuidas seda võita (Angstrom, Widen 2014: 7). Vajadusele uurida Läänemere meresõjapidamist Eesti riigikaitse vaatevinklist on osutanud ka meie kunagine mereväe ülem kontradmiral Herman Salza oma Läänemere meresõjapidamise ajaloo lühikäsitluses:

Meie geopoliitiline asend on seotud [Balti]merega, ja meile peaks siinsed sündmused pakkuma mitte ainult ajalooliselt huvi, vaid ka huvitama selles mõttes, kas siin ei leidu jooni, mis on kuni tänapäevani muutumatud ja avaldavad ka praegu veel oma mõju Baltimere ääres asuvaile riikidele (Salza 1933: 154).

Tuleviku riigikaitse seisukohast on sõjapidamise lähiajalool tehnilisel ja taktikatasandil suurem tähtsus kui näiteks antiikajalool. Küll aga on strateegia tasandil — mis ei sõltu nii palju tehnoloogiast ja selle rakendustest — oluline kogu inimkonna sõjaajalugu.

Kolmas — sõjaajaloo seos ülejäänud ajalooa — osutab kitsamalt Clausewitzi määratlusele: sõda on poliitika jätk teiste vahenditega (Clausewitz 2004: 49–50). Sõda ja sõjapidamine ei ole asjad iseeneses, vaid seotud ülejäänud ühiskonnaga nii otseselt kui ka kaudselt.

Arto Olli doktoriväitekirja juhendaja Karsten Brüggemann on kirjutanud Vabadussõja uurimise kohta, et sel

puudub [...] kultuuriline mõõde. Me teame palju sellest, mis toimus rindejoonel, aga mis oli tagalas, sellest vähem. Kuidas sai mentaalselt Eesti kubermangu elanikust Eesti rahvusriigi kodanik? Lauri Vahtre koostatud raamatud on juba samm edasi, aga mis ka täielikult puudub, on Eesti riigi tekkimise sotsiaalajalugu (Bahovski 2023).

Briti-Ameerika strateegiateoreetik ja praktik Colin Gray sedastab, et on lihtne ületähtsustada kontekste, mida valdkond “sõda ja ühiskond” esindab, sest see kujutab kõike muud, aga mitte sõda määratlevat tuuma — poliitiliselt motiveeritud vägivalda — ega selle rakendust — sõjapidamist (Grey 2016: 256). Kuigi Vabadussõja kultuuriajalugu on tõepoolest puuduv pusletükk, võiks kutselise ja sõjateadusliku sõjaajaloo keskmes olla esmalt Vabadussõja sõjapidamise ja sõjakunsti käsitlused.

Siinkirjutaja huvitub sõjaajaloost eelkõige selleks, et sealt midagi meie tuleviku riigikaitseks kõrva taha panna. Selleks on Arto Oll teinud ära akadeemilise ajaloolase töö — toonud lugeja ette tookordsed sündmused, millest tuleb nüüd midagi tuleviku tarbeks järeldada.

VABADUSSÕJA MERESÕJANDUSAJALUGU

Arto Olli raamatu esimene osa käsitleb merekaitse ja kogu Vabadussõja-aegse merenduse organisatsiooni arengut, kuuludes sõjandus- ja ka avaliku halduse ajaloo kategooriasse. Pärast Eesti iseseisvuse saavutamist tekkis mitu merendusinstituutsiooni. See oli isetekkeline ja üsnagi koordineerimatu areng, mille alateadlikuks eeskujuks oli Venemaa keisririigi, s.t impeeriumi merenduse ja merekaitse korraldus. Et mõni nutikam juhtis juba algu-

ses tähelepanu sellise korralduse sobimatusle vaesele väikeriigile, otsustas Johan Laidoner 1919. aasta jaanuari lõpul siiski kõik merendusasutused — nii merelise riigikaitse kui meremajanduse eest vastutavad — allutada Johan Pitka juhtimisele. Sedasi saavutati täielik juhtimise ühtsus ja olemasolevaid piiratud ressursse suudeti edukalt riigi ellujäämisvõitluses rakendada. Pärast sõjategevuse lõppu eraldati merejõududest meremajanduse asutused ja merepiirivalve. Nii jõuti 1930. aastateks taas kord olukorda, kus mereväe ohvitserid kurtsid riigi mereliste ressursside killustatuse üle (Santpank 1939).

Soome jõudis Teise maailmasõja aega välja sarnaselt. Sealne merepiirivalve loodi mereväe kõrvale 1930. aastal “kuiva seaduse” tekitatud salakaubaveo tõttu ning moodustati politsei ja tolli töötajatest, kes olid tegutsenud rannikul (Enkiö 2008: 214–215). Talvesõja algul allutati merepiirivalve ja ka meresõidumamet (s.o tsiviilmerendusadministratsioon) sarnaselt Laidoneri Vabadussõja-aegse otsusega käsu korras mereväele. Selline mehaaniline allutamine aga ei läinud liiga hästi, põhjuseks tõenäoliselt see, et liidetud olid selgelt tsiviilasutused, ning lisaks kohati mõningal määral ka ametkondlikku vastuseisu (Säämänen 2017: 33–34).

Kui Eesti Vabariik 1991. aastal taastati, algas kõik justkui otsast peale. Eesti merendus ja merekaitse taastati niisama killustunult kui 1918. aastal: merepiirivalve siseministeeriumi, merevägi kaitseministeeriumi ja Veeteede Amet majandusministeeriumi haldusalas, koos seadusest tuleneva segase ülesannete jaotusega (Laanetu 2017: 164–195). Ka sel korral oli areng üsnagi isetekkeline ja koordineerimatu. Algseisu grotesksusest annab tunnistust 1992. aastal toonase Veeteede Ameti peadirektori antud hinnang:

Kaitseväge ja piirivalvet on arendatud nii, et riigil on tekkimas kaks kaitseväge: üks neist Kaitseministeeriumi ja teine Siseministeeriumi haldusalas. Seejuures teine kavatseb välja arendada kolm väeliiki: maa-, mere- ja õhujõud, esimene on aga mere- ja õhujõudude suhtes [---] võrdlemisi ebamäärasel või isegi eitaval seisukohal. Vaevalt, et riik sellist topeltkoormust majanduslikult kanda suudab (Naber 2014: 27).

Sellist killustatust põhjendas isegi kaitseminister “ametkondlikkuse” argumendiga.⁴ Eesti merekaitse õnnestus lõpuks konsolideerida 1. jaanuaril 2023. aastal, kui kaitseväge liideti politsei ja piirivalve mereline osa ning korrastati vastav õigusruum.⁵ Kui ülemjuhataja Johan Laidoner langetas vastava otsuse üsna kiiresti — Vabadussõja algusest oli kulunud mõni kuu —, siis pärast Eesti iseseisvuse taastamist kulus selleks 23 aastat.

Siinkohal on paslik märkida, et nüüd juba kolmandat aastat sõjas olevas Ukrainas on sarnaselt meie Vabadussõjaga kogu riiklik merendus, s.t nii tsiviil- kui sõjaline, allutatud mereväe ülemale, et tagada juhtimise ühtsus ja riigi eesmärkide saavutamine.

VABADUSSÕJA MERESÕJAPIDAMISE AJALUGU

Meresõjapidamine Läänemerel aastatel 1918–1920 ei olnud üleilmses mõõtkavas kuigi oluline või eriline ega ka kuigi intensiivne. Pigem võib seda iseloomustada — eriti Eesti seisukohast — sõnaga *primitiivne*. Samas võrreldes Esimese maailmasõjaga oli see (eriti uute riikide jaoks) palju poliitilisem, määravam ja tegevuste spektrilt laiem.

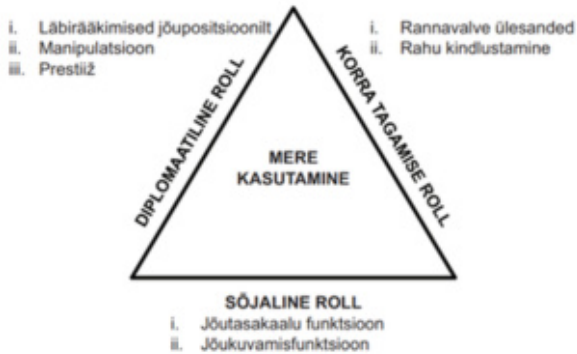
Vabadussõjas osales rahvaväe koosseisus kolm laevastikuüksust: 1) n-ö peajõud Läänemerel, mida juhtis Johan Pitka isiklikult, 2) traalerite divisjon Läänemerel, mis puhastas miinivälju, ning 3) Peipsi laevastiku divisjon Peipsi järvistul ja selle jõgedel. Kuna viimane ei kuulu tänapäeva arusaama järgi meresõjapidamise valdkonda, vaid liigitub maaväe veetõkete ületamise ja transpordi toetuse alla, jätan selle edasise vaatluse alt välja.

Merejõudude kolm peamist ülesannet sõnastas 1977. aastal Briti rahvusvaheliste suhete teoreetik Ken Booth: 1) sõjapidami-

⁴Kaitseminister Jüri Luik. XIV Riigikogu, IV istungjärg, infotunni stenogramm. Kolmapäev, 21.10.2020, kell 13:09, stenogrammid. riigikogu.ee/et/202010211200#PKP-43035.

⁵Kaitseväge korralduse seaduse ja teiste seaduste muutmise seadus (Politsei- ja Piirivalveameti laevade üleandmine Kaitseministeeriumi valitsemisalas). — RT I, 20.06.2022, 2, www.riigiteataja.ee/akt/120062022002.

ne, mis on ilmselgelt merejõudude eksistentsi alus; 2) mereväe-diplomaatia (ingl k ka *gunboat diplomacy*) ja 3) korra tagamise ehk politsei roll (vt joonis 1) (Booth 1977: 15–25).

Joonis 1: Merejõudude rollide triaad ja selle osad (Laanemets 2015: 127).

Sõjapidamine

Sõjapidamist käsitledes tuleb alustada sellest, et sõja eesmärk ei ole merel, vaid maismaal, sest inimene ei ela merel. Vabadus-sõja eesmärk oli Eesti Vabariigi territooriumi vabastamine ja riigi säilimise tagamine. Küll aga pakkus Läänemeri sellele nii oh-te kui ka võimalusi. Ohuks olid Nõukogude Venemaa võimali-kud ründed merelt, eriti kardeti dessanti pealinna. Teiseks ohuks oli ühendusteede äralõikamine Lääne-Euroopaga. Erinevalt täna-päevast, kus Eestit ühendab Kesk-Euroopaga vähemalt teoreetili-selt nn Suwalki koridor, ei olnud Vabadussõja ajal maanteetrans- port Eestist Kesk- ega Lääne-Euroopasse mõeldav — raudtee küll ühendas meid Kesk-Euroopaga, aga meie peamise toetaja Suur-britanniaga ühenduse pidamiseks polnud sellest abi. Nii oli pea-miseks ühendusteeks Läänemeri ja selle ühendustee katkedes ei oleks sõjaline ja toiduabi Eestisse kohale jõudnud.

Meresõjapidamise esimeseks sammuks on tegevusvabadu-se saavutamine, mida tänapäeval nimetatakse mereala valda-

miseks (ingl *sea control*) (Laanemets, Laanetu 2014: 26–29). Vee peal täitis seda funktsiooni Briti eskaader oma kohaloluga, blokeerides vastase Soome lahe idasoppi. Küll aga toetasid ka Eesti merejõud vastase blokeerimist miiniväljade veeskamisega Kroonlinna minevatele laevateedele. Vee all aga avastasid britid üsna varsti, et nende miinitraalerid on Läänemere tingimustes liiga suured ja kohmakad. Seetõttu oli selles osas otsustav roll Eesti merejõudude traalerite divisjonil, mis tagas tegevusvabaduse miiniohu vastu nii meretranspordiks kui ka Briti ja Eesti mereoperatsioonideks. Läänemeri oli nii Esimeses maailmasõjas kui ka Teise maailmasõja ajal üks enim mineeritud merealasid. Hinnanguliselt veesati Läänemerre Esimese maailmasõja ajal 60 000 meremiini (Dunn 2023: 46).

Alles siis, kui tegevusvabadus on saavutatud, saab hakata tegutsema sõja otsese eesmärgi saavutamise nimel maismaal. Laias laastus saab merelt maaväge abistada tuletoetuse, meredessantide ja transpordiga (Laanemets, Laanetu 2014: 26–29). Johan Pitka esimesed ettevõtmised olid meredessantid vastase rinde taha, et aidata kaasa maa puhastamisele vaenlasest. Tegemist oli suuremat sorti improviseerimisega, mida toetas nii Pitka enda kui ka ta peamiselt kaubalaevnikest ohvitseride suur merepraktika. Kuiigi meredessandi juured ulatuvad viikingiaega (nn sõdalased merelt), ei olnud meredessandi doktriini üheski tolleaegses laevastikus tänapäevases mõttes olemas. Esimese maailmasõja kaks suuremat operatiivtasandi meredessanti — Briti läbikukkunud maabumiskatse Gallipolis ja Saksa õnnestunud maabumine Saaremaal (nn operatsioon Albion 1917. aastal) said alles alguseks suuremate riikide merejalavägede doktrinaalses mõtlemises, kusjuures viimast analüüsisid just ameeriklased (vt Thiele 2011: 160–161, joonealune märkus nr 114).

Teiseks tähelepanekuks Pitka meredessantide kohta on see, et samalaadsest tegevusest sai Nõukogude Liidu mereväe meredessantide standardlähenedmine. Erinevalt Anglo-Ameerika meredessandist (ingl *amphibious assault*), mis on pigem operatiivtasandi väekontingendi merelt sõjateatrisse siirmine (Speller 2014: 137–141) nt uue rinde avamiseks jms, tähendab vene dessant (vn *десант*) pigem taktikatasandi kiiret sissetungi vasta-

se tagalasse, et tekitada segadust ja võimaldada rinde edasiliikumist (Donnelly jt 1985: 33–36). Vene merevõimu juured on Läänemerel ja see on kajastunud peamiselt maaväge toetavas rollis. Seetõttu on selline lähenemine meredessandile ka loomulik. Samale järeldusele jõudis ilmselt ka Pitka, omamata selleks erilist sõjalist ettevalmistust.

Mereväediplomaatia

Mereväediplomaatia tähendab merelise mõjuvõimu sõjapidamisvälist rakendamist rahvusvahelistes suhetes (Rowlands 2012: 90). Ajalooliselt on just mereväediplomaatia olnud see, millega sõjalaevad ajaliselt kõige rohkem tegelevad (samas: 89–96), sest sõjalaev on riigi poliitika ja võimsuse väljendus ning erinevalt näiteks tankist või sõjalennukist palju paindlikum diplomaatiliste ülesannete täitmiseks (Till 2012: 404–406). Pealegi pääseb sõjalaevaga ligi paljudele suur- ja pealinnadele üle kogu maakera.

Mereväediplomaatilise rolli peakandjaks oli loomulikult Briti eskaader, mille pelk kohalolu saatis noore vabariigi elanikkonnale ja juhtkonnale signaali maailmariigi toetusest (vt prestiižjoonisel 1) hoolimata sellest, et Briti eskaadri ülematele ei olnud Ühendkuningriigi poliitilised eesmärgid kunagi selgelt määratletud (Dunn 2023: 10 jm). Huvitav on märkida, et mereväediplomaatiline roll oli esindatud ka puhtpraktilisel tasandil. Nimelt sai Johan Pitka tänu muu hulgas inglise keele oskusele, mis tol ajal ei olnud kuigi levinud, hästi läbi nii kontradmiraal Edwyn Alexander-Sinclairi kui ka tolle välja vahetanud kontradmiraal Walter Cowaniga. Kuna Eesti merejõudude tegevus vajas pidevat samakõlastust brittidega, oli Pitka kuningliku mereväe lipulaevadel sage külaline. Nende vestluste käigus kõneldi suure tõenäosusega rohkemastki kui eelseisvast sõjategevusest, mistõttu olid Briti admiralid hästi kursis Eestis toimuvaga ja Eesti Ajutise Valitsuse seisukohtadega. Kuna peale traditsiooniliste sidelaevade (ingl *despatch boat*) oli alates Esimese maailmasõja eelsest ajast enamik Briti sõjalaevu varustatud raadiojaamadega (Friedman 2020: 6–8), jõudsid need seisukohad üsna kiiresti ka Londonisse, mis aitas seal paremini mõista Eestis toimuvat.

Vastasele, Nõukogude Venemaa Balti laevastiku tegevsalga-
le, oli Briti eskaadril samuti märkimisväärne mõju. Venemaal ei
ole mereväel olnud kunagi väga olulist rolli, sest see ei ole ole-
muselt venepärane, vaid pigem võõras. Seetõttu olid suur osa
Venemaa Keisririigi mereväehvitseridest algul kas võõramaala-
sed või hiljem baltisakslased Läänemere kubermangudest (Till
2012: 77). Ka Venemaa mereväe traditsioon on laenatud vana-
delt merevõimudelt (Paine 2014: 491–492) ja rakendatud käsu
korras — näiteks suur osa vene keele merelisest oskussõnavarast
on laenatud alamsaksa või hollandi keelest, nagu muide ka meil.
Seetõttu võis peale puhttaktikalise kalkultatsiooni esineda ka liht-
salt aukartust (vt manipulatsioon joonisel 1) sõja võitnud vana
merevõimu ees.⁶ Kokkuvõttes viis Briti eskaadri ilmumine Nõu-
kogude Venemaa Balti laevastiku tegevsalga veel kindlamalt oma
kaitsvate miiniväljade ja rannikusuurtükkide tuleulatuse varju.

Korra tagamine

Korra tagamise juures⁷ toimus tegevus kahes liinis. Esimene, ot-
seselt politseiline tegevus oli meritsi toimuva salakaubanduse pii-
ramine. Piiriülest kaubandust on randlased alati ja igal pool har-
rastanud, lihtsalt mõned kaubad, nagu näiteks toiduained, mil-
lega oldi harjunud iga päev kauplema, muutusid sõja tingimus-
tes salakaubaks.⁸ Salakaubandust ohjeldasid merejõudude piiri-
valveosad, see oli lokaalne ja sõja üldisele käigule väikese mõju-
ga tegevus.

Teine ja strateegilise tähtsusega tegevus korra tagamiseks oli
merekaubanduse korraldamine. Nagu eespool öeldud, koondus

⁶Ilukirjanduslikult ja ehk ka propagandistlikult on seda kirjeldatud
nt Leonid Sobolevi noorsooromaanis *Kapitaalremont* (vt Sobolev 1976:
11–12).

⁷Geoffrey Till nimetab seda ka *good order at sea* (vt Till 2007: 310–
350).

⁸Sarnase salakaubanduse kirjeldust Esimese maailmasõja ajal Taani
ja Saksamaa vahel nn Lõuna-Füüni saartemeres vt Jensen 2020: 190–
191.

1919. aasta jaanuaris kogu riigi merenduse juhtimine Johan Pitka kätte ja see tähendas ka merekaubanduse korraldamist. Sõjavarustust ja toitu transportisid Eestisse nii sõja ajal konfiskeeritud, s.t Nõukogude Venemaalt ära võetud kolm kaubalaeva kui ka eraõiguslikult tegutsenud kaubalaevad (Oll 2023: 134–139). Kaugsõidukapten ja kaptenmajor Jaan Klaar on kirjutanud merendust propageerivas brošüüris: “Kui meil poleks olnud suurt ja avarat meretagalat vabade laevateedega, siis poleks me suutnud lühikestki aega vaenlasele vastu panna” (Klaar 1937: 37). Siiski väärib see seisukoht kvantifitseerimist ja hindamist: milline oli meresõiduvabaduse, ülemereabi ja väliskaubanduse otsene ja kaudne mõju, kuidas oleks Vabadussõda ja elu riigis kulgenud, kui meil poleks olnud seda “avarat meretagalat”?

Vastane

Nõukogude Venemaa Balti laevastikku oli Vabadussõja alguseks nõrgestanud nii Esimene maailmasõda kui ka revolutsioon. Peale laevameeskondade väljaõppe, distsipliini, remondi ja hoolduse kvaliteedi varieerumise avaldas kogu laevastiku tegevusele negatiivset mõju keisririigiaegse ohvitserkonna lahkumine, mille tulemusena kerkisid otsustavatele kohtadele küsitava sõjalise hariduse, väljaõppe ja kogemusega isikud.

Küll aga võib öelda, et kuigi Balti laevastiku tegevuse intensiivsus ja kvaliteet Vabadussõja ajal ei olnud suur, oli see siiski kooskõlas Venemaa meresõjalise mõtlemisega. Pärast kaotust Vene-Jaapani sõjas, s.t Balti laevastiku sisulist hävimist Tsushima lahingus 1905. aastal orienteeruti Läänemerel ümber pelgalt pealinna kaitsele mereliste rünnakute vastu. Seetõttu allus Esimeses maailmasõjas Balti laevastik Läänemere rannikute, sh Peterburi kaitsmisele keskendunud maaväe 6. armeele (Möller 2016: 71). Sellise alluvussuhte tulemusel ei saanudki merevägi täita strateegilise mõjuga ülesandeid, vaid selle mõju pidi jääma taktikaliseks. Nii pidi Balti laevastiku ülem admiral Nikolai von Essen tegema kõva selgitustööd, et saada luba korraldada ofensiivseid operatsioone Saksa ühenduste vastu Läänemere lõunaosas (samas: 174). Ka Vabadussõja-aegse Nõukogude Venemaa

Balti laevastiku tegevtsalk allus operatsiooniliselt maaväele — Petrogradi kaitsmise eest vastutavale 7. armeele (Oll 2023: 44).

Venemaa kodusõja kogemus pani aluse nn uue kooli (vn *новая школа*) tekkimisele Vene meresõjalises mõtlemises, mille järgi merevägi võitleb väikeste sõjalaevade, miinide ja mereleenuväega ning täidab maaväe toetamise ülesandeid. See tähendas, et mereala valdamise saavutamise asemel seati võimetekohaseks eesmärgiks pelgalt mereala valdamise takistamine vastasele (ingl *sea denial*) (Herrick 1968: 19–27; Till 2012: 129–133). Kuigi merevõim kinnistus eraldiseisva nähtusena Nõukogude strateegilisse mõtlemisse admiral Sergei Gorškovi juhtimisel peamiselt seoses tuumarelvade kasutuselevõtuga allveelaevadel (Gorshkov 1979: ix–xii), on merevägi Venemaal alati olnud maaväe järel teisese tähtsusega (Mitchell 1974: 510–515).

Teiseks Vabadussõja ajal ilmsiks tulnud Vene meresõjalise mõtlemise jooneks oli tegutsemine nn ettevalmistatud positsioonil. Soome lahe idasopis oleva Nõukogude kaitsevööndi ülesanne oli nii nagu ka kogu Esimese maailmasõja aegsel Peeter Suure merekindlusel kaitsta pealinna rünnaku eest merelt. Selline rannakaitsevöönd tekitas kahemõõtmelise ohu: miinid vee pinna all ning pealveetuli rannakaitsepatareidest ja laevasuurtükkidest (Laanemets 2020). Sellist “miini-artilleria” positsiooni oli esimesi kordi katsetatud juba Krimmi ja Vene-Jaapani sõdades, seda arendati edasi Peeter Suure merekindluses Esimese maailmasõja eel ja ajal (Menarchik 2010: 48–68), samuti Soome-Eesti salajases koostöös sõdade vahel (Leskinen 2000), kasutati edukalt Soome lahe blokeerimiseks Saksamaa ja Soome poolt aastatel 1942–1944 ning arendati edasi kogu Nõukogude merekaitse kihiliseks doktriiniks (Herrick 1968: 137–138).

Tänapäeva kaitsediskussioonis on märkimisväärne osa Ameerika Ühendriikidest pärineval lühendil A2AD (ingl *anti access area denial*), mille all peetakse silmas Hiina ja Vene kaugmaarelvade ohu tekitatavaid “mulle”, mille lähedal ega sees Lääne väed justkui tegutseda ei saa. Tegelikult ei ole A2AD midagi muud kui ülalkirjeldatud ettevalmistatud positsioon ehk rannakaitse läbi ühendoperatsioonide ja tänapäevase tehnoloogia prisma (Armstrong 2016).

Briti strateegia

Vabadussõja-aegne Briti laevastiku kohalolu ja sellega või selle abil kohale toodud abisaadetised väärivad eraldi mõtestamist. Esiteks peab mõistma, et Briti maailmariigi abi pärast Esimese maailmasõja lõppu ei olnud omakasupüüdmatu soov toetada tundmatuid väikeriike Ida-Euroopas. Briti huvi oli takistada kommunismi levikut, mida peeti ohuks kogu maailmakorrale, ja ühtlasi hoida jõudude tasakaalu mandril, mis oli kontinendile suunatud Briti välispoliitika põhiideeks olnud juba sajandeid, ning tagada meresõiduvabadus (mh Läänemerele), mis oli kaubandusel põhineva maailmariigi toimimise eelduseks (Oll 2023: 165–171).

Briti strateegiaajaloos võib eristada maritiimset, n-ö Briti sõjaviisi (ingl *British way of war*⁹) kontinentaalsest. Briti maailmariik tekkis kaubandusvõrgustikuna, mille raskuskeskmeks ei olnud ülemereterritooriumid, vaid kauplemiskohad ja -õigused ning neid ühendavad mereteed. Maritiimse maailmariigi koostoidmise strateegia oli mereline ja heidutav, mille eesmärgiks oli püsikindluse tagamine. Kontinentaalimpeeriumid toetusid seevastu just territooriumidele ja nende omandamiseks peetud sõdadele ja lahingutele (vrd Clausewitzi otsustav lahing). Briti esialgne kaubandusvõrgustik muutus eriti pärast asumaade liitmist Aafrikas ja Indias üha kontinentaalsemaks. Kontinentaalse ja maritiimse strateegia poleemika tipnes 1911. aastal nn Wilsoni ja Wilsoni afääris, kus mereväe juhi admiral Arthur Wilsoni argumentidele jäid peale armee juhi kindral Henry Wilsoni omad ja mille järelmina otsustati järgnenud maailmasõjas toetada Prantsusmaad läänerindel just maaväega, selle asemel et sooritada operatiivmanööver merelt, maabuda amfiibselt Saksamaa Läänemereannikul ja sõda kiiremini lõpetada (Lambert 2021: 128, 306–336).

⁹Briti merestrateegi Sir Julian Corbetti mõiste *the British way of war* võttis üle ja kohandas sõjapidamisele maasõjapidamise teoreetik B. H. Liddell Hart kui *the British way in warfare*. Vt Gat 2001: 675–677.

Merelises strateegias lisandus sõjalisele küljele rahanduslik: rahaline toetus võitlevatele liitlastele mandril ja kaubandusblokaad vastasele, millest praeguseks on saanud sanktsioonid. Maa-sõjapidamise seisukohast hakkas Briti maasõjapidamise- ja strateegiateoreetik B. H. Liddell Hart sellist lähenemist nimetama kaudseks lähenemiseks (ingl *indirect approach*) (Gat 2001: 664–695). Samamoodi võib nimetada ka praegust Lääne toetust Ukrainale sõjas Venemaa kallaletungi vastu — otsesest sõjalisest vastasseisust püütakse hoiduda, et vältida hullemat, sh tuuma-eskalatsiooni, ning tagada süsteemi jätkuv püsikondlus, otsest kaubandus- ja laevastikublokaadi asendavad sanktsioonid ning võitlevat liitlast toetatakse sõja- jm varustusega. Iseküsimus, kas sellise lähenemisega on üldse võimalik Venemaa vastu soovitud eesmärki saavutada (Lambert 2023: 37).

Pärast kontinentaalse strateegia läbikukkumist maailmasõjas oli Suurbritannia strateegiline lähenemine Vabadussõjas seega just mereline. Sellise strateegia tööriistaks ei olnud maavägi, mis on logistiliselt kohmakas, seda on keeruline kohale toimetada ja varustada, vaid laevastik, mida ei saa geograafiliselt siduda, aga saab vajaduse korral paindlikult suurendada või ka välja tõmmata. Lisaks saadeti laevastikuga kontinentaalsele liitlasele, sh Eestile maismaal võitlemiseks vajaminevat sõjavarustust ning Briti laevastiku kohalolu, s.t mereala valdamine, tagas ka minimaalse tsiviilmeretranspordi. See oli piiratud maritiimse strateegia musternäide (Grey 1989: 21).

Vahemärkusena võib mainida, et Briti strateegiaajaloo konteksti panduna saab ka Brexit mõnevõrra teistsuguse tähenduse, mis ei ole enam pelk populism ega päevapoliitika. Sellest seisukohast oli Brexit soov minna tagasi juurte juurde, s.t üleilmsema ja maritiimsema lähenemise juurde, mille sõnastas peaminister Boris Johnsoni strateegiadokument Globaalne Britannia (*Global...* 2021). Iseasi, kas praegusel Ühendkuningriigil selleks ressursi jätkub. Eesti seisukohast seletab Briti strateegia ajalugu aga asjaolu, miks Ühendkuningriik oma maaväge kärbib (Oid-salu 2024) ning mere- ja õhuvõimu suurendab või miks meie vastloodud diviisi alluvusse Ühendkuningriigi brigaadi määramine nii vaevaliselt läheb (vt nt Pulk 2022; Pevkur... 2023) ja miks

Ühendkuningriik hoopis paremal meelel Ühendekspeditsiooni-väge (JEF — *Joint Expeditionary Force*¹⁰) appi pakub, mille enamus taktikalisi tegevusi Läänemere regioonis on seni olnud just merelised (The Joint... 2022).

Brexitit võib strateegilise lähenemise muutuse mõttes pida samasuguseks veelahkmeks nagu Wilsoni ja Wilsoni vaidlust 1911. aastal, mille järelmiks oli ka Ühendkuningriigi seisukohast kontinentaalselt peetud Esimene maailmasõda, ning tagasitõmbumist ida poolt Suessi kanalit 1960. aastatel ja keskendumist NATO kaitsele (Hill 1995: 386–395). Brexit on niisiis katse naasta maritiimsete juurte juurde. Sellest loogikast lähtudes on Briti armee üksus Tapal ilmselt suurim kontinentaalne kohustus, millega Suurbritannia end seob, ja võimalik abi seisneb merevõimus (tänapäeval ka õhuvõimus), nii nagu see oli olnud ka Vabadussõja ajal.

NIISIIS?

Inimene ei ole mereelukas, vaid elab maismaal ning maailmamerd kasutab peamiselt 1) kaubaveoks, 2) sõjavägede veoks ja 3) ressursside ammutamiseks (Booth 1977: 15). Vabadussõja ajal oli Läänemeri Eestile esmajärjekorras kaubaveoteeks, sest ka tol ajal ühendas Eestit Kesk-Euroopaga vaid üks rööpapaar, millest aga kasu polnud.

Geopoliitiliselt asub Eesti kontinentaalse südamaa ja merelise ääremaa vahel. Kui Sir Halford Mackinder on pidanud määravaks seda, kes valitseb südamaad (Euraasia keskosa, millele puudub ligipääs merelt),¹¹ siis Teise maailmasõja ajal uuendas Nicholas Spykman seda teesi ja kirjutas (Spykman 1944: 5), et maailma valitseb hoopis see, kes valdab ääremaad (südamaa

¹⁰Ka nimetusel JEF on teatav sarnasus nii Esimese kui ka Teise maailmasõja alguse aegse suhteliselt väikese kontinendile paisatava maaväe kontingendi nimetusega (BEF — *British Expeditionary Force*).

¹¹*Who rules East Europe commands the Heartland: Who rules the Heartland commands the World-Island: Who rules the World-Island commands the World.* Vt Mackinder 1919: 194.

ja maailmaookeani vahel olev vöönd, kus asub kogu Lääne- ja Kesk-Euroopa).¹² Eesti asub selliselt määratletud geostrateegilises vööndis, mis toimib amfiibselt — seda mõjutab nii mere- kui kontinentaalne maavõim. Ääremaa julgeolekuprobleemi aluseks aga ongi tema amfiibne olemus (samas: 41).

Seda näitab ka Vabadussõja ajalugu merel. Lihtsustatult öeldes võideldi ja võideti Vabadussõda maismaal, aga selle tagas Läänemeri, mis ühendas meid muu maailma ja liitlasega. Nagu ajalugu alates Inglise-Hollandi kaubandussõdadest 16. sajandil näitab, pole ühtki sõda merel võidetud, küll aga kaotatud.¹³

Meresõjapidamine ei ole asi iseeneses, vaid kõigest osa ühendsõjapidamisest (ingl *joint operations*), samuti nagu sõjapidamine ei ole asi iseeneses, vaid poliitiliste eesmärkide saavutamine teistsuguste, s.t vägivaldsete vahenditega. Sõltumata akadeemilisest küsimusest, kuidas kirjutada Vabadussõja ajalugu (vt Vahtre, Lill 2020), sõltumata rahvuslikest või propagandistlikest narratiividest, erinevatest võimalustest Vabadussõja käsitlusse teemasid valida ja mitte valida, on sõjaliselt ja strateegiliselt vaja aru saada tervikust, et sellest tulevikus kasu oleks.

Olenemata Eesti amfiibsest asukohast ei ole merendus ega merekaitse ei akadeemiliselt ega publitsistlikult peavoolu teemad. Vabadussõja puhul saab nii seetõttu kui ka lähtudes rahvuslikust narratiivist jätta merenduse vaatluse alt välja, sest peategelasteks olid britid (samas). Läänes laiemalt on püütud selliseid lähenemisi seletada merepimeduse (ingl *sea blindness*) fenomeniga. Merepimedus on tõenäoliselt Briti admiralidelt pärast külma sõja lõpu lendu läinud mõiste, mis sedastab, et ühiskonnad ei taju enam oma tegelikku sõltuvust merest (ei majanduslikult ega riigikaitseiselt) (Haydon 2010: 3). Tuleb siiski ka endale tuhka pähe raputada ja nõustuda Briti sõjaajaloolase Hew Strachaniga, kes väidab, et merepimedus on hoopis õpitud abitus (Strachan 2013: 7). Te-

¹²*Who controls the rimland rules Eurasia; who rules Eurasia controls the destinies of the world.*

¹³Esimese maailmasõja aegne kuulsaim admiral, kelle võimuses oli “kaotada sõda ühe pärastlõunaga”, oli Briti *Grand Fleet*’i ülem admiral John Jellicoe Jüüti merelahingus 1916. aasta 31. mail.

gelik probleem pole mitte mere- (või ükskõik mille muu) pimeduses, vaid strateegilise mõtlemises puuduses. Pärast viimaseid ebaõnnestunud ähmaste eesmärkidega kontinentaalseid kampaaniaid Iraagis ja Afganistanis on seda hakatud kutsuma strateegia puudujäägi sündroomiks (ingl *strategy deficiency syndrome*, SDS) (Grey 2016: 247).

Kogu käesolev kirjutis on ilmselgelt vaid pinna kraapimine. Siiski peaks ka see näitama, et meie oma sõjaajaloos on palju, millele mõelda ja mida tuleviku tarbeks kõrva taha panna.

Kirjandus

- Å n g s t r ö m, Jan, Jerker J. W i d é n 2014. *Contemporary Military Theory: The Dynamics of War*. (Cass military studies.) London — New York: Routledge
- A r m s t r o n g, Benjamin J. 2016. The shadow of air-sea battle and the sinking of A2AD. — War on the Rocks, October 5, warontherocks.com/2016/10/the-shadow-of-air-sea-battle-and-the-sinking-of-a2ad/
- B a h o v s k i, Erkki 2023. Saksa ajaloolane: Tahtsin Vabadussõjast lääne ajalooteadusse sisse kirjutada Eesti perspektiivi. — Postimees.ee, 1.12. arvamus.postimees.ee/7909868/ajalugu-saksa-ajaloolane-tahtsin-vabadussojast-laane-ajalooteadusse-sisse-kirjutada-eesti-perspektiivi
- B o o t h, Ken 1977. *Navies and Foreign Policy*. London: Croom Helm Ltd.
- C l a u s e w i t z, Carl von 2004. *Sõjast: Kindral Carl von Clausewitzist järele jäänud teos*. (Sõjandusvaramu. Klassika.) Tlk. Krista Räni. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- D o n n e l l y, C. N., C. E. C h o j e c k i, C. T. F e a r n 1985. *Soviet Amphibious Operations: Implications for the Security of NATO's Northern Flank*. (Consultant Report CR-57.) Sandhurst: Soviet Studies Research Centre
- D u n n, Steve R. 2023. *Lahingud Läänemerele: Briti kuninglik merevägi võitluses Eesti ja Läti pärast 1918–1920*. (Imeline ajalugu.) Tlk Kristjan Tedre. Tallinn: Äripäev
- E n k i ö, Sulo 2008. Laivaston synty ja kehitys 1918–1939. — Oiva Koivisto, Sulo Enkiö, Kalervo Kijanen, Tapani Mattila (toim.). *Suo-*

- men Laivasto*. 1, 1918–1968. Helsinki: Meriupseeriyhdistys; Suomi Merellä -säätiö, s. 59–222
- Friedman, Norman 2020. *Network-Centric Warfare: How Navies Learned to Fight Smarter Through Three World Wars*. Annapolis, MD: Naval Institute Press
- Gat, Azar 2001. *A History of Military Thought: From the Enlightenment to the Cold War*. Oxford: Oxford University Press
- Global Britain in a Competitive Age: The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy. 2021. Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of Her Majesty March 2021, assets.publishing.service.gov.uk/media/60644e4bd3bf7f0c91eababd/Global_Britain_in_a_Competitive_Age_the_Integrated_Review_of_Security_Defence_Development_and_Foreign_Policy.pdf
- Gorshkov, S. G. 1979. *The Sea Power of the State*. Annapolis, MD: Naval Institute Press
- Grey, Colin S. 1989. Seapower and landpower. — Colin S. Grey, Roger W. Barnett (eds.). *Seapower and Strategy*. Annapolis, MD: Naval Institute Press, pp. 3–26
- Grey, Colin S. 2016. *The Strategy Bridge: Theory for Practice*. Oxford: Oxford University Press
- Haydon, Peter 2010. Editorial: Maritime blindness, you say? — *Canadian Naval Review*, Vol. 6, No. 3, Fall, pp. 2–3, www.navalreview.ca/past-issues-2005-to-2010/.
- Herrick, Robert W. 1968. *Soviet Naval Strategy*. Annapolis, MD: United States Naval Institute
- Hio, Toomas 2020. Eesti lähiajaloo uurimine 21. sajandil. — *Acta Historica Tallinnensia*, 26. kd, lk 103–144, doi.org.10.3176/hist.2020.1.05
- Hill, John R. 1995. The realities of medium power: 1946 to the present. — John R. Hill (ed.). *The Oxford Illustrated History of the Royal Navy*. London — New York — Sidney — Toronto: BCA for Oxford University Press, pp. 381–408
- Hillingsø, Kjeld G. H. 2004. Hvorfor militærhistorie? — *Militært Tidsskrift*, Nr. 4, december, s. 648–659, krigsvidenskab.dk/emnel/hvorfor-militaerhistorie
- Howard, Michael 1991. *The Lessons of History*. Oxford: Clarendon Press
- Jensen, Nils Valdersdorf 2020. Den glemte grænse — sydfynske smuglere i krig og forbudstid. — Jeppe Nevers, Anders R. Søren-

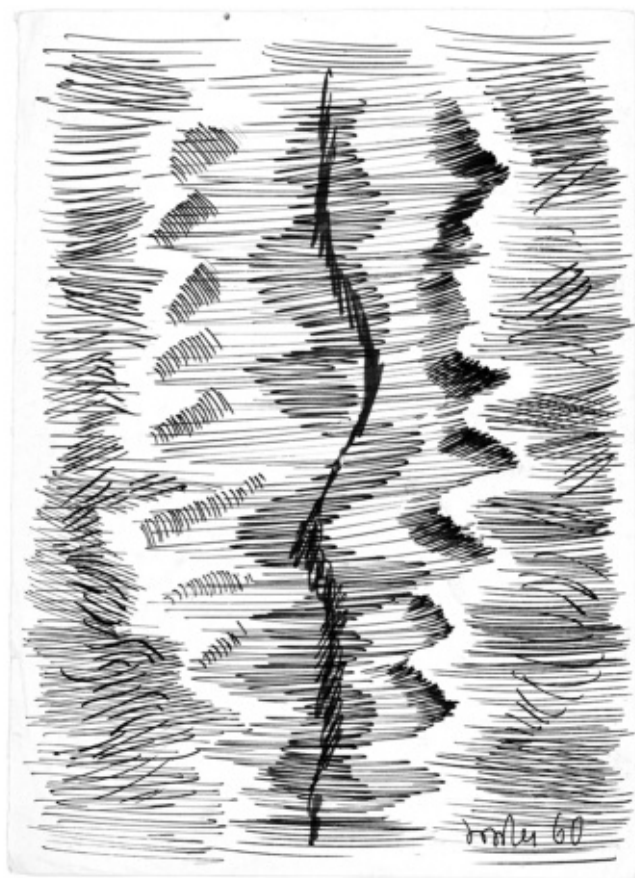
- sen (red.). *Søfartshistorier: Danmarkshistorien til søs*. København: Gad, s. 186–204.
- K a a s i k, Peeter, Lauri V a h t r e, Urmas S a l o, Ago P a j u r, Tõnu T a n n b e r g, Hellar L i l l, Toomas H i i o, Toe N õ m m, Taavi M i n n i k 2020a. *Eesti Vabadussõja ajalugu*. I, *Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*. (Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 10, 1.) Koost. ja toim. Lauri Vahtre. Tallinn: Varrak
- K a a s i k, Peeter, Lauri V a h t r e, Urmas S a l o, Ago P a j u r, Tõnu T a n n b e r g, Hellar L i l l, Toomas H i i o, Toe N õ m m, Taavi M i n n i k 2020b. *Eesti Vabadussõja ajalugu*. II, *Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*. (Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 10, 2.) Koost. ja toim. Lauri Vahtre. Tallinn: Varrak
- K l a a r, Jaan 1937. Kauba- ja abilaevastik Vabadussõjas. — August Gustavson, Rudolf Linnuste, Evald Past (toim.) *Meri Eesti elus: Üle-riikliku merenduspäeva väljaanne*. Tallinn: Merenduspäeva Korraldav Komitee, lk 37–39
- L a a n e m e t s, Ott 2015. Eesti merejõudude ülesanded ja laevatüübid. — Andres Saumets, Karl Salum (toim.). *Uurimusi Eesti merelisest riigikaitsest*. (ENDC Occasional Papers 3.) Tartu: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, lk 97–187, www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2016/01/ENDC_Occasional_Papers_3_03_Laanemets.pdf
- L a a n e m e t s, Ott 2020. Kuidas seletada pilte... ehk mereasjadest maakeeli. — *Sõdur*, nr 2, lk 16–19, issuu.com/sodur/docs/s2dur_0220
- L a a n e m e t s, Ott 2023. Ääremärkusi meresõjalisest mõttest. — Arto Oll, Taavi Urb. *Meresõda: Eesti sõjaline mõte 1920–1940*. (EMA Occasional Papers 17.) Tartu: Kaitseväe Akadeemia, lk 9–16, dea.digar.ee/article/JVendcoccasp/2023/10/0/8.1
- L a a n e m e t s, Ott, Liivo L a a n e t u 2014. *Meresõda*. Tallinn: Grenader
- L a a n e t u, Liivo 2017. Unustatud visioon — Eesti merekaitse areng aastani 2010. — *Sõjateadlane*, nr 6, lk 164–195, ojs.utlib.ee/index.php/st/article/view/24011/18216
- L a m b e r t, Andrew 2021. *The British Way of War: Julian Corbett and the Battle for A National Strategy*. New Haven — London: Yale University Press

- L a m b e r t, Andrew 2023. Russia and some principles of maritime strategy. — Andrew Monaghan, Richard Connolly (eds.). *The Sea in Russian Strategy*. (Russian strategy and power.) Manchester, UK: Manchester University Press, pp. 33–53, doi.org/10.7765/9781526168795.00010
- L e s k i n e n, Jari 2000. *Vendade riigisaladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940*. Tlk Maire Jürima. Tallinn: Sinisukk
- M a c k i n d e r, Halford J. 1919. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. London: Constable and Company Ltd.
- M a t t i s, Jim, Bing W e s t 2019. *Call Sign Chaos: Learning to Lead*. New York: Random House
- M e n a r c h i k, Jason D. 2010. *North Korean Protective Mine Warfare: An Analysis of the Naval Minefields at Wonsan, Chinnampo and Hungnam during the Korean War*. Maxwell AFB, Ala.: Air Command and Staff College, archive.org/details/DTIC_ADA539219/page/47/mode/2up
- M i t c h e l l, Donald W. 1974. *A History of Russian and Soviet Sea Power*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.
- M o r i l l o, Stephen, Michael F. P a v k i v i c 2017. *What is Military History*. 2nd ed. Cambridge: Polity
- M ö l l e r, Gunnar 2016. *Minkriget i Östersjön 1914–1915*. (Forum navales skriftserie 57.) Ingarö: Columbus Förlag
- N a b e r, Reet 2014. Mereväe algusaastad. — Reet Naber, Kalev Konso (koost.). *Jälle kakskümmend aastat mereväge: Ülevaateid ja meenutusi. Esimene raamat*. Tartu: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, lk 27–99
- O i d s a l u, Meelis 2024. Ühendkuningriigi armee kärped mõjutavad ka Eesti kaitset. — Postimees.ee. 29. I, arvamus.postimees.ee/7948424/meelis-oidsalu-uhendkuningriigi-armee-karped-mojutavad-ka-eesti-kaitset
- O l l, Arto 2023. *Eesti merevägi Vabadussõjas 1918–1920*. Tallinn: Argo
- O l l, Arto, Taavi U r b 2023. *Meresõda*. (Eesti sõjaline mõte 1920–1940, nr 2; EMA Occasional Papers 17.) Tartu: Kaitseväe Akadeemia, dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=JVendcoccasp202310
- P a i n e, Lincoln 2014. *The Sea and Civilization: A Maritime History of the World*. London: Atlantic Books

- P e v k u r j a Wallace lubasid suuremat selgust Briti brigaadi kasutamisel. 2023. — Err.ee, 12.07, www.err.ee/1609032221/pevkur-ja-wallace-lubasid-suuremat-selgust-briti-brigaadi-kasutamisel
- P u l k, Meinhard 2022. Diviisi määratav Briti brigaad nõudis pikka veenmist. — Postimees.ee. 9. XI, www.postimees.ee/7644887/diviisi-maaratav-briti-brigaad-noudis-pikka-veenmist
- R o w l a n d s, Kevin 2012. “Decided preponderance at sea”: Naval diplomacy in strategic thought. — *Naval War College Review*, Vol. 65, No. 4, pp. 89–105, www.jstor.org/stable/26397332
- S a l z a, Hermann 1933. Lühike ülevaade meresõdadest Baltimerel. — *Merendus*, nr 6, lk 154–159, www.digar.ee/id/nlib-digar:135623
- S a n t p a n k, Johannes 1939. Kõik riigile kuuluvad laevad meie merekaitse töösse. — *Merendus*, nr 1. lk 5–9, www.digar.ee/id/nlib-digar:135766
- S o b o l e v, Leonid 1976. *Kapitaalremont*. Tlk Peet Lepik ja Andres Ehin. Tallinn: Eesti Raamat
- S p e l l e r, Ian 2014. *Understanding Naval Warfare*. London — New York: Routledge
- S p y k m a n, Nicholas J. 1944. *The Geography of the Peace*. (A war-time book.) New York: Harcourt, Brace and Company
- S t r a c h a n, Hew 2013. *The Direction of War: Contemporary Strategy in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press
- S ä ä m ä n e n, Juuso 2017. *Suurmaihinnousun uhkasta kaappaushyök-käyksen torjuntaan: Suomen meripuolustuksen maihinnousuntorjuntakyvyn kehittyminen jatkosodan päättymisestä 1960-luvulle*. (Julkaisusarja 1: Tutkimuksia Nro 10.) Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu, www.doria.fi/handle/10024/130588
- T h e J o i n t Expeditionary Force (JEF). 2022. April, www.mil.lv/sites/mil/files/document/JEF%20Brochure%20Apr_2022.pdf
- T h i e l e, Gregory A. 2011. Why did Gallipoli fail? Why did Albion succeed?: A comparative analysis of Two World War I amphibious assaults. — *Baltic Security and Defence Review*, Vol. 13, No. 2, pp. 128–161
- T i l l, Geoffrey 2007. *Seapower: A Guide for the Twenty-First Century*. (Cass series: Naval policy and history 23.) Second Edition. London: Cass
- T i l l, Geoffrey 2012. *Merevõim: Teejuht 21. sajandisse*. (Riigikaitse raamatukogu 2.) Tlk Peeter Villmann. Tallinn: Eesti Ajalehed

V a h t r e, Lauri, Hellar L i l l 2020. Kuidas kirjutada Vabadussõja ajaloo-
loost? — Sirp.ee, 4.12, [www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/kuidas-](http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/kuidas-kirjutada-vabadussoja-ajaloost)
[kirjutada-vabadussoja-ajaloost](http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/kuidas-kirjutada-vabadussoja-ajaloost)

OTT LAANEMETS (1981) on lõpetanud Kuningliku Taani Mereväe-
akadeemia 2006 ja Balti Kaitsekolledži 2019 ning tal on magistrikraad
merenduse erialal Tallinna Tehnikaülikoolist 2014 ning sõjaväelise juh-
timise ja julgeoleku erialal Läti Riigikaitseakadeemiast 2020. Ta on tee-
ninud mitmel ametikohal Eesti mereväes ja kaitseväe peastaabis, sh ol-
nud miinijahtija Sakala komandör ja NATO 1. alalise miinitõrjeskaad-
ri (SNMCMG1) ülem. Praegu Eesti kaitseväe miinisõja divisjoni ülem,
kaptenleitnant. *Akadeemias* on ta avaldanud tõlke Ilias Iliopoulou ar-
tiklist “Merelise võimu strateegia ja geopoliitika ajaloos” (2010, nr 9,
lk 1539–1555).

ÜLO SOOSTER. Abstraktne motiiv (1960; tint, paber)

LUULET

Peeter Ilus

TŠUUDID

tšuudid oleme veeteede
vardjad me
unede verd pidi kulgejad
igipüsijad põlise mäletajad
nüüd maitseme maarahvas me
urmavaid marju nukrusepuult

tšuudid me metsade isandad
nõiutud mõõgad me jõgedes
vesineitsid me järvesilmades
nüüd käärinud mahla rüüpame
urmavaist marjust nukrusepuult

tšuudineiid me lummavad
merenäkid me rannalainetes
vastse elu ilmale kinkijad
nüüd hiusteisse kauneisse põimivad
urmavaid marju nukrusepuult

LIIGA VARA

ei või me minevikku iial reeta
ta on
ning tulevikus hiilgab
äraandja pale
kaob oleviku-soe kui jahtuv lee
kui põlismets kus lõõmas lõbus ale

nii seegi kevade on tulnud
liiga vara
on petlik ootus jälle
ehmatanud pungi
egiptimaalt on sinilinnu parved
liig vara kaasa toonud
uue elu tungi

külm tuleb vääramatult
hukkab õienupud
vaid läinus tulevikule on abi
loht olnus alles jääb
et näeme uusi aegu
kui ojaervi kuldab varsakabi

Õõpilvede taga kui veel
vangis on uje ja alasti kuu
sa võpatad sängis mu
armoke siis ma ju tean
jälle näed igatsusund
une üht nägu näed
magusat uimavat
õitsvast magnoolia salust

kesk lõunamaa lillede välju
ja ma tean et seal paitab
su ulmas su ihu
palav aafrikatuul
mille Aiolos ise on loonud
uus madrigal hellitab kõrva
ja tiibeti penike truu
seal lebab su jalge ees
vanal süüria vaibal
ning üle su aseme särab
seal mauride kaunis palee
millel poolkuu asemel rist
su hirme ja ebalust peidab
kuid kui sa kord virgud
mu armoke sulle ma siis
tasa ilmutan igatsusi
tea maade ja mereda taga
põhjalalguses uitab üks susi
suursugune valge hunt

see susi täis võlu ja võimu
nii heledat kohevat karva
kui mälestuste me lumi
kui ootatud valge laev
mil läänetuul paisutas purjeid
ja villkus mil virvatuli
ning usu mu armoke armsaim
keset siniseid sügavaid järvi
keset metsade saladusi
seal samblasel salateel
põhjalalguses uitab üks susi
suursugune valge hunt

ja kuula mu armoke
kostub me kõrvu seal
kadunud lootuste viise
muinasjuttegi lindude keeles
laulu imatabasest laanest
mäerinnaku tarkuse-suust
seal nõiutud järvede kaldail
seal mäletab iidseid me loitse
läinud põlvede mälestusi
verepiisake valgel rinnal
põhjavalguses uitab üks susi
suursugune valge hunt

sa ärkad mu armoke
pilvede painavast vangist
viimaks vaba on alasti kuu
ei varja su naeratus armsaim
su pettumust ilusais silmis
su kaunil ja kahvatul palgel
et jällekord haihtus su uim
kuid usu mu kaunitar
tähti täis taeva all kaugel
seal maade ja merede taga
veel äratab unustusi
mis puhtamad langevast lumest
põhjavalguses uitab üks susi
suursugune valge hunt

MOODSA EPIDEMIOLOOGIA VALDUSTES

Intervjuu USA epidemioloogi Kenneth Rothmaniga

Mati Rahu

MATI RAHU (MR): Tänan, et nõustusite intervjuuga.¹ Ilmselt mäletate, et kohtusime esimest korda 1975. aasta oktoobris, kui te Brian MacMahoni² juhitud USA epidemioloogide delegatsiooni liikmena minu koduinstituuti külastasite. Meie tilluke vähiepidemioloogide töörühm sai sellest külaskäigust innustust ja varsti algas tagasihoidlik koostöö. Mida teil, peale kohustusliku sauna-

Intervjuu toimus meili teel ajavahemikus 1.–25. märtsini 2024.

¹Minu eelmine katse tutvustada Kenneth Rothmani Eesti publikule leidis aset 2023. aasta jaanuaris, kui tahtsin tõlkida tema lühiartikli (Rothman 2021b) 35 aasta tööst moodsa epidemioloogia õpiku loomisel ja selle täiendatud väljaannete koostamisel. Minu soovi vabastada mind tõkeloa tasust, mida toetas Keni kiri, ei rahuldatud. Kirjastus Springer Nature nõudis 595 USA dollarit, mida ma ei olnud valmis maksma. Teadusajakirjanik Jaan-Juhan Oidermaa intervjuu juunis 2022 Tallinna külastanud Rothmaniga on avaldatud portaalis Novaa-tor (Oidermaa 2022).

²Inglismaal sündinud USA epidemioloog (1923–2007). Juhatas aastatel 1958–1989 Harvardi ülikooli rahvatervishoiu teaduskonna epidemioloogia osakonda.

KENNETH J. ROTHMAN (2006)
Foto tema erakogust

õhtu³ ja “lõputute toostide pikkadel bankettidel”, oleks meenutada oma külaskäigust Tallinna?

KENNETH ROTHMAN (KR): Arvan, et olin selles delegatsioonis kõige noorem. Vaimustusin saunast väga — see oli esimene kord, kui saunakogemus moodustas osa minu ametialasest tegevusest. (Üks saunaskäik järgnes veel Kuopios, kus õpetasin epidemioloogiakursust.) Ma ei suuda meenutada Tallinna koosolekul peetud arutelude sisu, kuid mäletan läbi linna jalutamist ja ka kohtumist teiega.

MR: Kui nüüd veel neid kaugeid aegu meelde tuletada, siis 1970. a saite Harvardi ülikoolist magistrikraadi ja 1972 doktorkraadi. Teie doktoritöö käsitles kolmiknärv neuralgia epidemioloogiat ja valmis üllatavalt kiiresti. Kui ma 1983. aastal vestlesin Harvardi rahvatervishoiu teaduskonna doktorantidega, kurtisid nad, et professorid on pühendunud peamiselt teaduse tegemisele ja juhendamiseks jääb neil vähe aega. Teinekord näidatakse värskete doktorandidele, kus asub tema laud, ja öeldakse, et kohtume aasta pärast.

KR: Asjad võivad olla muutunud pärast minu kraadiõppeaega Harvardi rahvatervishoiu teaduskonnas. Kui ma epidemioloogiat õppisin, oli õppejõude vähe ja nad olid üliõpilastele lähedased. Paljud õppejõud olid hiljuti ise üliõpilased olnud. Minu väitekirja juhendaja Richard Monson⁴ oli äsja doktoriõppe lõpetanud ja liitunud õppejõududega. Mulle ei jäänud muljet, et mõni doktorant oleks hätta jäetud. Mind kutsuti osakonda pärast doktorantuuri ja töötasin seal 1984. aastani, kuid võimalik, et asjad olid selleks ajaks hakanud muutuma. Viimased 40 aastat olen olnud Bostoni ülikoolis ja usun, et üliõpilased ja õppejõud teevad edukalt koostööd koolituse ning teadustegevuse vallas.

³Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi lähedal asuvasse Tallinna onkoloogia dispanserisse ehitatud sauna külalistamine kuulus tihti kaugemate ja lähemate külaliste vastuvõtuprogrammi.

⁴USA epidemioloog (sünd 1936), Harvardi ülikooli rahvatervishoiu teaduskonna emeritprofessor. Uurinud peamiselt kutsehaiguste epidemioloogiat.

MR: Oma esimeselt lähetuselt USAsse 1979. aastal naasin ma kahe hinnalise esemega. Brian MacMahon oli mulle kinkinud programmeeritava magnetkaartidega pihuarvuti Hewlett-Packard 67⁵ ja teie äsja avaldatud käsiraamatu (Rothman, Boice 1979), mis tutvustas selles esitatud ja magnetkaartidele salvestatud programme. Sel ajal olid pihuarvutid piisavalt võimsad, et teha nende abil epidemioloogiliseks analüüsiks vajalikke keerukaid iteratiivseid arvutusi. Mina kasutasin raamatut ja pihuarvutit epidemioloogia õppimiseks, sest need andsid edasi teie, Olli Miettineni,⁶ Nathan Manteli⁷ ja veel mõne teise autori poolt 1970. aastatel tehtud täiendusi biostatistiliste meetodite arsenalis. Kui laialdaselt ja kui kaua kasutasid nende programmidega pihuarvuteid USA epidemioloogid ja epidemioloogia õppurid?

KR: Ma arvaksin, et programmeeritavatel pihuarvutitel oli teatud roll umbes kümnendi vältel. Nad olid mugavad piiratud arvutuste tegemiseks, mis ei nõudnud paljude andmete sisestamist. Algandmete töötlemiseks ja keeruliste analüüsides tegemiseks olid suurarvutid valitud töövahendiks juba alates 1960. aastatest. Kuid 1970ndate keskpaigaks ilmusid kasuliku tööriistana taskukohased programmeeritavad pihuarvutid ja tingisid mainitud raamatu ilmunise. Arvan, et raamat polnud populaarne mitte ainult programmide pärast, mida oleks olnud lihtne kopeerida ja jagada, vaid ka programmides kasutatud analüütiliste valemite kogumi tõttu. Raamatus esitati valemid kokkuvõtlike statistiliste näitajate arvutamiseks (täpsed usalduspiirid, standarditud riskisuhted, uuringu maht, elulemusmäär, sesoonse varieeruvuse hinnangud jms) eri tüüpi epidemioloogiliste uuringute kihitatud andmete põhjal. Need pihuarvutid olid samuti abiks neile, kes tegid välitöid ja vajasisid midagi kaasaskantavat kiireteks analüüsideks.

⁵See pihuarvuti ja juurdekuuluv magnetkaartide komplekt asuvad nüüd Tartu ülikooli arvutimuseumis (Delta keskuses).

⁶Soomes sündinud USA epidemioloog (1936–2021). Ta on andnud olulise panuse juhtkontrolluuringu teooriasse.

⁷USA biostatistik (1919–2002). Epidemioloogias kasutatakse kihitatud andmete analüüsil Manteli-Haenszeli meetodit (Lash jt 2021).

MR: Mis statistikapakette kasutavad praegu äsja doktorikraadi saanud epidemioloogid?

KR: Ma ei ole ekspert praeguse epidemioloogilise tarkvara kättesaadavuse küsimuses. Regressioonimudelite kasutamine epidemioloogilistes analüüsides on nüüdisajal peaaegu üldlevinud ja see omakorda on nõudnud tuginemist tarkvarapakettidele. Usun, et lisaks tasulistele pakettidele, nagu SAS ja STATA, on olemas häid tasuta programme, mis kasutavad R-i.

MR: 1976. aastal esitasite oma põhjuslikkuse mudeli (Rothman 1976).⁸ See mudel, mida praegu tuntakse Rothmani põhjuslikkusmudeli ehk Rothmani tarvilike ja piisavate põhjuste mudeli nime all, on ajahambale hästi vastu pidanud ning olnud aluseks teiste põhjuslikkuskonstruktid väljatöötamisel. Põhjuslik järeldamine on üks keskseid teemasid ka filosoofias. Kui palju peavad epidemioloogid olema tuttavad põhjuslikkuse käsitlusega filosoofias?

KR: Teie küsimus puudutab kaht erinevat põhjusliku mõtlemise aspekti. Üks neist on põhjuslikkuse mudel üldiselt. Sellele küsimusele juhtisin tähelepanu oma 1976. aasta artiklis. Artikli peamine eesmärk oli selgitada, et haiguste põhjustena käsitletavad tegurid ei tekita alati haigust: mitte iga suitsetaja ei haigestu kopsuvähki. Pigem toimivad need tegurid koos teistega, millest mõned jäävad teadmata. Näiteks võib kopsuvähi tekkimiseks vajalik olla konkreetne geneetiline tegur või tegurid koos tubakasuitsuga. Seega on meie uuritavad tegurid põhjusliku mehhanismi komponendid, kuid iseenesest mitte piisavad. Teine küsimus, mille tõstatasite, on põhjuslik järeldamine, ja on sisuliselt küsimus sellest, kuidas me võime teada, et miski on põhjus. Lihtsalt seose leidmine ei viita põhjuslikule seosele. Inimesed võivad suvel süüa rohkem jäätist ja suvel uppumisoht suureneb, seega oleks jäätise söömise ja uppumise vahel justkui seos, kuid see pole põhjuslik. Põhjusliku järeldamise teema alla kuulub ka küsimus, kuidas eristada põhjuslikke ja mittepõhjuslikke seoseid.

⁸Rothmani mudelit on eesti keeles tutvustatud epidemioloogiaõpikus (Ahlbom, Norell 1993).

MR: *Moodsa epidemioloogia* esmatrükk, mille autoriks olite teie üksi (Rothman 1986, 2012), ja hilisemad kaasautorsusega väljaanded (Rothman, Greenland 1998; Rothman jt 2008; Lash jt 2021)⁹ on märkimisväärselt kujundanud selle valdkonna teoreetilist maastikku. Neist viimasena ilmunusse, mis hõlmab 1174 lehekülge, andis oma panuse kokku 39 teadlast. Teost retsenseerides on Rootsi epidemioloog Anders Ahlbom (2021) öelnud, et see raamat on “suurejooneliselt lõpetatud hiiglaslik projekt”, et sellest “saab pikaks ajaks standardõpik kõigis akadeemilistes institutsioonides” ning et palju on neid, kes hakkavad “seda kasutama teatmeteose ja entsüklopeedia”. Valgustage veidi selle raamatu valmimise kõigipoolt.

KR: Nagu mainisite, alustas *Moodne epidemioloogia* üksi kirjutatud raamatuna, kuid iga järgmise väljaande puhul lisasin ühe autori. Minu mõttekäik oli, et raamatu pikaalisuse tagamiseks vajaksin kaasautoreid, kes suudaksid teost edasi arendada. Iga lisatud kaasautor on olnud eelmisest noorem. Alates teisest trükist sisaldab raamat osi, milles käsitletakse kitsama eriala teemasid ja mille on kirjutanud kutsutud autorid. Nii paljude kaasautorite puhul kulub töö ülevaatamiseks aastaid. Neljas trükk ilmuski umbes 40 aastat pärast töö alustamist esimese väljaande kallal ja umbes 35 aastat pärast esimese trüki ilmumist. Seega on intervall väljaannete vahel olnud umbes tosin aastat ja peaaegu pool sellest ajast on kulunud tööle järgmise trükiga. Tim Lash võttis neljanda väljaande valmimisel juhtohjad enda kätte ja ma loodan, et ta jätkab samamoodi ka viiendas trükis, mil iganes see ilmub. Usun, et kokku on seda teost trükitud üle 100 000 eksemplari ja raamatut kasutatakse laialdaselt epidemioloogilises õppetöös. See paneb autoritele teatud vastutuse, mida me ülevaatusprotsessi käigus ka tundsiime.

⁹Intervjueerijani jõudnud info järgi selle õpiku viimast paberväljannet Eesti avalikes raamatukogudes ei leidunud. Tänu Rothmani initsiatiivile ja kirjastuse Wolters Kluwer Health vastutulekule on nüüd õpiku üks eksemplar Tartu ülikooli Delta keskuse raamatukogus alates 25. juunist 2024.

MR: Alates 1970. aastatest (Rothman 1978) kuni viimase ajani (Rothman 2021a; Stang, Rothman 2024) olete visalt selgitanud, et nullhüpoteesi¹⁰ statistilise kontrollimise ja statistilise olulisuse tõenäosuse p väärtuse asemel on õigem esitada usaldusvahemik. Soliidses epidemioloogiaõpikus seisab: “Epidemioloogias pole enamikul juhtudel hüpoteeside kontrollimine soovitatav” (Haneuse, Rothman 2021: 368). Teie ja teie mõttekaaslaste veenmistöö tulemusena kirjutas rahvusvaheline meditsiiniajakirjade toimetajate komitee 1980. aastate keskel oma publitseerimisujuhendisse soovitus, mida praegusajal tuntakse järgmises sõnastuses (ICMJE 2024: 17):

Võimaluse korral kvantifitseerige uurimistulemused ja esitage need vastavate mõõtevea või määramatuse näitajatega (nagu näiteks usaldusvahemikud). Vältige tuginemist üksnes hüpoteeside statistilisele kontrollimisele, näiteks p -väärtustele, mis ei edasta olulist infot efekti suuruse ega hinnangute täpsuse kohta.

Ka Ameerika Statistika Assotsiatsioon on pidanud vajalikuks esitada oma seisukoht (Wasserstein, Lazar 2016: 132): “ P -väärtus ehk statistiline olulisus ei mõõda efekti suurust ega tulemuse olulisust. [...] Väiksem p -väärtus ei tähenda tingimata suuremat või olulisemat efekti ning suurem p -väärtus ei viita olulisuse puudumisele ega hoopiski efekti puudumisele.” Samale teemale on pühendatud teie kaasautorsuses valminud ja teie kõige sagedamini viidatud artikkel (Greenland jt 2016). Ometigi hoiavad paljud teadusajakirjad seniajani kramplikult kinni p -väärtuste esitamisest.

KR: Statistiline järeldamine, mis põhineb olulisuse kontrollimisel, on olnud teoreetiline ja loogiline katastroof. Teadus põhineb mõõtmisel; epidemioloogias püüame mõõta haiguste esinemist ja mitmesuguste põhjuste efekti haiguste esinemisele. Statistilise olulisuse kontrollimine taandab kõik meie järeldused kahe-

¹⁰Nullhüpotees ehk konservatiivne hüpotees on väide, et praegu keh-tiv, traditsiooniline asjakorraldus tagab vähemalt sama hea tulemuse kui uuendajate pakutav lähenemisviis. Selle vastand on sisukas ehk alternatiivne hüpotees. *Toim.*

mõõtmeliseks: kas jah või ei. Pealegi mõõdab säärane kontrollimine laias laastus hoopis midagi muud kui see, mida me tegelikult mõõta tahaksime. Olulisuse kontrollimine põhineb p -väärtusel. See on arv, mis kombineerib teavet efekti suuruse kohta (mida me tahaksime mõõta) uuringu mahuga. Nii me alustame statistikuga, mis ei mõõda seda, mis meid huvitab, ja seejärel taandame selle kaheks suvaliseks piirkonnaks: oluline või mitteoluline. See on pannud teadlasi, kes oleksid võinud oskuslikumalt järeldusi teha, pidama oluliseks efekte (nt “väga oluline”), mille tegelik suurus on tühine, või — nagu üsna sageli ette tuleb — nentima efekti puudumist, juhul kui suur efekt leiti uuringus, milles osales vähe inimesi. Me peame selle eksitava järeldamisviisi kõrvale heitma ja keskenduma selle asemel efekti mõõtmisele.

MR: Samas võib täheldada, et tihti jälgivad autorid pingsalt, kas näiteks šansisuhete,¹¹ standarditud haigestumusmäära või standarditud suremusmäära usaldusvahemik sisaldab arvvaartust üks, ja teevad selle põhjal järelduse statistilise olulisuse kohta.

KR: Jah, on võimalik võtta usaldusvahemik ja kasutada seda statistilise olulisuse kontrollimiseks. Me peame koolitama inimesi mõtlema usaldusvahemikust kui viisist mõõta hinnangu suurust koos selle täpsusega. Ei tohiks olla kahte erinevat tõlgendust sõltuvalt sellest, kas usaldusvahemiku piir jääb ühele või teisele poole teatud punktist efektiskaalal. See usaldusvahemike väärkasutamine on raisatud võimalus ja äärmiselt kahetsusväärne.

MR: Mis valikud on teadlasel, kui tema avaldamiseks saadetud käsikirja retsensendid nõuavad p -väärtuste esitamist, ehkki käsikirjas on juba olemas usaldusvahemikud? Kas p -väärtuste lisamine suurendab uurimistulemuste usaldusväärsust?

KR: Juhtub tihti, et retsensendid või toimetajad nõuavad autoritelt, kes on hoolikalt vältinud olulisuse kontrollimist, et kontrollimise tulemused artiklisse lisataks. Autorid peaksid sellele survele

¹¹Šansisuhe näitab, mitu korda erineb uuritava sündmuse toimumise šanss eksponeerituil võrreldes mitteeksponeeritutega. Šanss on siinses kontekstis sündmust kogenud inimeste arvu ja sündmust mittekoogenud inimeste arvu suhe. *Toim.*

vastu seisma. Juhtumisi olen just koos kolleegidega äsja ilmunud artikli “Vastamine retsensentidele ja toimetajatele statistilise olulisuse kohta” (Savitz jt 2024) kaasautor. Artiklis on välja toodud põhjused ja strateegiad, mis aitavad keelduda nõuandest lisada artiklisse olulisuse kontrollimise tulemused.

MR: Teaduses valitseva väärarusaamana olete nimetanud seisukohta, et õigete üldistuste tegemiseks uuringust peavad uuritavad moodustama esindava valimi üldkogumist (Rothman 2014). Miks see on väärarusaam?

KR: Sõltub sellest, kas üritatakse vastata teoreetilisele, teaduslikule küsimusele või hoopis rakenduslikule küsimusele. Kui üritatakse iseloomustada Eesti rahvastiku tervist, siis on soovitatav võtta sellest esindav valim. Kuid kes moodustavad üldkogumi, kui esitame teadusliku küsimuse, näiteks, milline on tubakasuitsu põhjuslik roll kopsuvähi tekkes? Sihtkogum ei ole ükskõik milline rühm, mille saab määratleda, sest see ei hõlma mitte ainult igaüht, kes praegu suitsetab või kaalub suitsetama hakkamist, vaid ka kõiki tulevasi inimesi. Selle sihtkogumi esindava valimi saamine pole võimalik ega vajalik. See asi on enamikule teadlastele intuiitiivselt selge. Laboriteadlane, kes uurib hiiri, ei püüa saada uurimiseks esindavat valimit konkreetse piirkonna hiirtest. Selle asemel püüab ta hankida geneetiliselt võimalikult identsed hiired ja paigutada nad rangelt kontrollitud keskkonda. Samad põhimõtted kehtivad inimeste uurimisel, kuigi muidugi ei saa me uurida inimesi, kes kõik on ühesugused. Eesmärk on vähendada segavate tegurite varieeruvust. Põhjus, miks mõned inimesed arvavad, et esindavus on teadusuuringutes oluline, on see, et nad on segamini ajanud teadusliku uurimise ja uuringu valimi moodustamise.

MR: Kunagi ma retsenseerisin käsikirja, milles oli tabel haigusjuhtude tegeliku arvu, eeldatava arvu ja standarditud haigestumusemääraga (s.o tegeliku ja eeldatava arvu suhe) haiguste kaupa. Lisatud märkusest selgus, et kui tegelik arv mõnes lahtris jääb alla viie, siis seda tabelis ei näidata. Et mul oli olemas nii jagatis kui ka jagaja, sain ise arvutada tegeliku arvu. Tegingi jagamised ära, leidsin tegeliku haigusjuhtude arvu ja kirjutasin ajakirja toimetajale, et tühjadesse lahtritesse võiks need arvud julgelt kirjutada.

Paraku ilmus artikkel ikkagi esialgsel kujul. Eelnevaga tahan jutu viia teie mitu korda väljendatud murele (Rothman 1981a, 1981b, 2007; Epi. . . 2000), et epidemioloogiliste uuringutega seotud bürokraatia, sageli andmekaitsega ülepingutamine, on aja jooksul suurenenud ja otsustajatel pole epidemioloogiast aimu. Tean, et olete olnud sunnitud uuringuid koguni tegemata jätma.

KR: Maastik selle üliolulise teema ümber muutub pidevalt. Kui ma epidemioloogias alustasin, hoiti meditsiinilist teavet paberkaustades ja tekkis mure, kes nendele kaustadele ligi pääseb. Nüüd hoitakse teavet elektroonilistes andmebaasides, mida saab anonüümida, ja seda teavet müüakse mitmesugustel eesmärkidel. Muidugi jätkab bürokraatia takistuste tegemist teadusuuringutele, kuid mõned neist takistustest täidavad olulist eesmärki. Ma ütlesin, et olen andmetele ligipääsu suhtes optimistlikum kui 50 aastat tagasi.

MR: Te olete teinud “intervjuu” John Snow’ga (1813–1858), kelle nimi on tuttav igale meditsiiniajaloo algkursuse läbinule (vt Rothman 2004). Mida võiks näiteks bioloog, filoloog, filosoof, füüsik, keemik või matemaatik temast teada?

KR: John Snow’d peetakse pioneeriks nii epidemioloogias kui ka anesteetilise gaasi kasutamisel. Ühes küsitluses valiti ta maailma suurimaks arstiks. Epidemioloogide hulgas on ta tuntud murrangulise koolerauuringu tõttu, kui ta takistas haiguse levimist enne bakteriteooria laialdast tunnustamist. Kui välja arvata epidemioloogid, anesthesioloogid ja meditsiini ning rahvatervishoiu ajaloo huvilised, siis arvan, et tema saavutustest teavad vähesed.

MR: Oma arvukatel epidemioloogiakursustel olete koos õppuritega kriitiliselt analüüsinud artikleid, mis on avaldatud suure mõjuteguriga ajakirjades. Kas teil on hiljem tekkinud arusaamatusi nende artiklite autoritega? Küsin seda sellepärast, et mul endal on paar kurba kogemust, kui minu epidemioloogiakursustel heitsime sügavama pilgu Eesti autorite artiklitele.

KR: Mul on väga kahju, et olete pidanud nende keerukate vastasseisudega silmitsi seisma. Muidugi olen ka mina osalenud mõnes arutelus, mis on tulenenud artikli kriitikast; see on teadusliku

uurimistöö olemus. Üks näide, mida mäletan, oli väitlus Ralph Horwitzi¹² ja Alvan Feinsteini¹³ teooria üle, mille kohaselt eksoogeensed östrogeenid ei põhjusta emakakehavähki. Nad väitsid, et tugev seos haiguse ja östrogeenide vahel on seletatav asümptomaatilise emakakehavähi diagnoosimisega, sest östrogeenide tarvitamine tekitab tervisevaevusi, mille puhul naised otsivad tavalisest sagedamini arstiabi. Seega seletati seost väidetava avastamishetkega, mis leiab aset emakakehavähi sõeluuringul. Kirjutasime koos George Hutchisoniga,¹⁴ et säärasel moel ei saa tugevat seost põhjendada, osalt seetõttu, et diagnoosimata emakakehavähki tuleb ette harva. Nende teooria oleks ühtlasi viinud pöördkujulise annusesõltuvuse kõverani, sest eksogeensete östrogeenide lühiajalistel kasutajatel pidanuks niiviisi olema suurem haiguserisk kui pikemaajalistel kasutajatel. Kuid tegelikult suurenes risk kasutamise kestusega.

Üldiselt arvan, et see arutelu oli kasulik. On oluline kritiseerida uuringukavandeid, tulemusi, ideid, tõlgendusi ja argumente, kuid sama oluline on mitte kritiseerida inimesi, kes neid kavandeid loovad, tulemusteni jõuavad jne. Me peaksime hoidma idee lahus inimesest ja keskenduma ideele, mitte inimese kritiseerimisele. Karl Popper pidas kriitika rolliks teaduses seda, et tegu on ainsa teega teadmiste suurendamiseks. Kriitika eesmärk on olla konstruktiivne.

MR: Palun tooge mõni näide, mis asjaoludel te olete pidanud esinema kohtus epidemioloogia eksperdina.

KR: Minu olulisim õiguslik panus ei olnud tunnistuse andmine, vaid 1992. aastal "kohtu sõbrana" (lad *amicus curiae*) tehtud avaldus Dauberti kohtuasjas.¹⁵ Hagejad kaebasid ravimifirma kohtusse loote väärarengu pärast, mille oli põhjustanud ravim. Kohtuasi sõltus sellest, kas teaduslik tõendusmaterjal toetab põhjuslik-

¹²Yale'i ülikooli sisemeditsiini emeritprofessor (snd 1947).

¹³USA kliinilise epidemioloogia pioneere (1925–2001). Pälvinud etteheiteid teadustoetuse saamise pärast tubakatööstuselt.

¹⁴USA epidemioloog (snd 1922).

¹⁵Selle kohtuasja kohta leidub hulgaliselt materjali internetis. Vt ka Allison Grady artiklit (Grady 2006).

ku seost. Kaitse väitis, et avaldatud uuringud ei näita statistiliselt olulist seost. Hageja esitas avaldatud tulemused metaanalüüsina, kuid kaitse väitis, et kuna metaanalüüsi tulemusi pole avaldatud, ei saa neid arvesse võtta. Kirjutasin koos mitme kolleegiga avalduse, milles väitsime, et ei puuduv statistiline olulisus ega mitte-avaldamine pole piisav põhjus teabe eiramiseks käsitletava seose kohta. Üks selle kohtuasja järelemeid oli, et kohtutel soovitati hakata korraldama kuulamisi sedastamaks, kas teadusekspert on tõepoolest ekspert selles valdkonnas.

MR: Veerand sajandit tagasi te mainisite, et olete isegi kohanud juriste, kes on õppinud epidemioloogiat. Seda laadi õppimine on vist siiani ikkagi harukordne.

KR: Jah, ma kujutan nii ette.

MR: 2000. aastal lugesite üles peamised ohud, millega rahvatervishoid järgmise 20 aasta jooksul silmitsi seisab (Epi... 2000). Te nimetasite järgmisi: HIV ja uued haigused; keskkonnaseisundi halvenemine; ülerahvastuse, vaesuse ja sõja terviseohu; suitsetamine; käitumisega seotud haigused. Mis ootab meid lähema 20 aasta jooksul?

KR: HIV tundub olevat nüüd paremini kontrolli all kui 20 aastat tagasi. Ma oletan, et keskkonnaseisundi halvenemise, sõja, vaesuse ja kliimasoojenemise mõjud muutuvad suureks probleemiks.

MR: Mis on umbes viimase kümne aasta jooksul toimunud olulised muutused moodsa epidemioloogia metoodikas?

KR: Üheks oluliseks edasiminekuks viimase aastakümne jooksul on olnud matkitud sihtkatse kontseptsioon.¹⁶ Teine oleks suunatud atsükliliste graafide¹⁷ laialdane kasutuselevõtt. Eelkõige pole need arengusuunad olnud analüütiliste meetodite uuendused, vaid

¹⁶Matkitud sihtkatse (*emulated target trial*) on uuringukavand, mille korral põhjuslike seoste leidmiseks vaatlusuuringus jäljendatakse hüpotetilise juhuslikustatud katse korraldamise metoodika põhimõtteid uuritavate valikul, seirel ja andmeanalüüsil (Hernán jt 2022).

¹⁷Ingl *directed acyclic graphs*. Graaf on matemaatikas hulk, milles on määratud vähemalt üks binaarne vahekord. Suunatud atsüklili-

pigem uuendused epidemioloogiliste uuringute kontseptualiseerimisel.

MR: Nimetage mõni oma artikkel, mis teie arvates on saanud teenimatult vähe tähelepanu.

KR: Paljud minu artiklid on pälvinud vähe tähelepanu, kuid ma ei usu, et saaksin väita, nagu oleks mõnda neist koheldud ebaõiglaselt. Kui artikkel ei saa piisavalt tähelepanu, võib vastutus lasuda ka autoril. Igatahes minu seisukoht on üldiselt olnud, et olulised panused saavad lõpuks tähelepanu.

MR: Kas teie osalusel tehtud kahe kohortuuringu (Hatch jt 2021) ja ilmselt mõne teise epidemioloogilise uuringu valguses on meestel mõttekas kanda mobiiltelefoni pükste esitaskus?

KR: Leidsime pöördvõrdelise seose pükste esitaskus mobiiltelefoni kandmise ja viljakuse vahel, kuid ainult meestel, kelle kehamassiindeks oli alla 25 kg/m^2 , s.t ainult saledatel meestel. Üldiselt ei olnud seos murettekitav ja minu teada pole leitud seost ühegi teise tervisenäitajaga. Üks oluline asi seoses mobiiltelefonidega on see, et kasutamise sagenemisel ja võrkude laiendamisel väheneb telefoni ning sellega suhtleva torni vaheline keskmine kaugus. Kauguse vähenemine tähendab nõrgemat edastussignaali ja väiksemat ekspositsiooni. Seega on isegi probleemi tekkimise korral oodata selle vähenemist ajas.

MR: Praegu on Eestis — vastamaks Maailma Terviseorganisatsiooni üleskutsele — kavas maksustada suhkruga magustatud joogid. Mitmes uuringus on leitud, et nende jookide rohke tarvitamine on seotud suurema riskiga ülekaalu, rasvumise, diabeedi, kõrge vererõhu, vereringehaiguste, pahaloomuliste kasvaja- te ja mittealkohoolse rasvmaksahaiguse tekkeks (Malik jt 2006; Eshaghian jt 2023; Hu jt 2023). Nagu võiski oodata, hakkasid toiduainetööstuse esindajad ja kroonilised protestijad selgitama, et puuduvad usaldusväärsed teadusuuringud magustatud jookide tervistkahjustava efekti kohta. Teie hiljutiste publikatsioonide

ses graafis on punktid ühendatud joontega, ilma et moodustuks ühtki suletud tsükli. *Toim.*

hulgas on üks (Joseph jt 2024), milles käsitletakse selliste jookide mõju meeste fertiilsusele.

KR: See uuring, mis avaldati käesoleval kuul,¹⁸ näitas pöördvõrdelst seost suhkruga magustatud jookide tarvitamise ja sperma kvaliteedi vahel. On tõsiselt kahtlustatud, et suhkruga magustatud jookide tarvitamine tekitab, nagu te mainisite, mitmesuguseid tervisekahjustusi. Nii et meie uuringu tulemused lisavad ainult väikese killukese nende jookidega seonduvasse probleemistikku. Olen nõus, et see on oluline küsimus, mis vajaks täiendavat uurimist, et aidata suunata riiklikku poliitikat.

MR: Mis epidemioloogilised uuringud teil praegu käsil on?

KR: Huvist epidemioloogia kontseptsioonide ja meetodite vastu olen sageli töötanud käimasolevate projektide juures konsultandina. Koostöös kolleegidega osalen praegu uuringutes, milles käsitletakse eostumiseelseid riskitegureid, farmakoepidemioloogia meetodeid ja kognitiivsete võimete languse keskkondlikke riskitegureid. Näiteks eostumiseelsete riskitegurite puhul uurime, mis mõjutab rasestumist ja raseduse normaalset kulgu.

MR: Mis on teie lemmikraamatud nn akadeemilise romaani žanris?

KR: Ma ei ole selles žanris palju lugenud, aga üks, mida kindlalt soovitada võin, on John Williamsi *Stoner*.

MR: Mulle tundub, et ikka veel on jõus teie kutse — kui mõni Eesti epidemioloog Bostonisse satub, viite ta jahiga Charlesi jõe ja Massachusettsi lahele.

KR: See ei oleks jaht, kuid ma saaksin pakkuda sõitu aerupaadiga.

Kirjandus

Ahlbom, Anders 2021. Modern Epidemiology. 4th edition. T. L. Lash, T. J. VanderWeele, S. Haneuse, K. J. Rothman. Wolters

¹⁸S.t märtsis 2024. *Toim.*

- Kluwer, 2021. — *European Journal of Epidemiology*, Vol. 36, No. 8, pp. 767–768
- Ahlbom, Anders, Staffan Norell 1993. *Sissejuhatu moodsaasse epidemioloogiasse*. Tlk Mati Rahu. Tallinn: Huma
- Epi Monitor interview with Ken Rothman. 2000. — *Epidemiology Monitor*, June, http://epimonitor.net/Interview_Rothman.htm
- Eshaghian, Niloofar, Mohammad Javad Zare, Mohammad Keshavarz Mohammadian, Zohre Gozidehkar, Afsaneh Ahansaz, Gholamreza Askari, Masoomeh Asadi, Alireza Milajerdi, Omid Sadeghi 2023. Sugar sweetened beverages, natural fruit juices, and cancer: What we know and what still needs to be assessed. — *Frontiers in Nutrition*, Vol. 10, <https://doi.org/10.3389/fnut.2023.1301335>
- Grady, Allison 2006. Daubert and expert testimony. — *Ethics Journal of the American Medical Association*, Vol. 8, No. 2, pp. 97–100
- Greenland, Sander, Stephen J. Senn, Kenneth J. Rothman, John B. Carlin, Charles Poole, Steven N. Goodman, Douglas G. Altman 2016. Statistical tests, P values, confidence intervals, and power: A guide to misinterpretations. — *European Journal of Epidemiology*, Vol. 31, No. 4, pp. 337–350
- Haneuse, Sebastien, Kenneth J. Rothman 2021. Fundamentals of epidemiologic data analysis. — Timothy L. Lash, Tyler J. VanderWeele, Sebastien Haneuse, Kenneth J. Rothman. *Modern Epidemiology*. 4th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer, pp. 367–394
- Hatch, Elizabeth E., Sydney K. Willis, Amelia K. Weselink, Ellen M. Mikkelsen, Michael L. Eisenberg, Greg J. Sommer, Henrik Toft Sørensen, Kenneth J. Rothman, Lauren A. Wise 2021. Male cellular telephone exposure, fecundability, and semen quality: Results from two preconception cohort studies. — *Human Reproduction*, Vol. 36, No. 5, pp. 1395–1404
- Hernán, Miguel A., Wei Wang, David E. Leaf 2022. Target trial emulation: A framework for causal inference from observational data. — *Journal of American Medical Association*, Vol. 328, No. 24, pp. 2446–2447
- Hu, Huan, Jing Song, Graham A. MacGregor, Feng J. He 2023. Consumption of soft drinks and overweight and obesity among adolescents in 107 countries and regions. — *Journal of American Medical Association Network Open*, Vol. 6, No. 7, e2325158; [doi:10.1001/jamanetworkopen.2023.25158](https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2023.25158)

- I C M J E 2024. Recommendations for the Conduct, Reporting, Editing, and Publication of Scholarly Work in Medical Journals. Updated January 2024. International Committee of Medical Journals Editors; www.icmje.org/icmje-recommendations.pdf
- J o s e p h, Marlon D., Martha R. K o e n i g, Andrea S. K u r i y a m a, Tanran R. W a n g, Amelia K. W e s s e l i n k, Michael L. E i s e n - b e r g, Greg J. S o m m e r, Kenneth J. R o t h m a n, Sherri O. S t u v e r, Lauren A. W i s e, Elizabeth E. H a t c h 2024. A preconception cohort study of sugar-sweetened beverage consumption and semen quality. — *Andrology*, March 7, <https://doi.org/10.1111/andr.13615>
- L a s h, Timothy L., Tyler J. V a n d e r W e e l e, Sebastien H a - n e u s e, Kenneth J. R o t h m a n 2021. *Modern Epidemiology*. 4th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer
- M a l i k, Vasanti S., Matthias B. S c h u l z e, Frank B. H u 2006. Intake of sugar-sweetened beverages and weight gain: A systematic review. — *American Journal of Clinical Nutrition*, Vol. 84, No. 2, pp. 274–288
- O i d e r m a a, Jaan-Juhan 2022. Epidemioloog: liigne selgus jätab maailmast vale mulje; <https://novaator.err.ee/1608628486/epidemioloog-liigne-selgus-jatab-maailmast-vale-mulje>
- R o t h m a n, Kenneth J. 1976. Causes. — *American Journal of Epidemiology*, Vol. 104, No. 6, pp. 587–592
- R o t h m a n, Kenneth J. 1978. A show of confidence. — *New England Journal of Medicine*, Vol. 299, No. 24, pp. 1362–1363
- R o t h m a n, Kenneth J. 1981a. The epidemiologist's lament. — *American Journal of Public Health*, Vol. 71, No. 12, pp. 1309–1311
- R o t h m a n, Kenneth J. 1981b. The rise and fall of epidemiology, 1950–2000 A.D. — *New England Journal of Medicine*, Vol. 304, No. 10, pp. 600–602
- R o t h m a n, Kenneth J. 1986. *Modern Epidemiology*. Boston—Toronto: Little, Brown and Company
- R o t h m a n, Kenneth J. 2004. My interview with John Snow. — *Epidemiology*, Vol. 15, No. 5, pp. 640–644
- R o t h m a n, Kenneth J. 2007. Commentary: Epidemiology still ascendant. — *International Journal of Epidemiology*, Vol. 36, No. 4, pp. 710–711
- R o t h m a n, Kenneth J. 2012. *Epidemiology: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press

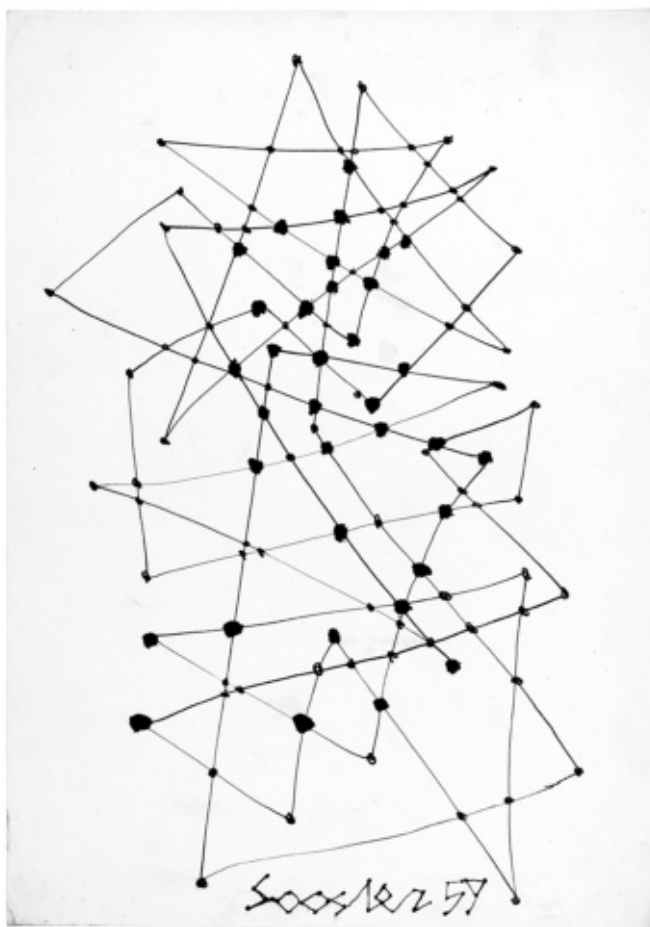
- Rothman, Kenneth J. 2014. Six persistent research misconceptions. — *Journal of General Internal Medicine*, Vol. 29, No. 7, pp. 1060–1064
- Rothman, Kenneth J. 2021a. Rothman responds to “Surprise!”. — *American Journal of Epidemiology*, Vol. 190, No. 2, pp. 194–195
- Rothman, Kenneth J. 2021b. The origin of *Modern Epidemiology*, the book. — *European Journal of Epidemiology*, Vol. 36, No. 8, pp. 763–765
- Rothman, J. Kenneth, John D. Boice, Jr. 1979. *Epidemiologic Analysis with a Programmable Calculator*. NIH Publication No. 79-1649. Washington: National Institutes of Health
- Rothman, Kenneth J., Sander Greenland 1998. *Modern Epidemiology*. 2nd ed. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins
- Rothman, Kenneth J., Sander Greenland, Timothy L. Lash 2008. *Modern Epidemiology*. 3rd ed. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins
- Savitz, David A., Lauren A. Wise, Julia C. Bond, Elizabeth E. Hatch, Collette N. Ncube, Amelia K. Wesselink, Mary D. Willis, Jennifer J. Yland, Kenneth J. Rothman 2024. Responding to reviewers and editors about statistical significance testing. — *Annals of Internal Medicine*, Vol. 177, No. 3, pp. 385–386
- Stang, Andreas, Kenneth J. Rothman 2024. Authors’ reply: Statistical inference and effect measures in abstracts of randomized trials, 1975–2021. — *European Journal of Epidemiology*, Vol. 39, No. 5, pp. 567–568; <https://doi.org/10.1007/s10654-023-01081-6>
- Wasserstein, Ronald L., Nicole A. Lazar 2016. The ASA statement on P values: Context, process, and purpose. [Editorial.] — *American Statistician*, Vol. 70, No. 2, pp. 129–133

KENNETH JAY ROTHMAN (1945) on lõpetanud Colgate’i Ülikooli füüsikateaduste erialal (1966) ja Harvardi Ülikooli hambameditsiini teaduskonna hambaarstina (1969). Ta on saanud rahvatervishoiu magistrikraadi (MPH) epidemioloogias (Harvard, 1970) ning rahvatervishoiu doktorikraadi (DrPH) epidemioloogias ja biostatistikas (Harvard, 1972). Aastail 1972–1988 töötas ta abi- ja kaasprofessorina Harvardi Ülikooli rahvatervishoiu teaduskonnas ning on alates 1988. aastast siiani Bostoni Ülikooli rahvatervishoiu teaduskonna epidemioloog

gia osakonna professor. 2018. aastast annab Epidemioloogiliste Uuringute Selts, mille president ta oli 1985. a, korra aastas ühele silmapaistvale epidemioloogile Kenneth Rothmani karjäärisaavutuste auhinna (Kenneth Rothman Career Accomplishment Award). 1990. a asutas Rothman ajakirja *Epidemiology* ja oli selle peatoimetaja aastani 2001. 2002. aastast annab see ajakiri välja aastapreemiat, mis kannab nime-tust Kenneth Rothmani epidemioloogiapreemia. 2012 valiti ta Aarhusi Ülikooli audoktoriks, samuti on ta pälvinud Põhja-Carolinas asuva Research Triangle Institute'i silmapaistva emeritkolleegi aunimetuse. Ta on tuntud ja tunnustatud epidemioloogiaõpetaja. Kenneth Rothman kuulub moodsa epidemioloogia silmapaistvaimate esindajate hulka. Ta on andnud olulise panuse nüüdisaja epidemioloogioteooria arendamis-se. Rothmani vaadete süsteem on esitatud tema epidemioloogiaõpiku-tes *Modern Epidemiology* (esmatrükk 1986, 4. tr 2021) ja *Epidemiology: An Introduction* (2002, 2. tr 2012), mis on maailmas laialdaselt ka-sutusel. Lisaks epidemioloogiliste uuringute analüüsi ja tõlgendamise edendamisele hõlmab Rothmani teadushuvi laia valikut teemasid, nagu sünnidefektid, vähk, vereringehaigused, keskkonnast tulenevad ekspo-sitsioonid, vigastused, neuroloogilised haigused, ravimid ja eetika. Web of Science'i järgi (seisuga 23.05.2024) on Kenneth Rothmani h-indeks 77, ta on üllitanud 644 artiklit, millele on tehtud 26 143 viidet. Portaali research.com järgi (seisuga 21.12.2022) on ta meditsiiniteadlaste pin-gereas maailmas 4437. kohal; tema d-indeks on 102, tema 567 artiklile on tehtud 52 334 viidet.

MATI RAHU (1942) on lõpetanud Tartu (Riikliku) Ülikooli meditsiini-geograafia erialal 1968, bioloogiakandidaat onkoloogia eri-alal 1976 (NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituut). Töötanud Eksperimentaalse ja Kliinilise Medit-siini Instituudis (1968–2003) ning selle õigusjärglases Tervise Aren-gu Instituudis (2003–2021) noorem-, vanem-, juhtteaduri ja osakon-najuhatajana. Ühtlasi Tartu Ülikooli külalislektor (1991–1993), ühis-professor (1993–1998) ja külalisprofessor (1998–2012). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Epidemioloogiakeel: 45 aasta rän-nak” (2013, nr 9, lk 1616–1649), “Epidemioloogidega juhtunud tõsi-lugusid” (2014, nr 9, lk 1577–1603), “Teadusartikkel: autorsus ja tä-nuavaldus” (2015, nr 1, lk 3–43; koos Talis Bachmanniga), “Akadee-miline posteroloogia” (2015, nr 5, lk 895–927; koos Kenn Konsta-beliga), “Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: vastus interneti-kommentaariidele” (2016, nr 4, lk 635–669; koos Kaja Rahu ja Meri-ke Sisaskiga), “Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess” (2017, nr 1, lk 38–71; koos Talis Bachmanniga), “Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik” (2018, nr 1, lk 96–129), “Meditsiiniregistrid, epidemioloo-

gia, õigusaktid: Lähiminevikust tänapäeva” (2019, nr 9, lk 1623–1650; 2019, nr 10, lk 1812–1835)”, “Aga jäin eluks ajaks konksu otsa!”: Intervjuu Rootsi epidemioloogi Hans-Olov Adamiga” (2024, nr 1, lk 78–92) ja “Kinkeautorsus nii ja teisiti” (2024, nr 5, lk 785–813; koos Talis Bachmanni ja Kaja Rahuga) ning Jørn Olseni kirjutise “Registripõhise teadustöö metodoloogiast” tõlge (2012, nr 4, lk 630–641).

ÜLO SOOSTER. Abstraktne motiiv kolmnurkadega (1959; tušš, paber)

TEHISARU JA TEHNOLOOGILINE ARENG TERVISHOIOUS

Rein Teesalu

Haiget inimest on püütud aidata aegade algusest peale. Nõndanimetatud traditsioonilisel meditsiinil on pikk ajalugu, mille jooksul on arstimismeetodid eri aegadel ja eri paigus olnud väga erinevad. Vanasti seostati haiguste teket üleloomulike jõududega. Sägeli peeti nende põhjuseks nõidumist või kurja silma. Ravimiseks kasutati olemasolevaid võimalusi, eeskätt mitmesuguseid taimseid ja loomseid saadusi. Tähtis osa oli rituaalidel. Ravitsejad juhindusid oma tegevuses üht või teist laadi uskumustest, mõnikord üsna kummalistest. Šamaanid seletasid haiguse tekkimist hinge-kaotusega, hinge lahkumisega kehast. Haigusest tervenemiseks pidi šamaan kadunud hinge üles leidma ja omanikule tagasi andma. Euroopa aladel on Hippokratese ajast saadik püütud juhinduda põhimõttest, et kõige tähtsam on haiget mitte kahjustada (lad *primum non nocere*). See ei ole alati korda läinud; näiteks liiga innuka aadrilaskmisega kõikvõimalike haiguste raviks tehti pigem kahju kui kasu. Aja jooksul on teadmised organismi talitluse ja haiguste põhjuste kohta paranenud, arstimiskogemused täienenud ja haiguste ravi muutunud tõhusamaks.

Tõenduspõhise meditsiini mõiste võeti kasutusele 1990. aastate algul ja tähendab seda, et arstiabiotsused põhinevad parimatel olemasolevatel teaduslikel tõenditel. Kliinilises praktikas kasutatakse niisuguseid diagnoosi- ja ravimeetodeid ning -vahendeid, mille tõhusus on tõestatud kliiniliste uuringutega või on selle kohta olemas ekspertide kooskõlastatud arvamus. Tõenduspõhise meditsiini praktiseerimine standardiseerib arstiabi andmise ravi-asutustes ning teeb selle tõhusamaks ja ohutumaks. Tõenduspõhise meditsiini puuduseks on populatsioonipõhisus ja orienteeritus

haiguste ravile, mitte vältimisele. Ühesuguse diagnoosiga haigete ravi on põhimõtteliselt ühesugune, aga ravimid ei sobi kõigile ühtmoodi. Ühele patsiendile tõhusalt toimiv ravim ei pruugi teisele soovitud mõju avaldada ja võib koguni tõsiseid kõrvalnähte põhjustada.

Arstiteaduse areng tõenduspõhise meditsiini ajajärgul on olnud kiire. Seda on soodustanud teaduse ja tehnoloogia hoogne areng, mis on teinud kättesaadavaks täpsed ja patsiendisõbralikud diagnoosi- ja ravimeetodid ning -vahendid. Rutiinselt rakendatakse elektrofüsioloogilisi, röntgenoloogilisi, ultraheli- ja tuumamagnetresonantsuuringuid. Laboratoorsete analüüsides amplituud on lai ja mitmekesine. Ravimite arsenal on jõudsasti täienenud. Hoogsalt on arenenud e-tervis ja m-tervis. Ennetusabinõude rakendamine on muutunud tõhusamaks.

Praeguseks ajaks on inimese organismi talitluse kõikide aspektide ja haiguste kohta kogunenud teadmiste hulk tohtu ning jätkab suurenemist kiires tempos. Wikipedia meditsiiniajakirjade nimekirjas on üle 11 500 nimetuse. Suured andmebaasid on hindamatuks abiks meditsiinitöötajatele, teadlastele ja õppuritele, kes otsivad usaldusväärset teavet ja tõenduspõhiseid juhiseid. Tõenduspõhise meditsiini andmebaas DynaMed, mida on korduvalt valitud maailma parimaks kliiniliste otsuste tugisüsteemiks, hõlmab kõiki kliinilisi erialasid ja sisaldab üle 22 000 käsitusjuhendi. Selle sisu uuendatakse pidevalt, jälgides rohkem kui 550 eelretsenseeritava meditsiiniajakirja ja 200 erialaselti juhiseid. Meditsiinalaste teadmiste suur andmebaas on Cochrane Library, mille koosseisu kuuluvad Cochrane Database of Systematic Reviews ja Cochrane Central Register of Controlled Trials.¹ Internetis on vabalt kättesaadav biomeditsiiniline andmebaas PubMed. Lisaks eeltooduile on veel terve hulk suuremahulisi andmebaase. Tehisaruga seotud uute võimaluste tutvustamiseks meditsiinis avas Ühendkuningriigi tuntud meditsiiniajakiri *The New England Journal of Medicine* 2023. a märtsis uue rubriigi “Tehisarumeditiinis” (Beam jt 2023).

¹Vastavalt “süsteematiliste ülevaadete andmebaas” ja “kontrollitud katsete keskregister”. *Toim.*

Tervishoid toodab maailmas suurimat andmemahtu. Praegu loob tervishoiutööstus umbes 30% maailma andmemahust, kusjuures prognooside kohaselt suureneb tervishoiu andmemaht ka edaspidi kiiremini kui teistes valdkondades, nagu tootmine, finantsteenused, meedia ja meelelahutus.² Inimesi n-ö digitaliseeritakse uute seadmete, rakenduste ja seiretehnoloogiate kaudu, mis jälgivad, analüüsivad ja salvestavad inimese elu ja tervise kõiki aspekte. Ühe inimese digitaalsete meditsiiniandmete hulk on suur ja kasvab kiiresti. 2017. aastal kogunes ühe patsiendi kohta aasta jooksul 80 megabaiti digitaalset meditsiiniinfot: terviseandmed, diagnostilised testid (röntgenuuringud, magnetresonantstomograafia jm), laborianalüüsid, väljakirjutatud ravimid jne. Nende andmete kogumit nimetatakse üksikisiku *dataome*'iks,³ mis jätkab hoogsalt paisumist. Alates 2003. aasta aprillist peetakse täielikult dešifreerituks inimese genoomi, milles on ligikaudu 3,1 miljardit aluspaari⁴ ja milles salvestatud digitaalse informatsiooni maht on 0,75 gigabaiti.⁵ Inimese genoomiandmed on muutumas arstidele üha laialdasemalt kättesaadavaks ja suurendavad järsult üksikisiku "dataoomi" mahtu. Veel suurem andmemahtu kasv on tulemas seoses eksposoomi, fenoomi ja multioomi üha laieneva uurimisega, sest erinevalt genoomist muutuvad eksposoomi, fenoomi ja multioomi parameetrid organismi arenedes elu jooksul ja neid on vaja korduvalt mõõta ning analüüsida.

2005. aastal kasutusele võetud mõiste "eksposoom" hõlmab nii väliseid kui ka sisemisi tegureid, sealhulgas keemilisi, füsiikalisi, bioloogilisi ja sotsiaalseid, alates toitumisest ja elustiilist kuni saasteainete ja stressoriteni, mida üksikisik oma elu jooksul kogeb. Sisemine eksposoom koosneb endogeensetest teguritest, nagu hormoonid, põletikud, oksüdatiivne stress ja soolestiku mikrobiota. Loote eksposoom viitab neile (loote seisukohast) välisteguritele, millega loode puutub kokku emaülas. Eksposoo-

²Vt <https://blog.google/technology/health/google-generative-ai-healthcare>. *Aut.*

³Analoogia põhjal sõnaga *genome* — 'genoom'. *Toim.*

⁴www.ensembl.org/Homo_sapiens/Info/Index. *Aut.*

⁵<https://biology.stackexchange.com/questions/110458/dna-as-a-data-storage-medium-how-many-gb-can-a-human-genome-stor>. *Aut.*

mi uurimine on oluline uurimisvaldkond, sest inimese tervis sõltub 70% ulatuses keskkonna iseärasustest ja elulaadist. Käigus on mitu suurt rahvusvahelist projekti.

Fenoom kujutab endast indiviidi fenotüübiliste, s.t jälgitavate tunnuste ja omaduste täielikku kogumit. Fenoom kajastab seda, kuidas genoomiga määratud plaan on reaalsuseks saanud. Ameerika Ühendriikides asuva organisatsiooni Phenome Health 2017. aastal alustatud Inimese Fenoomi Projekti eesmärk on koguda andmeid miljoni ameeriklase kohta ning luua digitaalne pilt inimese tervisest ja sellest, kuidas see muutub reaktsioonina elustiilile ja keskkonnamuutustele. Põhjaliku andmebaasi loomine genoomide ja fenoomide uurimise tulemusena võimaldab välja selgitada haiguse tekkimise ja progresseerumisega seotud mustrid. Hiinas on alustatud Fudani tervishoiuprojekti.⁶ See andmepõhine rahvastiku tervise programm on üks mitmest suuremast teaduslikust jõupingutusest, mille Hiina juhid on ette võtnud eesmärgiga saavutada 2030. aastaks juhtpositsioon maailmas.⁷

Multioomika tähendab paljude “-oomide” samaaegset vaatluse alla võtmist ja analüüsi, mille eesmärk on anda terviklik ülevaade bioloogilistest protsessidest ja vastastikmõjudest organismis. Need oomid on peale nimetatute veel proteoom, transkriptoom, epigenoom, metabooloom ja mikrobiom.⁸ Multioomiline profileerimine tähendab hinnangu andmist organismi talitluse iseärasustele nii tervetel kui ka haigetel inimestel. Multioomiuuringud aitavad kaasa ainevahetuslike ja rakus toimuvate protsesside paremale mõistmisele ning võimaldavad tuvastada haigustega seotud molekulaarseid muutusi (Watanabe jt 2023).

⁶Vt fudan.edu.cn. *Aut.*

⁷Plaan nimetusega “Innovatsioon 2030” hõlmab veel selliseid valdkondi nagu tehisaru, kvantinformatsioon, integraallülitus,aju-uuringud, biotehnoloogiline aretus, süvamere- ja süvamaauuringud ning kosmosetehnoloogia. *Toim.*

⁸Vastavalt organismis leiduvate valkude kogum; DNA põhjal transkribeeritud RNade kogum; genoomiväliste tegurite kogum, mis reguleerib DNA avaldumist ehk valkude sünteesi; ainevahetusprotsessi ehk metabolismi väikesemolekuliliste vahe- või lõppsaaduste kogum ja inimkehas elavate mikroorganismide kogum. *Toim.*

Inimese organismis on umbes 200 tüüpi rakke, millel kõigil on ühesugune genoom, kuid igaühel oma eriline epigenoom, mis määrab, kuidas geneetiline plaan toimib ja realiseerub. Epigenoom on raku geneetilise materjali epigeneetiliste modifikatsioonide täielik komplekt. Epigenoomi kujundavad nii inimese elustiil kui ka keskkond. Epigeneetilised modifikatsioonid reguleerivad geenide aktiivsust, nende sisse- ja väljalülitamist ning määravad geenide avaldumise ehk ekspressiooni, kuid ei muuda DNA järjestust. Konkreetse geeni ekspressioon tähendab, et sünteesitakse valku, mida see geen kodeerib. Epigeneetiliste muutuste tundmaõppimine on veel üks võimalus välja selgitada inimese arenemise, haiguste tekkimise ja vananemise mehhanismid (Zhang jt 2020). Rahvusvaheline inimese epigenoomi konsortium (International Human Epigenome Consortium) loob võrdlusepigenoome inimese eri tüüpi normaalsetest ja haigustega seotud rakkudest.

Dieet ja keskkond võivad muuta epigeneetilist regulatsiooni ja mõjutada seda, kuidas genoomis olev informatsioon avaldub. Keskkonna esilekutsutud epigeneetiliste muutuste tõttu võib ühemunakaksikute elu ja tervis olla vägagi erinev. Inimesel on lootust elustiili muutmisega mõjutada epigenoomi soovitud suunas ja pääseda genoomi diktaadi alt, vähemalt osaliselt. Sinu geenid ei dikteeri su saatust, nagu selgitab üks peatükk Kara Fitzgeraldi populaarsest raamatust *Noorem sina* (Fitzgerald 2022: 21–45). Praegusajal loodetakse, et DNA epigeneetiliste modifikatsioonide esilekutsumisega saab haigusi niihästi ravida kui ka ennetada.

Polügeense riskiskoori lisamine teadaolevatele traditsioonilistele riskiteguritele suurendab konkreetse haiguse riski hindamise täpsust. Informatsioon geneetiliselt tingitud haigusriski kohta põhineb populatsiooni tasemel tehtud ja kogu genoomi hõlmavatel assotsiatsiooniuringutel, milles võrreldakse tervete ja mingit haigust põdevate inimeste DNAd. Kui välja arvata geneetilised harvikaigused, mis enamasti on ühe geeni haigused, on need seosed nõrgad, kuid kokkuvõttes võivad olla olulised, nagu on näidanud kogu genoomi hõlmavate assotsiatsiooniuringute metaanalüüs (Lewis, Vassos 2020).

Geenivariatsioonid muudavad iga inimese ainulaadseks, mõjutades seda, kuidas ravimid inimese organismis käituvad. Far-

makogeenoomika on tuvastanud üle 70 geeni, mille spetsiifilised variandid põhjustavad inimestel ravimite metaboliseerimise kas liigse kiirenemise või liigse aeglustumise. Farmakogeenoomiliste testide tulemuste põhjal saab prognoosida, kuidas inimene ravimitele reageerib, ja tuvastada tõsiste ravimireaktsioonide riski. Farmakogeenoomiline teave trükitakse ravimiga kaasas olevale infolehele. Niisuguse infoga varustatud ravimite hulk suureneb sedamööda, kuidas ravimid läbivad farmakogeneetilised uuringud. Ravimite valimine geneetilise profiili põhjal suurendab ravi õnnestumise tõenäosust ja vähendab ohtlike kõrvaltoimete või ebatõhusa ravi riski (Pirmohamed 2023).

Inimorganismi toimimise seaduspärasuste üha parem tundmaõppimine teeb võimalikuks personaalmeditsiini, mis tähendab ravi kohandamist patsiendi individuaalsetele omadustele. Kuiigi ravi kohandamine konkreetsele patsiendile pärineb vähemalt Hippokratese ajast, võeti personaal- ehk isikupärastatud meditsiini mõiste kasutusele seoses geneetika arenguga ja genoomi dešifreerimisega. Selle sünonüümidenä kasutatakse veel selliseid termineid nagu täppismeditsiin, kihistatud meditsiin⁹ ja P4-medicsiin¹⁰ (Hood, Price 2023: 8). Mõnikord eristatakse neid väljendeid üksteisest konkreetsete nüansside põhjal. Organismi talitluse seaduspärasuste põhjalikuma tundmaõppimise tulemusena suureneb täppismeditsiini potentsiaalsete biomarkerite¹¹ hulk, mille järgi saab teha otsuseid haiguste diagnoosimise, ravimise ja vältimise kohta. Praegu individualiseerib personaalmeditsiin ravi peamiselt genoomitestide põhjal, kuid tulemas on oomikapõhine täppismeditsiin. Personaalmeditsiini juurutamisega kaasnevad tervishoius suured muutused. USA Toidu- ja Raviamet on tegelnud personaalmeditsiini kohta käivate õigusaktide väljatöötamisega juba mõnda aega. 2013. aastal visandati vajalikud sätted geneetilise informatsiooni ja biomarkerite kasutamise kohta klii-

⁹Ingl *stratified medicine*; põhineb patsientide jaotamisel rühmadesse teatud diagnostiliste või kliiniliste tunnuste järgi, mille põhjal saab hinnata nende haigusrisiki või allumist ravile. *Toim.*

¹⁰Ingliskeelsetest sõnadest *predictive, preventive, personalized, participatory* — ennustav, ennetav, personaalne ja kaasav. *Toim.*

¹¹Biomarker on mis tahes mõõdetav muutus organismis. *Toim.*

nilises praktikas ning ravimite arendustöös. Rakendatavate uute tehnoloogiate puhul tuleb hinnata nii nende kliinilist kui ka kulu-tõhusust. Isikupärastatud meditsiini tõeliseks rakendamiseks tervishoius peavad toimuma põhjalikud muutused nii hoiakutes kui ka seadustes. Täppismeditsiini poole liikumise mootoriks on tehisaru (Embracing. . . 2023; Yim jt 2024).

Arstid ei jõua enam kõiki uusi teadmisi omandada ega üha suuremat igapäevatööks vajalikku andmehulka analüüsida ja tõlgendada. PubMedis on 34 miljonit artiklit ja uusi uuringuid tuleb kogu aeg juurde. Kui arst loeb nädalas 3–4 artiklit huvipakuvast valdkonnast, jõuab ta tutvuda vaid tühise osaga. Appi on tulnud tehisaru, mis suudab analüüsida suurt hulka andmeid ning aitab teadlasi ja tervishoiutöötajaid nende andmete tõlgendamisel ja kasutamisel. 1980. aastatel kasutusele võetud kliiniliste otsuste tugisüsteemid, mille kohta Eestis on kasutusele võetud mõiste “otsustustugi”, abistavad arste laboratoorsete analüüsides ja muude kliiniliste proovide tulemuste tõlgendamisel ning tõenduspõhiste diagnostiliste ja raviotsuste tegemisel.¹² Eestis toimib hästi perearstidele mõeldud otsustustugi EBMeDS.¹³ Generatiivsel tehisarul, mille abil saab mitmesugustest sisenditest, nagu tekst, kood, kujutis, video ja audio, produtseerida uusi tekste, koode, kujutisi, videoid ja audiod, on tohtu potentsiaal tõhustada tervishoidu nagu kõiki teisigi inimtegevuse valdkondi (Torkington 2024).¹⁴ Generatiivne tehisaru muudab arsti ja patsiendi vestluse häälsalvestuse kirjalikuks tekstiks, jättes arstile rohkem aega patsiendiga suhtlemiseks, mida psühholoogid ja psühhiaatrid peavad väga oluliseks. Med-Gemini genereerib arstivisiitide kokkuvõtteid ja saatekirju, mis arstide hinnangul on samaväärsed ekspertide kirjutatud versioonidega. MedAware'i tehisarul põhinev ravimite ohutuse jälgimise platvorm tuvastab ennetatavad ravimi-

¹²Vt nt www.kahun.com/news/will-2024-be-the-year-ai-assisted-clinical-decision-support-for-doctors-finally-happens; www.elsevier.com/clinician-of-the-future; Sampath 2024. *Aut.*

¹³Sõnadest *evidence-based medicine electronic decision support* — tõenduspõhise meditsiini elektrooniline otsustustugi. *Toim.*

¹⁴Vt ka www.indegene.com/what-we-think/reports/impact-of-generative-ai-on-medical-affairs. *Aut.*

tega seotud riskid.¹⁵ Heaks kliiniliste otsuste tugisüsteemiks on meditsiinile spetsialiseerunud ChatGPT, millele on sisse söödetud tervishoiu kohta käivate teaduslike meditsiiniuuringute andmed (Dave jt 2023). Tehisaru (ChatGPT) analüüsib seda üüratut andmemahutu ja teeb lühikese kokkuvõtte arsti huvitava probleemi kohta (Embracing... 2023). Eriti optimistlik generatiivse tehisaru kasutuselevõtu suhtes ollakse Hiinas (Hinssen 2023; Baptista 2024), kus 53% arstidest usub generatiivse tehisaru kasutamisse järgmise kahe-kolme aasta jooksul. Sama meelt on 42% Ameerika Ühendriikide ja 34% Ühendkuningriigi arstidest.

Tehisintellektist on kõige rohkem abi administratiivse koormuse vähendamisel ning üldise tõhususe ja diagnostilise võimekuse suurendamisel (Andreae jt 2023). Nahavähipiltide ja neile vastavate diagnooside abil koolitatud arvuti diagnoosib täpsemini kui arst (vastavalt 95% ja 87%; Pomeroy 2019). On ka probleeme. Algoritmide kallutatus võib süvendada olemasolevat sotsiaalset ebavõrdsust. Praegused suured andmekogud ei sisalda kõiki vajalikke tervise kohta käivaid andmeid. Puudulikel andmetel põhinevad algoritmid võivad anda ebaõigeid või lausa kahjulikke soovitusi. Arstid peavad olema teadlikud, et generatiivse tehisaru algoritm võib luua väljundi (nn hallutsinatsiooni), mis on kas mõttetu või tundub usaldusväärne, kuid on ebatäpne (Shattuck, Doria 2023). Muresid on ka patsiendi privaatsuse ja turvalisuse tagamisega ning isikuandmete kaitsega, eriti nn asjade interneti üha laialdasema kasutamise tõttu tervishoius (Saluja 2024). Asjade interneti turvalisuse suurendamiseks kasutatakse juba praegu ja tulevikus ilmselt üha laialdasemalt plokiahela tehnoloogiat,¹⁶ tarkvarapõhist ehk programmeeritavat võrgundust¹⁷

¹⁵Vt www.medaware.com/technology. *Aut.*

¹⁶Plokiahel on andmebaas, mida ei säilitata mitte serveris, vaid hajusalt (plokkidena) kasutajate arvutites. Andmete muutmiseks nõuab algoritm kõigi plokkide konsensust, mistõttu keegi ei saa seda teha oma tahtsi. *Toim.*

¹⁷Tegu on meetodiga, mis vähendab riistvara ja tarkvara omavahelist sõltuvust ja teeb võrgu haldamise paindlikumaks. *Toim.*

ning PUFi-põhist¹⁸ autentimist (Li jt 2023). UNESCO teadus- ja tehnoloogiaetika komisjon usub, et tehisaru ja asjade interneti võimalike probleemsete aspektidega saadakse hakkama ja nende tehnoloogiate potentsiaali kasutatakse inimeste heaolu ohtu seadmata.¹⁹

Suurandmetele toetuv isikupärastatud meditsiin on alles lapsekingades. Arsti otsus kasutada või mitte kasutada tehisaru soovitatud diagnoosi- või ravimeetodit sõltub usaldusest tehisaru vastu. Suureks probleemiks on vastutuse küsimus. Ainuisikulise vastutuse panemine arstile algoritmist tuleneva kahju eest vähendab arstide valmisolekut kasutada tehisaru abi. Ka patsientidel on tehisaru rakendamise suhtes kõhkclusi (Payerchin 2023). 2023. aastal korraldas Pew' uurimiskeskus küsitluse, millest selgus, et 60% ameeriklastest tunneks end ebamugavalt, kui nende tervishoiuteenuse osutaja tugineks haiguste diagnoosimisel või ravi soovitamisel tehisarule. Kuigi ei välistata, et mõne aastakümne pärast võivad patsiendid usaldada arvutit kui oma peamist meditsiinilist nõuandjat, peetakse praegu veel vajalikuks inimese järelevalvet tehisaru otsuste üle (Goodchild jt 2023). 2021. aasta Ameerika Meditsiiniassotsiatsiooni uuring näitas, et 94% patsientidest soovib tugevaid seadusi, mis reguleeriksid nende terviseandmete kasutamist. Samuti peetakse vajalikuks rangete reeglite kehtestamist, mis puudutab tehisarul põhinevate meditsiininiseadmete ja -tarkvara väljatöötamist ja rakendamist (Raza jt 2024).²⁰ Ameerika Meditsiiniakadeemia president Jesse Ehrenfeld annab arstidele soovitusi mõelda haiguste diagnoosimisel ja ravimisel tehisarul põhinevatest tööriistadest kui kaaspiloodist, mitte kui autopiloodist. Ehrenfeldi arvates ei asenda tehisaru ars-

¹⁸Sõnadest *physical unclonable functions* — füüsilised kloonimatud funktsioonid. Tegu on süsteemi riistvarastruktuuridega, mis võimaldavad süsteemi ühemõtteliselt tuvastada. Analooegselt sõrmejäljega on PUF füüsilise objektiga seotud individuaalne omadus. *Toim.*

¹⁹Vt nt https://unesco.ee/wp-content/uploads/2022/07/AI-soovitus_ET_korr_C.pdf. *Aut.*

²⁰Vt ka www.ama-assn.org/press-center/press-releases/ama-issues-new-principles-ai-development-deployment-use. *Aut.*

te, kuid tehisaru kasutavad arstid asendavad varsti neid, kes seda ei tee (Schumaker jt 2023).

Tervishoius toimub kiire tehnoloogiline areng ja silmapiiril on mitmed suured muutused. Organismi vigaseid rakke asendatakse laboris kasvatatud tüvirakkudega (Wyatt 2020). Ravimites (tablettides) on sensor, mis salvestab ravimi võtmise ja muutumise organismis (Cicha jt 2022). Nanoosakeste abil suunatakse ravimeid täpsemini haiguskoldesse, suurendades niiviisi ravi tõhusust ja vähendades kõrvaltoimeid. Nanoskaalal biosensorid teevad kindlaks haigustega seotud biomarkereid ja nanorobotid sooritavad rakusisesed manipulatsioonid. 3D-printimine võimaldab toota mitmesuguseid meditsiinis kasutatavaid vahendeid, nagu hambaimplantaadid, kunstliigesed, proteesid jms, mis sobivad täpselt konkreetsele patsiendile, ning teha seda senisest kiiremini ja odavamini. 3D-printimisega saab valmistada igale patsiendile sobivas doosis ravimit, mille imendumiskiiruse saab reguleerida patsiendile optimaalseks. 3D-bioprinterid loovad biotintide²¹ abil inimkudesid ja -elundeid. Võimalikuks võib saada soole mikrobioomi kujundamine. Kirurgid kasutavad virtuaal- ja laiendatud reaalsuse²² võimalusi nii kirurgiliste protseduuride treenimiseks kui ka tegelikult sooritamiseks. Virtuaalreaalsuse võimalusi kasutatakse vaimsete häirete ravis ja mitmesugustes meditsiinilistes õppeprogrammides. Nutikad sidemed jälgivad haava paranemist. Nutitelefonid diagnoosivad vaimse tervise probleeme, analüüsides inimeste käitumist sotsiaalmeedias (Pomeroy 2019). Vestlusrobot Woebot mitte ainult ei märka depressiooni, vaid aitab seda ka leevendada (Sackett jt 2024). USA Toidu- ja Raviamet kiitis 2023. aastal heaks 692 tehisaru või masinõppe meditsiiniseadet.

Tehisaru kujundab tervishoiu ümber selliste uuenduste abil nagu nutikad palatid, milles on asjade interneti seadmed, tahvelarvutid, nutitelefonid ja nutiteler ning virtuaalsed assistendid. Voodite virtuaalsed kaitsepiirded teavitavad õdesid, kui patsiendil on oht voodist välja kukkuda. Patsiendid saavad ise reguleeri-

²¹Biotint koosneb rakkudest ja neid ümbritsevast biopolümeergeelist. *Aut.*

²²Laiendatud reaalsus on segu n-ö päris- ja virtuaalreaalsusest. *Toim.*

da palati temperatuuri ja valgustust. Palatis olevad kaamerad võimaldavad patsiendi kaugjälgimist, mistõttu personalil pole vajadust sageli palatisse siseneda ja välisspetsialistid saavad nõu anda haiglasse tulemata. Kõik need vahendid suurendavad patsiendi iseseisvust ja mugavust ning vähendavad personali töökoormust (Williams 2024).

Inimest ja tema tervist mõjutavate ja ümberkujundavate tehnoloogiate ampluaa on lai ning jätkab hoogsat kasvu. Välja on töötatud CRISPR/Cas9-tehnoloogia,²³ mis võimaldab odavalt ja kiirelt tekitada täpseid asendusi ükskõik millises genoomi kohas, muuta geene soovitud viisil, kõrvaldada geenidefekte embrüonaalsetes tüvirakkudes või sugurakkudes, välja lõigata kahjustatud DNA osi, mis põhjustavad vääramenguid või raskeid haigusi, ja viia genoomi uusi geene ehk DNA lõike (Kuuse, Maimets 2023: 995). Seda meetodit on edukalt kasutatud nii põllumajanduses, loomakasvatuses kui ka tööstuses, pannes näiteks mikroobid — nende genoomi sobivalt muutes — tootma kasulikke aineid, sealhulgas ravimeid.

On tekkinud lootus lahendada genoomi ümberprogrammeerimise teel meditsiinilisi probleeme (nt raviga Parkinsoni tõbe). Vigase geeni remontimise või asendamisega saab tõrjuda varem ravimatuks peetud haigusi. 2023. aastal kiideti Ühendkuningriigi heaks esimene CRISPR-tehnoloogia abil toodetud ravim Casgevy, mis on mõeldud kahe geneetilise verehaiguse, sirprakulise aneemia ja beeta-talasseemia²⁴ raviks. ELis on heaks kiidetud ja USAs läbivaatamisel geeniteraapia, mis põhineb A-hemo-

²³CRISPR/Cas on prokariotide (bakterite) immuunsüsteemi osa, mis annab resistentsuse võõraste geneetiliste elementide, nt viiruste ja plasmiidide suhtes. Nimetus tuleneb sõnadest *clustered regularly interspaced short palindromic repeats/CRISPR-associated protein 9* — klasterdatud regulaarsete vahedega lühikesed palindroomsed kordused ja nendega seotud valk. *Toim.*

²⁴Esimese puhul on punastes verelibledes leiduv hapnikku transportiv valk hemoglobiin ebanormaalse kujuga, mistõttu vererakud muutuvad sirbikujuliseks, jäigaks ja kleepuvaks ning võivad veresooni ummistada, teise puhul toodetakse hemoglobiini liiga vähe, mistõttu patsiendid vajavad sageli vereülekannt. *Toim.*

filiat²⁵ põhjustava defektse geeni asendamisel (Feldscher 2022; Human... 2023). CRISPR-tehnoloogia kasutamisel tuleb siiski arvestada ootamatute kõrvaltoimete tekkimise võimalusega, sest organismis on kõik omavahel seotud. Selle tehnoloogia kasutamises nähakse ka tõsiseid eetilisi probleeme, nagu näiteks “disainitud beebi” loomine geenitehnoloogia abil. Selle all mõeldakse last, kellele on geenitehnoloogia meetoditega antud uued, soovitud tunnused. Ühiskonnas peaks olema läbi arutatud ja kokku lepitud, mida tahetakse saavutada.

Elon Muski firma Neuralink sai mais 2023 USA Toidu- ja Raviametilt loa korraldada kliiniline uuring, et selgitada välja roboti poolt tetrapleegia ehk neljajäsemehalvatusesga patsiendi ajju implanteeritudaju ja arvuti liidese ehk BCI (*brain-computer interface*) tõhusus ja ohud (Levy jt 2023). Neuralinki implantaadi eesmärk on võimaldada inimesel juhtida arvutikursorit või klaviatuuri ainult mõtete abil. Aju-arvuti liidese probleemiga tegeldakse mitmel pool mujalgi. Neuralinki esimest patsienti, 29-aastast Noland Arbaugh’i näidati TV otseülekandes oma sülearvutis malet mängimas ja selle käigus kursorit mõtte jõul liigutamas (Al-Arshani 2024). Aju-arvuti liidestest võib suur kasu tõusta mitme neuroloogilise haiguse ravis (Parkinsoni tõbi, epilepsia, depressioon), samuti inimese kognitiivse võimekuse parandamisel. Kõnevõimetud neuroloogilised haiged võivad tulevikus suhelda, juhtides mõtte jõul arvuti hiirt ja klaviatuuri (Chang 2024). Mõned BCI-tehnoloogia rakendused on üsna ulmelised, näiteks meeleolu ja hormoonide taseme reguleerimine. Samas kutsutakse selliste tehnoloogiate arendajaid üles suurele ettevaatusele, sest võimalikuks võib osutuda inimese ajutegevuse ja vaimuelu põhjalik skaneerimine ja analüüsimine, mis vajalike turvameetmete puudumise korral seab ohtu inimese privaatsuse.

Tulemas on kvantarvutid, mille kasutuselevõttuga kaasnevad tervishoius ilmselt tohutud muutused. Google’i 54-kubitine²⁶

²⁵A- ehk klassikaline hemofilia on üks veritsustõbesid; avaldub nagu teisedki hemofilia liigid vere hüübimatuses. *Toim.*

²⁶Kubit ehk kvantbitt on kvantinformatsiooni ühik, biti vaste kvantmehaanikas. Erinevalt bitist, mis esindab üht väärtust kahest võimali-

arvuti lahendas 200 sekundiga ülesande, millega hakkamasaa-miseks kuluks traditsioonilisel arvutil üle 10 000 aasta (Tung 2019). Kvantarvutus muudab minevikuks ravimite väljatöötamise pikkade ja kulukate kliiniliste uuringute teel. Teadlased ja farmaatsiaettevõtted hakkavad ravimite väljatöötamise kiirendamiseks katsetama alternatiivseid viise, nagu seda on näiteks uuringud *in silico*, s.t uuringud arvutimodelite abil. Arvutisimulatsiooni kasutamise korral pole tulevikus ravimi, seadme või sekumismeetme väljatöötamisel ja hindamisel vaja ühtegi inimest, looma ega isegi raku (Mesko 2022).

Kvantarvutus võib oluliselt edendada “virtuaalsete inimeste” loomist ja viia lõpule simulatsioonid, nagu seda on näiteks Mississipi ülikooli meditsiinikeskuses loodud inimese füsioloogia mudel HumMod.²⁷ Mudel on konstrueeritud eelretsenseeritud füsioloogiakirjandusest saadud andmete põhjal ja koosneb rohkem kui 9000 muutujast, mis kirjeldavad elundite füsioloogilisi parameetreid. Teoks võivad saada kliinilised uuringud suure hulga virtuaalsete patsientidega.

Juulis 2020 avalikustas USA energeetikaministeerium esimese kvantinterneti kava, mis ühendab riiklikke laboreid üle kogu riigi.²⁸ Kvantinternet on kvantarvutite võrgustik, milles liigub kvantolekutes kodeeritud teave. Üksikisikud jätkavad tavalise ehk klassikalise interneti kasutamist ka tulevikus, kuid suured organisatsioonid lähevad üle kvantinternetile, et oma andmeid turvata. 29. septembril 2017 näitas Hiina-Austria töörühm, et mandritevaheline suhtlemine kvantkrüpteerimisega on võimalik.²⁹ Andmete parem kaitsmine on ülioluline, sest Maailma Majandusfooru-

kust (0 või 1), on kvantbiti võimalikud väärtused 0, 1 ja nende superpositsioon. *Toim.*

²⁷Vt hummod.org. *Aut.*

²⁸Vt www.energy.gov/articles/us-department-energy-unveils-blueprint-quantum-internet-launch-future-quantum-internet. *Aut.*

²⁹Vt www.oew.ac.at/en/news-1/austrian-and-chinese-academies-of-sciences-successfully-conducted-first-inter-continental-quantum-video-call. *Aut.*

mi prognooside kohaselt on küberkuritegevuse ülemaailmne maht tõusuteel.³⁰

Praegu jääb tervise iga ehk tervena elatud aastate arv tublisti alla elueale. P4-meditšiini eesmärk ongi tervisliku elu tagamine kogu elu jooksul, kusjuures kaasatus tähendab seda, et parema tervise saavutamiseks teevad koostööd arstid, teadlased, patsiendid ja kogukond (Hood, Price 2023: 8). Elukaare mingil etapil toimub iga inimese elus üleminek heaolult algavale haigusele. See ei pruugi olla midagi niisugust, mida inimene näeb, tunneb või tajub, kuid keha bioloogiliste süsteemide põhjaliku jälgimise korral võib see üleminek olla avastatav ja mõõdetav. Tekib võimalus ebasoodsaid muutusi mõjutada ja korrigeerida, inimese elukaare kulgemist optimeerida. Nii võib toimuda üleminek haiguste ravimiselt ennetusele. Üks võimalus selle saavutamiseks on arvutusliku kaksiku (ingl *computational twin*) ehk digiteisiku loomine (samas: 248–251).

Digiteisikusse sisestatakse kõik konkreetse inimese tervise kohta leiduvad andmed, mis annab võimaluse selles inimeses toimuvat põhjalikult analüüsida, avastada varakult ainevahetusprotsesside häirimisi ja peatada haigused enne, kui need tekivad. Digiteisiku tekitamiseks on vaja väga palju andmeid, sealhulgas neid, mis puudutavad genoomi, vereanalüüsides tulemusi, soole mikrobioomi, instrumentaalsete uuringute tulemusi, toitumisharjumusi, elustiili, elukeskkonda, kehal ja kehas olevatelt anduritelt või sensoritelt saadud teavet ning inimese üldist tervislikku seisundit. Neid andmeid (välja arvatud genoomi kohta käivaid) on vaja elu jooksul korduvalt uuendada, et tagada digiteisiku abil tehtud otsuste õigsus. Piisava hulga terviseandmete üleslaadimine inimese digikaksikusse on aga väga töömahukas ja kulukas ettevõtmine ega pruugi seepärast kõigile kättesaadav olla. Samuti tuleb arvestada inimeste võimaliku vastumeelsusega nii põhjaliku uurimise suhtes, millega pealegi kaasneb tõsine oht inimese privaatsusele.

³⁰Vt www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2024/sessions/cybersecurity-futures-2030-186f7015a5. *Aut.*

Digiteisiku peal on võimalik katsetada planeeritavate ravi- ja ennetusmeetmete mõju. Vastamine sekkumisele võtab digiteisikul aega vaid sekundeid. Seetõttu saab parima ravi- või preventsoonimeetme leidmiseks katsetada suurt hulka variante. Mida üksikasjalisem ja täpsem on mudelisse sisestatud informatsioon, seda isikupärasemaks on võimalik ravi- või ennetuskava timmida. Et mudel töötaks, peab ta lisaks konkreetse inimese põhjalikele terviseandmetele teadma, mis hakkab juhtuma inimesega, kel on just niisugused terviseandmed.

Tulevikumeditiin hakkab tuginema miljonitelt haigetelt ja tervetelt inimestelt kogutud andmete analüüsimisel saadud tulemustele. Praegu ongi käimas ulatuslik terviseandmete kogumine ja analüüsimine, et välja selgitada muutuste mustrid mitmesuguste genoomi, fenoomi, elulaadi ja keskkonnategurite kombinatsioonide korral (Lin 2024). Firma EncrypGen tahab luua platvormi, mis suurendaks teadusuuringuteks kättesaadavate geenandmete hulka, tagades samal ajal üksikisikute privaatsuse, turvalisuse ja andmete omandiõiguse (Dhaliwal 2017). WHO julgustab jagama terviseandmeid avalikes huvides patsiendi nõusolekul ja viisil, mis kaitseks patsiendi privaatsust ja takistaks andmete väärkasutamist. Meditsiinandmed muutuvad varaks (Kelly 2024). Näiteks kulutab ravimifirma Pfizer igal aastal 12 miljonit USA dollarit, et osta terviseandmeid mitmesugustest allikatest. Šveitsi tervisepangal on eesmärk tagada inimesele tema andmete omandiõigus ning võimalus ise oma terviseandmetega kaubelda ja raha teenida. Tekkimas on plokiahelapõhised turuplatsid, mis võimaldavad inimesel oma terviseandmete pealt tulu saada. Terviseandmete rahaks tegemise võimalus suurendab muidugi ka küberkurjategijate huvi terviseandmete vastu.

Ülemaailmse digitaalse terviseturu väärtuseks hinnati 2023. aastal 240,9 miljardit USA dollarit. Prognoside kohaselt kasvab see 2032. aastaks 939,54 miljardi dollarini. Kiiresti paisub Hiina digitaalne terviseturg. Programmi “Terve Hiina 2030” käigus digiteeritakse tervishoiuvaldkonda, et suurendada selle tõhusust. Ehitatakse teabe ja teenuste ökosüsteemi, mis ulatub iga arsti ja patsiendini kogu riigis (Chena jt 2019). Hoogne digime-

ditšiini areng toimub Jaapanis, Indias ja ka teistes Aasia riikides. Aasia on muutumas digitaalse tervise liidriks (Thomason 2021).

Inimene ei taha leppida elukaarest maksimaalselt võimaliku kättesaamisega. Nn transhumanistid tahavad P4-meditšiinist kaugemale minna. Inimene peab täiustuma ja vabastama end inimeseks olemise füüsilistest ja intellektuaalsetest piirangutest, saama *posthuman*'iks. Transhumanistide ideaalolend erineb praegustest inimestest nii füüsiliste, kognitiivsete kui ka emotsionaalsete võimete poolest. Tal on parem tervis, paremad meeleorganid, pikem elu või isegi surematus, suured vaimsed ja füüsilised võimed ning suutlikkus elada äärmuslikus elukeskkonnas. Transhumanistide arvates tuleks sellise ideaali saavutamiseks kasutusele võtta kõik kujunemisjärgus olevad tehnoloogiad, nagu geenitehnoloogia, sünteetiline bioloogia,³¹ aju-arvuti liidesed jm. Nn bio-konservatiivide rahustamiseks, kes nurisevad inimese muutmise kavade radikaalsuse üle, viitavad transhumanistid oma plaanide ühisosale paljude suurte mõtlejate ideedega, nagu antiikfilosoofid Platon ja Aristoteles ning postmodernistlik Nietzsche, kellele omistatakse arvamus, et inimene peab end täiustama ja püüdma saada jumalasarnaseks nii palju kui võimalik (Porter 2017).

Inimese täiustamise vajadus tundub paratamatu, kui pidada silmas inimese soovi muutuda "multiplanetaarseks" liigiks ja teha kestvaid kosmosereise. Kosmos oma vaakumi, äärmuslike temperatuuride ja kosmilise kiirgusega on väga ebasõbralik keskkond inimesele, kes on arenenud Maa gravitatsiooni, atmosfäärirõhu ja kiirgustaseme tingimustes. Mikrogravitatsiooni pikaajaline toime nõrgestab luid, lihaseid, südant ja veresoonkonda. Koduplaneedil on inimene kosmilise kiirguse eest kaitstud Maa magnetväljaga. Kosmoses niisugust kaitset ei ole. Vedeliku ümberpaiknemine organismis ja sensoorne desorientatsioon võivad esile kutsuda nn kosmosehaiguse. Kaugus koduplaneedist, isolatsioon ja

³¹ Sünteetiline bioloogia kombineerib tehnikat ja bioloogiat, et töötada välja uusi bioloogilisi süsteeme ja anda elusrakkudele uusi omadusi. *Toim.*

piiratud liikumine mõjuvad psüühikale.³² Pelgalt kosmosereiside teostatavust ja jätkusuutlikkust tagavate tehniliste probleemide lahendamisega on keeruline kindlustada inimese kui bioloogilise olendi toimetulekut kosmoses. Inimese muutmine n-ö kosmosekõlblikuks on seotud suurte riskidega ning eetiliste ja filosoofiliste probleemidega.

Tehisaru ja humanoidrobootika edusammud on loonud eeldused surnud inimeste avataride valmistamiseks. Selle aluseks on lahkunu iseärasuste tundmine, mälestused temast ja ta suhtlusstiilist. Avatarid võimaldavad inimestel jätkata suhtlemist surnud lähedastega, küsida neilt nõu või meenutada ühiselt veedetud hetki. Surnute avataride loomine tõstatab jällegi ka eetilisi küsimusi. Liigne tuginemine avataridele häirib leinaprotsessi ja võib takistada kaotuse omaksvõttu. Psühholoogid nimetavad seda kujunemisjärgus olevat valdkonda leinatehnoloogiaks ja see võib muuta viisi, kuidas inimesed leinavad ja mäletavad neid, kes on surnud. Tehisaru arenedes luuakse ilmselt üha keerukamaid, parema suhtlusvõimega avatare, millega kaasneb elava ja digitaalse vahelise piiri edasine hägustumine (Reese 2023).

Transhumanism paneb proovile traditsioonilised ja filosoofilised tõekspidamised (Vivoda 2023). Kriitikud hoiatavad posthumanistliku ühiskonna loomise eest. Inimeksistenti piiride nihtamine võib viia soovimatute tagajärgedeni. Ühed väidavad, et inimese ebatäiuslikkus ja surelikkus kuuluvad lahutamatuult inimese vaimse kasvamise juurde ning puudused ja piirangud on osa inimeseks olemisest, teistel on sellega raske leppida. Ei ole mingit kindlat üldtunnustatud arvamust selle kohta, kui kaugele tohib inimese täiustamise ja vastupidavamaks muutmisega minna.

Eetiliste kaalutluste kõrval võivad tehisaru ja uute tehnoloogiate rakendamist hakata takistama materiaalsemad tegurid. Tehisaru kiiresti laienev kasutamine sisuliselt kõigis inimtegevuse valdkondades nõuab üha rohkem energiat. Tohutud andmemahud ja üha keerulisemaks muutuvad turvalisuse tagamise meetodid teevad personaalmeditsiini rakendamise uuel tasemel väga ener-

³²Vt "5 hazards of human spaceflight". www.nasa.gov/hrp/hazards.
Aut.

giakulukaks (Wells 2023; Leffer 2023). Digitehnoloogiad peaksid märksa odavamaks muutuma ja kättesaadav energiahulk suurene-ma, et uued võimalused tervishoius muutuksid kõigile inimestele kättesaadavaks. Millal see juhtub ja kas üldse, pole praegu tea-da. Energiapuudus tõenäoliselt takistuseks ei saa. Ennustatakse, et tulevikus inimkond energiapuuduses ei vaevle (Sissons 2023). Omaette probleemiks on aga tõsiasi, et tehniliste seadmete, eriti asjade interneti seadmete laialdase kasutamisega suureneb elekt-roonikajäätmete hulk, mis võib inimese elukeskkonda ebasood-salt mõjutada.³³

Vähesest võimekusest hoolimata on mõistus siiaamaani olnud inimese ainuke tööriist materiaalse maailma tegelikkuses toime-tulekuks. Nüüd on abimeheks tehisaru. Kuigi uute võimaluste kaugem maastik on tundmatu ja raskesti hoomatav, ollakse val-davalt lootusrikas, et tehisaru ja uute tehnoloogiate mõistlik ka-sutamine aitab inimkonnal edukalt lahendada nii mõnedki suured probleemid, sealhulgas parema tervise tagamise kogu elu jooksul.

Kirjandus

- A l - A r s h a n i, Sarah 2024. Video shows first Neuralink brain chip patient playing chess by moving cursor with thoughts. — *USA Today*, March 22; <https://eu.usatoday.com/story/tech/news/2024/03/22/neuralink-brain-chip-patient-noland-arbaugh/73064257007>
- A n d r e a e, Susanne, Kelly M c C a i n, Nivedita S e n, Lain A n - d e r s o n, Melisa G u v e n, Tara L u m l e y, Adrienne R i v l i n 2023. Global health and healthcare strategic outlook: Shaping the future of health and healthcare. World Economic Forum in col-laboration with L.E.K. Consulting, www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Health_and_Healthcare_Strategic_Outlook_2023.pdf
- B a p t i s t a, Eduardo 2024. China leads the world in adoption of generative AI, survey shows. — Reuters, July 10; www.reuters.com/technology/artificial-intelligence/china-leads-world-adoption-generative-ai-survey-shows-2024-07-09

³³Vt www.itu.int/en/action/environment-and-climate-change/Pages/ewaste.aspx. *Aut.*

- Be a m, Andrew L., Jeffrey M. D r a z e n, Isaac S. K o h a n e, Tze-Yun L e o n g, Arjun K. M a n r a i, Eric J. R u b i n 2023. Artificial intelligence in medicine. — *The New England Journal of Medicine*, Vol. 388, No. 13, pp. 1220–1221; doi: 10.1056/NEJMe2206291
- C h a n g, Edward F. 2024. Brain-computer interfaces for restoring communication. — *The New England Journal of Medicine*, Vol. 391, No. 7, pp. 654–657; [www.nejm.org/doi/full/ 10.1056/NEJMe2407363](http://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMe2407363)
- C h e n a, Peijie, Fuzhong L i b, Peter H a r m e r c 2019. Healthy China 2030: Moving from blueprint to action with a new focus on public health. — *The Lancet*, Vol. 4, No. 9; [www.thelancet.com/journals/lanpub/article/PIIS2468-2667\(19\)30160-4/fulltext](http://www.thelancet.com/journals/lanpub/article/PIIS2468-2667(19)30160-4/fulltext)
- C i c h a, Iwona, Ronny P r i e f e r, Patrícia S e v e r i n o, Eliana B. S o u t o, Sona J a i n 2022. Biosensor-integrated drug delivery systems as new materials for biomedical applications. — *Biomolecules*, Vol. 12, No. 9; doi: 10.3390/biom12091198
- D a v e, Tirth, Sai Anirudh A t h a l u r i, Satyam S i n g h 2023. Chat-GPT in medicine: An overview of its applications, advantages, limitations, future prospects, and ethical considerations. — *Frontiers*, May 4; doi:10.3389/frai.2023.1169595
- D h a l i w a l, Shivdeep 2017. EncrypGen uses blockchain to usher in new era of genetic privacy. — *Cointelegraph*, June 29; <https://cointelegraph.com/news/encrypgen-uses-blockchain-to-usher-in-new-era-of-genetic-privacy>
- E m b r a c i n g generative AI in health care: Editorial. 2023. *The Lancet*, 30 July; Vol. 30; doi: 10.1016/j.lanepe.2023.100677
- F e l d s c h e r, Karen 2022. Using gene editing to fight deadly genetic diseases. — *Harvard T. H. Chan School of Public Health. News*, November 30; www.hsph.harvard.edu/news/features/using-gene-editing-to-fight-deadly-genetic-diseases
- F i t z g e r a l d, Kara 2022. *Younger You. Reduce Your Bio Age and Live Longer, Better*. London: Quercus Publishing. (Eesti k: *Noorem sina: Põörake tagasi oma bioloogiline vanus ning elage kauem ja paremini*. Tlk Leela Põdra. Tallinn: Vesta)
- G o o d c h i l d, Lucy, Adrian M u l l i g a n, Chris W e s t, María A g u i l a r C a l e r o, Nicola M a n s e l l, Terri M u e l l e r 2023. Clinician of the future 2023: Elevating global voices in health-care. — *Elsevier, Health*; www.elsevier.com/resources/clinician-of-the-future-2023

- H i n s s e n, Peter 2023. What you need to know about generative AI in China: My interview with China keynote speaker Pascal Coppins about Chinese AI & GenAI. — Nexworks, December 12; www.nexxworks.com/blog/what-you-need-to-know-about-generative-ai-in-china
- H o o d, Leroy, Nathan P r i c e 2023. *The Age of Scientific Wellness: Why the Future of Medicine Is Personalized, Predictive, Data-Rich, and in Your Hands*. London — Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press
- H u m a n genome editing: Ensuring responsible research. Editorial. 2023. *The Lancet*, Vol. 401; doi: 10.1016/S0140-6736(23)00560-3
- K e l l y, Lucy 2024. Healthcare data monetization: 5 example strategies for the health sector. — Data Commerce Cloud; www.datacommercecloud.com/post/healthcare-data-monetization
- K u u s e, Sulev, Toivo M a i m e t s 2023. *Rakubioloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- L e f f e r, Lauren 2023. The AI boom could use a shocking amount of electricity. — *Scientific American*, October 13; www.scientificamerican.com/article/the-ai-boom-could-use-a-shocking-amount-of-electricity
- L e v y, Rachael, Marisa T a y l o r, Akriti S h a r m a 2023. Elon Musk’s Neuralink wins FDA approval for human study of brain implants. — Reuters, May 27; www.reuters.com/science/elon-musks-neuralink-gets-us-fda-approval-human-clinical-study-brain-implants-2023-05-25
- L e w i s, Cathryn M., Evangelos V a s s o s 2020. Polygenic risk scores: From research tools to clinical instruments. — *Genome Medicine*, Vol. 12, art. 44; <https://genomemedicine.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13073-020-00742-5>
- L i, Dawei, Di L i u, Yiren Q i, Feifei L i u, Zhenyu G u a n, Jianwei L i u 2023. PUF-based lightweight authentication framework for large-scale IoT devices in distributed cloud. — *IEEE Network*, Vol. 37, No. 4, pp. 56–62; doi: 10.1109/MNET.001.2200560
- L i n, Fay 2024. Eric Topol talks empathy, efficiency, and AI in precision medicine. — Inside Precision Medicine, April 3; www.insideprecisionmedicine.com/topics/precision-medicine/eric-topol-talks-empathy-efficiency-and-ai-in-precision-medicine
- M e s k o, Bertalan 2022. What can quantum computing do to healthcare? — The Medical Futurist, June 14; <https://medicalfuturist.com/quantum-computing-in-healthcare>

- P a y e r c h i n, Richard 2023. Patients don't understand use of AI in health care, and many don't trust it. — *Medical Economics*, October 12; <https://www.medicaleconomics.com/view/patients-don-t-understand-use-of-ai-in-health-care-and-many-don-t-trust-it>
- P i r m o h a m e d, Munir 2023. Pharmacogenomics: Current status and future perspectives. — *Nature Reviews Genetics*, Vol. 24, No. 6, pp. 350–362; <https://doi.org/10.1038/s41576-022-00572-8>
- P o m e r o y, Robin 2019. These are 7 of the most exciting breakthroughs in healthcare today. — World Economic Forum, Health and healthcare systems; www.weforum.org/agenda/2019/05/healthcare-technology-precision-medicine-breakthroughs
- P o r t e r, Allen 2017. Bioethics and transhumanism. — *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine*, Vol. 42, No. 3, pp. 237–260; <https://doi.org/10.1093/jmp/jhx001>
- R a z a, Marium M., Kaushik P. V e n k a t e s h, Joseph C. K v e d a r 2024. Generative AI and large language models in health care: Pathways to implementation. — *npj Digital Medicine*, Vol. 7, art. 62; <https://doi.org/10.1038/s41746-023-00988-4>
- R e e s e, April 2023. How AI avatars of the deceased could transform the way we grieve. — *New Scientist*, November 14; www.newscientist.com/article/mg26034650-700-how-ai-avatars-of-the-deceased-could-transform-the-way-we-grieve
- S a c k e t t, Casey, Devin H a r p e r, Aaron P a v e z 2024. Do we dare use generative AI for mental health? Woebot, a mental-health chatbot, is testing it out. — *IEEE Spectrum*, May 26; <https://spectrum.ieee.org/woebot>
- S a l u j a, Rahul 2024. Revolutionizing healthcare: The integral role of AI and IoT in shaping modern medicine. — *Forbes*, February 14; www.forbes.com/councils/forbesbusinessdevelopmentcouncil/2024/02/14/revolutionizing-healthcare-the-integral-role-of-ai-and-iot-in-shaping-modern-medicine/
- S a m p a t h, Ranga 2024. How AI, robotics and automation will reshape the diagnostic lab of the future. — World Economic Forum, Health and healthcare systems; www.weforum.org/agenda/2024/05/how-ai-robotics-and-automation-will-reshape-the-diagnostic-lab-of-the-future
- S c h u m a k e r, Erin, Ben L e o n a r d, Carmen P a u n, Evan P e n g 2023. AMA president: AI will not replace doctors. — *Politico*, July 10; www.politico.com/newsletters/future-pulse/2023/07/10/ai-will-not-replace-us-ama-president-says-00105374

- S h a t t u c k, Susannah, Catharina D o r i a 2023. Understanding generative AI risks: A comprehensive look at the top 7 generative AI risks for businesses. — Credo AI, July 5; www.credo.ai/blog/understanding-generative-ai-risks-a-comprehensive-look-at-the-top-7-genai-risks-for-businesses-2
- S i s s o n s, Andrew 2023. The age of energy abundance could be closer than we think. — *Financial Times*, January 12
- Z h a n g, Lian, Qianjin L u, Christopher C h a n g 2020. Epigenetics in health and disease. — Zhang, Lu, Chang. *Epigenetics in Allergy and Autoimmunity*. (Advances in experimental medicine and biology, 1253.) Singapore: Springer Link, pp. 3–55
- T h o m a s o n, Jane 2021. Big tech, big data and the new world of digital health. — *Global Health Journal*, Vol. 5, No. 4, pp. 165–168; <https://doi.org/10.1016/j.glohj.2021.11.003>
- T o r k i n g t o n, Simon 2024. 3 ways the world can move from ‘health crisis’ to ‘care for all’. — World Economic Forum, Health and healthcare systems; www.weforum.org/agenda/2024/08/3-ways-the-world-can-improve-healthcare-for-all
- T u n g, Liam 2019. Google: We’ve made ‘quantum supremacy’ breakthrough with 54-qubit Sycamore chip. Google reckons it has found the way forward to developing a fault-tolerant quantum computer. — Zdnet, Innovation, October 23; www.zdnet.com/article/google-weve-made-quantum-supremacy-breakthrough-with-54-qubit-sycamore-chip
- V i v o d a, Michal 2023. Challenges of transhumanism for virtue ethics. — *Human Affairs*, Vol. 33, No. 2, pp. 237–249; <https://doi.org/10.1515/humaff-2022-1004>
- W a t a n a b e, Kengo, Tomasz W i l m a n s k i, Christian D i e n e r, John C. E a r l s, Anat Z i m m e r, Briana L i n c o l n, Jennifer J. H a d l o c k, Jennifer C. L o v e j o y, Sean M. G i b b o n s, Andrew T. M a g i s, Leroy H o o d, Nathan D. P r i c e, Noa R a p p a p o r t 2023. Multiomic signatures of body mass index identify heterogeneous health phenotypes and responses to a lifestyle intervention. — *Nature Medicine*, Vol. 29, pp. 996–1008; <https://doi.org/10.1038/s41591-023-02248-0>
- W e l l s, Sarah 2023. Generative AI’s energy problem today is foundational: Before AI can take over, it will need to find a new approach to energy. — *IEEE Spectrum*, October 29; <https://spectrum.ieee.org/ai-energy-consumption>
- W i l l i a m s, Megan 2024. The benefits of smart rooms in hospitals. — Verizon Business; www.verizon.com/business/resources/

articles/s/benefits-of-smart-rooms-in-hospitals

W y a t t, Sydney 2020. Stem cell therapy: The future of health-care? — Science Says, February 10; <https://davissciencesays.ucdavis.edu/news/stem-cell-therapy-future-healthcare>

Y i m, Dobin, Jiban K h u n t i a, Vijaya P a r a m e s w a r a n, Arlen M e y e r s 2024. Preliminary evidence of the use of generative AI in health care clinical services: Systematic narrative. — *Journal of Medical Internet Research. Medical Informatics*, Vol. 12, e52073; www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10993141

REIN TEESALU (1939) on Eesti kardioloog. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli arstiteaduskonna (1964), töötanud mh Kuressaare haiglas, TÜ üld- ja molekulaarpatoloogia instituudis ning kardioloogia kliinikus (1992–2004 selle juhataja); praegu TÜ emeriitprofessor. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artikkel “Suur murrang tulekul” (2023, nr 7, lk 1258–1272).

ÜLO SOOSTER. Abstraktne motiiv (1962; tušš, paber)

ARVUSTUS

PÄRNU (ESIMENE) AKADEEMILINE TÄHETUND

Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll. *Academia Pernaviensis* lugu: Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. Toimetanud Meelis Friedenthal. Pärnu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 208 lk.

Kui 2013. aastal tähistati Pärnu visiitkaardina tänapäevalgi tuntud ning suvepealinna tiitli pälvinud kuurordi 175. sünnipäeva, siis võeti selle motos Uue-Pärnu sajandid kokku nii:

14. sajandil kujunes sellest Hansalinn, 16. sajandil administratiivkeskus, 17. sajandil ülikoolilinn, 18. sajandil taas kaupmeeste linn, 19. sajandil kuurortlinn, 20. sajandil Eesti suvepealinn ja 21. sajandil Läänemereäärne elamuskuurort.¹

Neist lühiajalisim ja seetõttu ka salapärasem ja üllatavam on Pärnu staatuse ülikoolilinnana, kui aastatel 1699–1710 tegutses siin — Põhja-sõja eest pakku läinud, aga lõpuks ikkagi sõja jalgu jäänud — 15. oktoobril 1632. aastal protestantliku akadeemiana Tartus asutatud Academia Gustaviana Adolphiana, lisanimega Academia Dorpatensis (lk 20). Nii kõlas kogu Eesti vaimset kesktõmbejõudu praeguseeni esindava Tartu ülikooli “ristinimi”, mille eelloo ning ülemineku Academia Pernaviensiseks avab kogu Euroopa vaimuloo taustal üks raamatu põhiautoritest, ajaloodoktor ja arheoloog, Pärnu Muuseumi kauaaegne direktor ning ühtlasi üks väheseid Pärnu keha, hinge ja vaimu asjatundjaid Aldur Vunk (snd 1959). Aldur Vungi kirjutatud on ka raamatu viies, kokkuvõttev peatükk “Ülikool ja Pärnu”.

Sissevaate õppe- ja teadustöösse ning üliõpilaste eluollu on teinud Eesti varauusaegsele ning uusaegsele teadus- ja teadmiste ajaloole keskendunud ajaloodoktor Janet Laidla (snd 1982) ning õppe- ja teadustöö käsitluse autoriks on klassikaline filoloog ja tõlkija, filoloogiadoktor Janika Päll (snd 1965). Raamatu kui terviku eest on toimetajana hoolitsenud kirjanik ja usuteadlane, teoloogiadoktor Meelis Friedenthal (snd 1973). Nõnda siis esindavad kõik loetletud isikud ühel või

¹Vt kuurort175.weebly.com.

teisel moel Eesti humanitaaria eliiti, kindlustades sellega raamatu usaldusvärsuse.

Teose temaatiline kontsenter seostubki küsimusega, mida kujutas endast 17. sajandi ülikoolilinn nii Tartus kui ka 18. sajandi algul Pärnus. Mis andis toona linnale akadeemilise mõõtme, mida võime käsitada kui sümboolset kapitali?² Sest tõesti, kui räägitakse Tartu vaimust, siis peetakse silmas just nimelt linna sümboolset kapitali. *Academia Pernaviensis lugu* äratav ellu säärase võimaluse ka Pärnu puhul.

Põlise pärnakana pean kahetsevalt möönma, et noorpõlves 1950.–1960. aastatel ei tekkinud mul kordagi küsimust, miks Tallinna maantee pikendusena Pärnu jõge ületavast suurest sillast algav, kesklinnas Endla teatrist mööduv ja Munamäe pargiga lõppev tänav kannab Akadeemia nime. Aga küsimuse puudumine ei tulenenud mitte enesestmõistetavusest, vaid asjaolust, et kogu ajalooõpetus ja -tundmine oli Nõukogude režiimi ajal äärmiselt lünklik. Lüngad omakorda lähtusid ideoloogilistest ettekirjutustest. Rahva seas oli küll käibel “vana hea Rootsi aeg” (ehkki noil aegadelgi valitses talupoegade sunnismaisus, käisid kurnavad sõjad ja laastasid epideemiad), ent ametlikus kooliõpetuses tugines ajaloojutustus suure vene ja väikese eesti rahva sõprusele ning saksavastasusele. Selle kinnituseks on oluline meenutada Nõukogude Liidu ühe sümbolina toiminud hümn algusrida “On vabade riikide murdmatu Liidu / loond jäädavaks ajaks suur Venemaa hõim.” 1944. aastal loodud hümn meloodia on tänapäevalgi end Nõukogude Liidu õigusjärglaseks pidava Venemaa Föderatsiooni riiklikuks embleemiks.

1982. aasta novembri algul kolksatas hauda Kremli müüri ääres — oli varatalv ning jäätunud kaevisesse tammise kirstu langetajaid vaid neli, mausest tehti aga teleülekanne — Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei toonase juhi Leonid Brežnevi (1906–1982) põrm. Riigijuhi surmaga Nõukogude impeeriumis tipnenud nn stagna- ehk seisakuajal

²“Sümboolse kapitali” mõiste võttis esimest korda kasutusele prantsuse sotsioloog Pierre Bourdieu (1930–2002), määratledes seda kui üht osist kultuuriväljal tegutsejate ehk aktantide positsioneerimise vahenditest (teised “kapitalid” on majanduslik, kultuuriline, sotsiaalne *resp.* poliitiline kapital). Sümboolse kapitali all peab Bourdieu silmas kultuuri ja kitsamalt kirjandusväljal tegutseja mainet, autoriteeti, ühiskondlikku tunnustust, mis mõnel juhul võib teose ja autori positsioneerimisel olla koguni eespool majanduslikust kapitalist (Bourdieu 1996: 141–142, 255–256). Liina Lukas on Bourdieu kirjandusväljateooriat ja mõistevara rakendanud baltisaksa kirjandusvälja uurimisel (Lukas 2006).

tähistas Tartu ülikool (toonase nimega Tartu Riiklik Ülikool) asutamise 350. aastapäeva. Selleks puhuks ilmus kolmes köites *Tartu Ülikooli ajalugu*, mille koostamine ajaloolasest akadeemiku Karl Siilivase (1927–2017) vastutaval toimetamisel hõlmas peaaegu terveniisti köidete avaldamisele eelnenud kümnendi. Ülikoolilehe toimetajana 1974–1977 olin kaasatud teose peatükkide arutellu. Mäletan vaidlusi kolmanda köite (1918–1982) historiograafia üle. Eesti Vabariigi nime asemel oli kasutusel “kodanlik periood” ja nii oli ülikoolgi kahe maailmasõja vahel “kodanlik-rahvuslik kõrgkool” (Siilivask, Palamets 1982: 11–20, alapeatükk “Historiograafia”).

Teose ilmudes leidsin selle esimesest köitest legendaarse ajaloo-professori Helmut Piirimäe (1930–2017) kirjutatud viienda peatüki “Ülikool Pärnus” (Piirimäe 1982: 120–155). Kolmekümne viiel leheküljel avanes pilt Rootsi absolutistliku kuningavõimu all tegutsenud õppeasutuse vastasseisust kohaliku baltisaksa aadliga. Sellele lisandusid intriigid ühelt poolt ortodoksse luterluse ja teiselt poolt humanistliku “uuenenud inimese loomisest” kantud pietismi vahel. Käsitlus kulges kolme mõttelise kujundi piires: Pärnu — ülikooli lootuste linn; Põhjasõja algusega kaasnenud paanika ning töö püssirohutünni otsas. Tegelikult aktualiseerus ülikooli üleviimine Pärnusse pärast Tartu kesklinna tabanud suurt tulekahjut 1667. aastal, mis jättis varemeisse ka 1632. aastast peale Academia Gustavianana tegutsenud ülikooli hoone. Peatüki laienduse ning täiendusena avaldas Helmut Piirimäe 1999. aastal ka ingliskeelse rööptekstiga raamatu *Ülikoolilinn Pärnu: Pärnu — The University Town* (Piirimäe 1999).

2023. aasta novembris ilmavalgust näinud *Academia Pernaviensis* lugu: *Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710* on aga võetav eeskätt Pärnu linna identiteedist lähtuva ning seda toetava teosena. Senistest käsitlustest eristab raamatut selle iseseisvus ning hübriidsus, mis kujuneb ühelt poolt arhiiviallikatel põhinevast ning detailideni ulatuvast monograafilisest lähenemisest ja teiselt poolt õpikust ning kolmandast küljest ajaloolise romaanina võetavast jutustusest (isikute portreed, nende omavahelised suhted ning saatused). Sääraselt esitatud komplekt peaks rahuldama ka lugejaskonna kõigi kihtide ootusi.

Õpikule omane ja niisiis õppekirjandusse kuulumine avaldub teksti äärtel esitatud probleemküsimustes, materjali liigenduses, lugejate suunamises arutelule (interaktiivsus!), näitlikes väljavõtetes ürikutest ning nende ulatuslikus tsiteerimises; allikate analüüsis (lk 146 ja 156), aga ka dokumentide jälgendite esitamises, mida tunneme *de visu* ehk oma silmaga veendumise põhimõttena. Toodagu siinkohal vaid paar näidet. Leheküljel 27 esitatakse seoses kavaga avada ülikool Pärnus esimese

dokumendi tõlkejärgend, Liivimaa superintendendi Johann Fischeri kiri 1687. aastast, mis oli lisatud dokumendile 2 (lk 29–32). Kirja täiendab tõlgendav viide: “Vaata lähemalt: Enn Küng. Riia on Liivimaa akadeemia jaoks kohaseim ja sobivaim paik. Tuna 3/ 2010.” Lehekülje 39 äärelt leiame viienda küsimusena (üli)õpilasest lugejale: “Mis on ülikooli jaoks olulisem, kas ühiskonna leppimine kohustusega seal õppida või kõrged nõudmised õppetööle, mis tulenevad rahvusvahelisel tasemel õppejõududest?” Küsimus rõhutab ühtlasi akadeemilise kõrghariduse lokaalsuse vajadust. Ühiskonna ja riigi seisukohast on oluline, et haridustahtega noored saaksid jätkata oma akadeemilist teed kodumaal, selmet lahkuda teiste riikide ülikoolidesse, mille lõpetamise järel suur osa lahkujatest seal ka juurdub. Nn ajude äravool ohustab praegustki Eesti ühiskonda.

Olen raamatust ammutanud üksjagu uut ja üllatavatki teadmist. Liitraadina tundsin end näiteks kõrvust tõstetuna, et 28. augustil 1699 pidulikult Pärnus avatud, humanistlikke ideaale järgiva Academia Gustavo-Carolina esimeseks rektoriks oli Preisimaalt Marienburgist pärit kõnekunsti- ja poetikaprofessor Michael Dau (?–1710). Tema õul lalus peaaegu kogu filosoofiateaduskonna töö. Pärast lahkumist akadeemiast 1704. aastal oli Dau Pärnu justiitsbürgermeister ehk linnapea kuni katkusrumani 1710. aastal. Akadeemias trükitud kahekümne üliõpilase dispuudi kõrval — aluseks enamasti magistritööd, aga ka üks doktori väitekirj — oli õppejõududel endilt mahukaimaks Pärnus ilmunud trükiseks Michael Dau *Sitten-Spiegel* (Kommete peegel; 1701).

Dau teose tiitellehel (4. illustratsioon) puudub muide autori nimi, mille põhjusena osutab Vunk, et teos toetus “toonases saksa keeleruumis autoriteetsete pietistide Philipp Jacob Speneri ja Christian Thomasiuse seisukohtadele, mis Rootsi riigis olid tunnistanud kahjulikeks” (lk 53). Tõepoolest, küsimustest ja vastustest koosnevat *Kommete peeglit* põgusalt kommenteerinud Janika Päll toob ära selle esimese küsimuse, millega inimene peaks Jumala õige tundmise kõrval vaeva nägema. Selleks on “iseenese ja teiste inimeste tundmine”. See pietismi sisuks olev ülesanne — leida üles enda ja teiste inimeste individuaalsus, tegelemine inimliku eksistentsi küsimustega — kandus 18. sajandil vennastekoguduse liikumisena ka Liivi- ja Eestimaaale, aga kujutab endast tänapäevani eetika põhiprobleemi: mida tähendab olla isiksus ning kuidas suhestuvad individüid suurema kooslusega, alates perekonnast ja lõpetades ühiskonna ning ülejäänud maailmaga.

Põnevusega lugesin Pälli refereeringut arstiteaduse professori Laurentius Brauni (Lars Braunskiöld, 1657–1730) 1709. aastal avaldatud väitekirjast südamekloppimise kohta, sest südamekodade virvendust

olen ka ise kogenud. Muidugi tundub südamepekslemise haiguslike põhjuste loetelu tänapäeva lugejale muiet tekitavalt naiivne: temperament, pärilikkus, liigjoomine, liigsed armurõõmud, aga ka emotsioonid (hirm ja hüsteeria) ning hüpohondria. Teisalt, neist igäühe väideta-va põhjuse taga on empiiria, haiguslugudest selitatud teadmine. Brauni väitekirja kolmas peatükk *semejoticum* (märkidest) meenutab fakti, et praegu laialt levinud semiootiline kirjeldusmeetod pärineb algselt meditsiinist.

Õpikule omase teksti ja manuste kõrval on *Academia Pernaviensis* lugu loetav ka lihtsalt inimeste ja linna saatuseloonana. Eriti ilmneb see kahes viimasest peatükis, milles kirjeldatakse üliõpilaste elu ning ülikooli ja linna ning linnakodanike suhteid. Pärnu oli olnud pikkade traditsioonidega kaubalinn, millele kümmekonna aasta jooksul lisandus ülikooli abil isiksuslik mõõde. Nimelt, nagu kirjutab Aldur Vunk, oli renessansiajal levinud võte “näha inimest mõõdupuuna (*Homo mensura est*) ja nii saab ka ideaallinna kujutada inimkehana”, mille peaks on akadeemia. Kõik muud elutähtsad “organid” ja “kehaosad” peavad aga tagama “pea” funktsioneerimise (lk 166). See polnud toonases paarikümne tuhande asukaga, kolme keelt — läti (!), eesti ja rootsi keelt kõnelevas linnas, liati sõja ajal, aga sugugi kerge ülesanne. Näiteks toiduainete puuduse leevendamiseks otsustas Pärnu raad 1706. aastal panna ametisse seitse kaluribrigaadi, “mille liikmed pidid vitsahirmus iga ilmaga professoritele kala tarnima” (lk 168). Tartu ja Tallinna ülikoolide 21. sajandi alguse õppejõuelule tagasi mõeldes pani siinkirjutajat mui-gama loetud osutus, et igale professorile oli kinnistatud kahe talupoja majapidamine. Nii kõrgeks peeti professori staatust!

Paraku anti kõrgete lootuste ning potentsiaaliga alanud Pärnu akadeemiale töörahu vaid pooleks aastaks. Pärast sõja kuulutamist Rootsile 30. juulil 1700 asusid Vene väed piirama Narvat. Pärnusse maabunud Karl XII Rootsi peavägi lõi küll venelasi Narva all, kuid edaspidi sõja-õnn pöördus. 1708. aasta juulis hävitasid Vene väesalgad Tartu, brutaalne sündmus, mis on jätnud jälje eesti kirjanduslukku Puhja köstri Käsü Hansu 32-salmilise lõunaestikeelse isikustatud kaebelauluga “Oh! ma waene Tardo Liin. . .”.

Pärnu akadeemia käekäik on õpetlik näide vaimu ja võimu rivaalitse-misest ning õppetööst sõjatingimustes. 1710. aasta juulis langes Pär-nugi venelaste kätte. Samal ajal jõudis Pärnusse ka surmav katkulaine. Helmut Piirimäe andmeil oli linnas surnud katku 577 ja eeslinnades 574 inimest, alles oli jäänud 456 linlast ja 69 eeslinlast. Kapitulatsioon-iaakt kirjutati alla 12. augustil 1710 ning ülikool evakueeriti emamaale Rootsi. Sellega oli ka joon all “vanal heal Rootsi ajal”.

Akadeemilise traditsiooni katkemist rõhutab raamatu autorite esitatud kurb-irooniline seik. Pärast 1764. aastal Pärnu justitiisbürgermeistriks valitud Friedrich Thomas Zange surma — Zange oli vähemalt kaks korda taotlenud ülikooli taasavamist — olevat tema käsikirju akadeemia kohta kasutatud hiljem kodulinnas kookide pakkimiseks ja tuutude keerutamiseks (lk 193)! Kõlab kui sümboolne finaali ühele romaanile.

Pärnu akadeemia loo jutustamist ilmestavad rohked illustratsioonid (kujundaja Indrek Aija) ning ajastuomast kirjatüüpi järgivad ääremärkused. Miks aga sai siinse kaaskaja pealkirjas rõhutatud Pärnu “(esimest) tähetundi”? Ühelt poolt tahtsin sellega meenutada üht vana ladina lendlauset *per aspera ad astra* (läbi raskuste tähtede poole). Sõja, näljahäda, võimuintriigide ning usutülide kiuste püüdis ülikool järgida akadeemilist autonoomiat ning teenida vaimseid sihte. Võime üksnes kujutleda Pärnu õitsele puhkemist akadeemilise keskusena, naeratanuks ajalooõnn ja andnuks selleks võimaluse. Ülikooli olemasolu koos selle juurde kuuluva taristuga (trükkikoda, raamatukogud) tekitab arutelukogukonnale omase võrgustiku, mille tagasisideks on linnavõimu ja linnasi endid ümbritsev vaimne (*resp.* akadeemiline) õhustik. Sellest kogukonnast võrsuvad autoriteedid “toodavad” oma uurimuste, seisukohavõttude ning õpetamisega sümboolset kapitali.

1802. aastal taastatud Vene keiserlik ning seejärel 1919. aastal rahvusliku ülikooli seisuse saavutanud Tartu ülikool on 1996. aastast taas Pärnus rakendusliku kõrgkoolina (kolledžina), et esindada ülikooli sotsiaalvaldkonda ning tagada Tartu ülikooli kvaliteedimärki.

Varauusaegne Academia Pernaviensis ei jõudnud *universitas*’e tüüpi ülikoolini, mida Eestis ainsana esindab Tartu ülikool. Toonasel Pärnu akadeemial oli aga humanitaarne tuumstruktuur. Esimese tänapäevase erakoolina Eestis tegutseb Pärnus 31. augustil 1990 asutatud Sütevaka Humanitaargümnaasium. Ehk õnnestub kunagi sellelt pinnalt Eestikeskse kõrgeima ning sügavusi loodiva humanitaarkolledži või siis mitme mõttekoja võrgustiku asutamine, millest omakorda võiks võrsuda Academia Pernaviensis 2.0? Retsensiooni pealkirjas sulgudesse paigutatud “esimesest” võiks siis saada Pärnu “teine tähetund”.

Rein Veidemann

Kirjandus

- B o u r d i e u, Pierre 1996. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Transl. by Susan Emanuel. Cambridge: Polity Press
- L u k a s, Liina 2006. *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918*. (Collegium litterarum 20.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu:

Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, hdl.handle.net/
10062/1243

P i i r i m ä e, Helmut (koost.) 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu*. 1, 1632–1798. Tallinn: Valgus

P i i r i m ä e, Helmut 1999. *Ülikoolilinn Pärnu = Pärnu — The University Town*. Tlk Kenn Kalling. Tartu: Tartu Ülikool, hdl.handle.net/
10062/52758

S i i l i v a s k, Karl, Hillar P a l a m e t s (koost.) 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982*. 3, 1918–1982. Tallinn: Eesti Raamat

REIN VEIDEMANN (1946) on lõpetanud TRÜ eesti filoloogina 1974, filoloogiakandidaat 1984. Ajalehe *Tartu Riiklik Ülikool* toimetaja 1974–1977, Kirjandusmuuseumi teadussekretär 1977–1980, Keele ja Kirjanduse Instituudi nooremteadur 1980–1983, ajakirja *Looming* peatoimetaja asetäitja 1983–1986, ajakirja *Vikerkaar* peatoimetaja 1986–1989, KKI kirjandusosakonna juhataja 1990–1992, olnud Eesti Vabariigi Ülemnõukogu liige 1990–1992 ja Riigikogu liige 1992–1995, Kultuuriministeeriumi nõunik 1995–1998, ajalehe *Eesti Päevaleht* kultuuritoimetuse juhataja, TÜ dotsent ning kirjandusteooria õppetooli hoidja 1998–2000, TÜ eesti kirjanduse korraline professor 2001–2005, ajalehe *Postimees* kirjandustoimetaja; Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudi kultuuriteooria osakonna professor 2005–2015, aastast 2016 emeriitprofessor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist” (2000, nr 9, lk 1811–1823), “Mõistatuslik Eesti: Katse käsitleda eesti (taas)iseseisvumisprotsessi marginaalsuse paradigmat” (2003, nr 6, lk 1123–1144), “Isetekkeline eksistentsialism — eesti kultuuri ideoloogiline kood?” (2006, nr 6, lk 1191–1201), “Oskar Lutsu *Kevade* ja eesti kultuuri oikumeeniline struktuur” (2008, nr 12, lk 2595–2604) ja “Eksistentsiaalne Lotman” (2022, nr 2, lk 215–233) ning arvustused Mart Laari teose *Rahvuse sünd* (2016, nr 7, lk 1286–1291), Cornelius Hasselblatti *Eesti kirjanduse ajaloo* (2016, nr 10, lk 1860–1871) ja Rebekka Lotmani *Eesti soneti* (2019, nr 8, lk 1501–1504) kohta.

ÜLIKOOL PÄRNUS

Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll. *Academia Pernaviensise lugu: Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710*. Toimetanud Meelis Friedenthal. Pärnu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 208 lk.

2023. aastal ilmus Tartu ülikooli ajaloost kaks raamatut: novembri lõpul *Eestikeelse Tartu ülikooli esimene aastasada*¹ ja detsembris siin arvestatav *Academia Pernaviensise lugu*². Ülikooli ajaloo huvilistele oli hea aasta.

Academia Gustaviana (Tartus 1632–1657 ja Tallinnas 1657–1659) ning Academia Gustavo-Carolina (Tartus 1690–1699 ja Pärnus 1699–1710) ajaloost on varasematel aegadel ilmunud korralikud ülevaated tuntud ajaloolase Helmut Piirimäe sulest (1982, 2007). Toonase ülikooli dokumente on avaldanud Juhan Vasar (1932). Ülikooli tegevusest Pärnus kirjutas esimesena põhjalikumalt Pärnu arst, kohaliku vanaaja seltsi ning Pärnu saksa muuseumi asutaja Paul Schneider (1901–1903), seejärel Georg von Rauch (1943, 1987) ning taas Helmut Piirimäe (1999). Suure töö 17. sajandi Tartu ülikooli teaduse ja üliõpilaskonna ajaloo analüüsimisel on paljudes eriuurimustes teinud Arvo Tering (nt 1984) ja Meelis Friedenthal (2016). Seega on üldine uurimisolukord 17. sajandil tegutsenud Tartu ülikooli kohta enne ülikooli 400. aastapäeva päris hea ja nüüd on asjahuvilised veel lisaks saanud uue ülevaate ülikooli Pärnu-perioodist aastatel 1699–1710.

Ajaloolaste Aldur Vungi ja Janet Laidla ning klassikalise filoloogi Janika Pälli kirjutatud raamat on käepärases formaadis, Indrek Aija väga kaunis kujunduses, ja raamatukaaned on lugema kutsuvad. Sobivate 17. sajandist pärit illustratsioonide puudust on oskuslikult täiendatud Janno Preesalu vaheillustratsioonidega ja tollest ajastust pärit raamatute tiitellehtedega. Raamatu paber on väga kvaliteetne ning sobivalt vanunud kollaka alatooniga, mis omakorda rõhutab kõne all olevat ajastut. Kokkuvõttes: sellise välimusega raamat peaks tavalugejat köitma!

¹Vt ka arvustusi Erki Tammiksaare raamatu kohta: Toomas Hiio, “Eestikeelse ülikooli saja aasta ajalooramat” (*Akadeemia* 2024, nr 3, lk 525–540) ja Jüri Allik, “Ime sünd” (samas, lk 540–553; dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2024/03/0/12.1 jj). *Toim.*

²Vt hdl.handle.net/10062/95294.

Millisele lugejale raamat aga mõeldud on, ei tule kahjuks kusagilt välja, sest raamatul puudub sissejuhatus. Teadlasele see raamat ei ole mõeldud, sest puuduvad allikaviited ja esitatud väiteid ei ole võimalik kontrollida. Seega võib oletada, et raamat on mõeldud eeskätt laiale lugejaskonnale ja sellest eeldusest lähtub ka allolev retsensioon. Minu oletust näib kinnitavat ka tõdemus, et raamatu esitlusel Tartu ülikooli kunstimuuseumis mainiti, et seda jagati Pärnu koolidele.

Populaarteaduslik žanr esitab autoritele väga kõrgeid nõudmisi üldistustes ja ääretut selgust tekstis, eriti kui jutt käib 17. sajandist, mille kohta meie tavalugeja suure tõenäosusega teab vaid seda, et toona valitsesid Eesti ala Rootsi kuningad. Vahest teatakse ka seda, et sel aastasajal asutati Tartus ülikool ja samas asutas Bengt Gottfried Forselius rahvakoolmeistrite seminari. Kaheldav aga tundub, kas laiemalt on eesti lugejale teada fakt, et vallutustega Läänemere oma sisemereks muutnud Rootsi riik kavatses Narvast teha Rootsi idapoolse pealinna. Mis aga puudutab ühiskonna ülesehitust 17. sajandil, tollaseid usulis-poliitilisi probleeme, gümnaasiumide ja ülikoolide omavahelist suhestumist, teaduste akadeemiade arengut kitsamalt ning teaduste arengut laiemalt, siis sellest ei tea tavalugeja ega isegi paljud ajaloolased kuigi palju.

Raamatus on väga palju juttu 16. sajandil elanud Pantsuse haridus-filosoofi Petrus Ramuse õpetusest ramismist, mille eesmärk oli muuta teadmiste omandamine õpilastele hõlpsamaks. Ramism oli levinud ka Tartu ülikoolis. Meelis Friedenthal on artiklis “Ramism ja metafüüsika Academia Gustavianas” kirjutanud: “Ramuse meetodi järgi tuleb alati uurimist alustada sellest, mis on loomu poolest esimene, lihtsam ja üldisem, ning selle juurest edasi liikuda spetsiifiliste, partikulaarsete ja liitsete [analüütiliste] asjade juurde” (Friedenthal 2016: 100). Ehkki Ramus pidas silmas selgust filosoofia ja usuasjade selgitamisel, siis põhimõtte, et esialgu selgitatakse lugejale üldiselt ja lihtsalt 17. sajandi põhiprobleeme ja seejärel neid juba üksikasjalikumalt, kehtib ka tänapäeval iga teadusliku uurimuse ja veelgi enam populaarteaduslike teoste puhul. Lugeja tuleks hoolikalt valitud ja üldistatud teadmiste esitamise teel juhatada kättpidi Rootsi poliitika üldküsimuste ja ülemeremaade provintside — Eesti- ja Liivimaa — eriküsimuste juurest Academia Gustaviana ja Academia Gustavo-Carolina ülikoolide juurde Tartus ja Pärnus, et tal püsiks huvi raamatu sisu vastu. Autor ei tohi kunagi unustada, et raamatut ei kirjuta autor(id) endale, vaid lugejale. Arusaadavuse ja ladususe nimel tuleb loobuda kõigest koormavast (näiteks autori soovist näidata oma detailseid faktiteadmisi). Edevust oma faktiteadmiste puhul maha suruda pole autoril siiski alati lihtne, kuid teemast üleolekut ei näita lõputute (ja sageli kõrvaliste) üksikasjade esitamine, vaid üldise konteksti tundmine ja selle lühike ning üldarusaadav esitamine. Iga esi-

tatud fakt on vaid siis omal kohal ja vajalik, kui ta täiendab üldkonteksti või aitab tõestada uue lähenemisviisi õigsust.

Kõnealuses teoses on aga teistmoodi. Tegemist on kogumikuga, mis küll taotleb tervikkäsitlust. Selle osad eelloost kuni Academia Perna-viensiise lõpuni (lk 9–61, autor Aldur Vunk), õppe- ja teadustööst Pärnu akadeemias (lk 65–127, autor Janika Päll), üliõpilastest (lk 131–161, autor Janet Laidla) ning ülikooli ja Pärnu suhetest koos kokkuvõttega (lk 163–193, autor Aldur Vunk) ei moodusta aga tervikut, kordavad paljusi üksteist ja ajavad lugeja segadusse üksteisele vastukäivate väidetega. Mitmed hilisemates artiklites leiduvad faktid, nt õppimise kohta ülikoolis ja andmed üliõpilaste arvu kohta, oleks pidanud parema ülevaate huvides mingil moel oma koha leidma ka raamatu sissejuhatavas tekstis. Lisaks on eriti esimeses ja viimases loos tunda kiirustamist ja rabadust, ka pole autorite tekste vajalikul määral omavahel ühildatud. Seda oleks pidanud rohkem tegema ka käsitlustes kasutatud terminoloogia puhul.

Aldur Vungi kirjutatud sissejuhatavas osas, mis haarab ajaperioodi 16. sajandist kuni Academia Gustavo-Carolina lõpuni 1710. aastal, on mitmesugustest poliitilistest (sh teoloogilistest), teaduse arengusse puutuvatest teemadest (gümnaasiumide, ülikoolide ja teaduste akadeemiate erinevused õppe- ja uurimistöö ülesannetes) ning õppetööst juttu läbiseigi, ja pisifakte on kuhjaga, mis raskendab teksti mõttest arusaamist. Näiteks algab raamat infoga, et 12. sajandil hakkasid ülikoolid välja kujunema õppeasutustena ning et nende kõrvale tekkisid 15. sajandil (täppisteadusi arendavad?) akadeemiad. 1583. aastal olla asutatud Accademia della Crusca. Aldur Vunk jätkab: “Selle [akadeemia] nimi viitas vajadusele eraldada puhtad vaimuterad sõkaldest (*crusca*) ja selline allegooria oli veel sajandeid põllumajandusest sõltuvas Euroopas üldiselt mõistetav” (lk 10). Küsiks: mis oli sellel kõigel pistmist teaduste akadeemiatega ja seal tehtud teadusega?

Mina oleksin raamatut alustanud hoopis seletusega, et 16. sajandil trükikunsti vahendusel üha laiemalt levinud antiikaja loodusteadlaste faktipõhised seisukohad ja filosoofide õpetused kõigutasid paljusid ammu juurdunud usuteaduslike põhimõtteid (Maa on lapik ketas ja kõiksuse keskpunkt), millest juhindusid paljud, kuid sugugi mitte kõik katoliiklikud ning ka protestantlikud õpetlased. Juba antiikajal oli Aristoteles näidanud, et Maa on kerakujuline, mille empiiriliselt tõestas Fernão Magalhãesi ümbermaailmareis aastail 1519–1521/1522. Näiteks tõestaski katoliiklik vaimulik Mikołaj Kopernik 1543. aastal, et hoopis Päike on kõiksuse keskpunkt ja Maa pelgalt pöörleb selle ümber. 17. sajandi algul kinnitasid seda seisukohta Maa raskusjõudu mõõtnud

katsetega Galileo Galilei ning 1687. aastal gravitatsiooniteooria avaldanud Isaac Newton. Ühtlasi arendas Prantsuse filosoof ja loodusteadlane René Descartes ratsionaalset ning mehaanilist maailmapilti, näidates oma katsetega, et iga jõul on vastasjõud ning et see oleneb keha massist ja kiirusest.

Reaktsioon nende füüsikaliste seaduspärasuste avastamisele oli omavahel 17. sajandi algul tülis ja Kolmekümneaastases sõjas (1618–1648) olnud katoliikliku ja protestantliku kiriku juhtidel põhiliselt eitav. Hariduse laialdasem levik ja loodusteadusliku maailmavaate tungimine laiematesse rahvahulkadesse vähendanuks tuntavalt kiriku võimu. Samas oli toona edumeelsematele ilmalikele valitsejatele, nagu näiteks Püha Rooma keisririigi valitsejale Leopold I-le selge, et looduse jumalikke seadusi ei saa eirata, sest ka neid seostasid toonased sügavalt usklikud universaalteadlased Jumala nimega, näidates sel moel tema loodu ülimalt organiseeritust ja mõtestatust. Nii sündiski 1652. aastal Saksamaal Leopoldina — maailma esimene loodusteadusi edendav akadeemia, mida Leopold I hakkas toetama. 1662. aastal järgnesid Londoni kuninglik selts ja 1666. aastal Prantsuse teaduste akadeemia (mitte segamini ajada 1635. aastal asutatud prantsuse keelt arendanud Prantsuse akadeemiaga, nagu on juhtunud raamatus (lk 18)). Eesmärk oli arendada loodusteadusi teaduste akadeemiates. Usuteaduse kantsiks Rootsis (raamatus terminid ortodoksne luterlus (nt lk 35) ja tõsiluterlus (lk 72)) pidid jääma ülikoolid ja nende lõpetajatel tuli kuulekalt luteri kirikut ning riiki teenida.

Kogu raamatus on püüdnud autorid näidata, kui edumeelne oli ülikool Tartu ja Pärnu perioodidel ning et seal tunti Aristotelese, Descartes'i, Galilei, Koperniku ja Newtoni töid. Tõsi, loodusteadustes tehtud avastuste üle tohtis ülikoolis filosoofiateaduskonnas mingil moel arutleda, kuid nagu väljendus 1632. aastal asutatud Academia Gustaviana esimene ramistist kuraator Johann Skytte (Friedenthal 2016: 101), siis tuli uuel Tartu akadeemial ehk ülikoolil “muuta sõjakeerisest kantud Liivimaa vooruslikuks ja kõlbeliseks” (lk 21). Seega ei mingit isetegevust usuteaduse õpetamisel: ülikooli professoritel tuli järgida kuningale allunud riigikiriku positsiooni ning nad ei tohtinud laskuda Aristotelese metafüüsikasse ülikooli Tartu perioodil ega Descartes'i mehhanitsistlikku maailmapilti usuteaduste õpetamisel Pärnu perioodil (Tering 1996: 184; Friedenthal 2020). Niisuguseid keerukusi polnud vaja ja neid tuli teoloogiliselt positsioonilt kritiseerida, mida professorid kuulekalt ka tegid.

Ülikooli taasavamise küsimust 17. sajandi teisel poolel kas Tartus, Tallinnas, Riias või Pärnus on Aldur Vunk põhjalikult käsitlenud. Iga

linna kasuks oli nii poolt- kui ka vastuargumente. 1690. aastal langes lõpuks valik siiski jälle Tartule. Vungi hinnangul oli see otsus vale, sest see oli absolutistliku kuninga Karl XI isepäise otsuse tagajärg (lk 33). Samas sõltus ülikooli avamine ainuüksi kuninga otsusest ning tema soovil pidi uus ülikool Academia Gustavo-Carolina jätkama juba varem sissetallatud rada: järgida tuli tõsiluterluse põhimõtteid ning et see toimiks, tohtis professoreid palgata vaid Rootsi alamate seast, kelle kuningas siis ametisse kinnitas (lk 35–36). Nii oli loota, et ülikooli lõpetajad, peamiselt tulevased kirikuõpetajad, hoiavad rahvast eemal Preisimaal valitsejate soositud pietismist, mis üha rohkem levis Rootsi ülemereprovintside sakslaste seas, kes ei sallinud Rootsi võimu, mis võttis nende mõisaid riigi kontrolli alla (mõisate reduktsioon) ja piiras usuvabadust.

Nimelt nägi Piiblil põhinev pietism ette riigikiriku edasist reformimist. Rootsi riigikirik seda aga ei soovinud ja pidas sisemist vagadust populariseerivat pietismi riigikirikule ohtlikuks ning ajas ametist need, kes seda suunda pooldasid, nagu näiteks ülikooli prokantsleri ja Liivimaa kohaliku kiriku pea, superintendent Johann Fischeri (1699) (lk 37–38). Nii muutub arusaadavaks, miks koguni 336 Eesti- ja Liivimaa sakslast läksid vahemikus 1690–1710 õppima Saksa ja Madalmaade ülikoolidesse hoolimata sellest, et töökoha saamiseks oli soovitatav lõpetada Tartu ülikool (lk 37, 138, 157). Riigi täieliku kontrolli all olnud Tartu ülikoolis ei tahetud õppida (kokku õppis seal samal perioodil 269 eesti- ja liivimaaalast; lk 138). See tingis ülikooli üleviimise Pärnusse. Seal oli parem ühendus Rootsi ja nii loodeti leida uusi üliõpilasi, kes viiksid ellu Rootsi riigi poliitikat ülemereprovintsid. Seda aga ei juhtunud (lk 133).

1699. aastal alustaski ülikool Pärnus tööd, kuid selle tegevust takistas oluliselt 1700. aastal puhkenud Põhjasõda, mille osapooled olid nii Rootsi kui ka Venemaa. Kui palju riigitruid professoreid pidi Academia Gustavo-Carolinas tööle hakkama ja mis erialadel, see raamatust ei selgu, ehkki see olnuks peamine, mida lugejale öelda. Samas selgub, et 1699. aastal oli ülikoolil 11 professorit (lk 49) ja neist nii mõnedki deserteerusid sõja hirmus oma ametikohalt. Kui palju neid jäi, lugeja jällegi teada ei saa. 11 professorikohast koguni kolm oli määratud teoloogidele (lk 49) ehk siis esimene professor õpetas Vana Testamendi, teine Uue Testamendi ja kolmas dogmaatika ning eetika põhimõtteid. Janika Päll kirjutabki, et teoloogia oli erialana kõige tähtsam, seega kõikide ainete tipuks (lk 121). Ülejäänud kaheksa professori erialasid tuleb aga ise raamatu lehekülgedelt süsteemselt kokku otsida. Seega on tervikpilt ülikooli professorkonnast ja õpetatud erialadest puudulik, see pidanuks kas või tabeli kujul raamatus olema.

Sama lugu on immatrikuleeritud üliõpilaste arvuga, mis jääb lugejale saladuseks või ise väljaotsimiseks. Kui palju üliõpilasi Academia Gustavo-Carolinas eri aastatel õppis, lubatakse lugejale teada anda leheküljel 132 (lk 56), kuid seal sellist infot pole. Vastavad andmed leidsin hoopis Helmut Piirimäe 2007. aastal koostatud tabelist (Piirimäe 2007: 79). Andmete esitamata jätmine ei takista aga Vunki väitmast, et 18. sajandi algul üliõpilaste arv vähenes ning et õppetööle olevat löögi andnud nii õppejõudude vähesus kui ka nende kogemuste nappus (lk 56). Selleks hetkeks pole raamatus aga veel ühegi Pärnus töötanud professori kohta lugejale infot antud, et ta saaks ise otsustada õppejõu taseme üle. Samas on mõni lehekülj eespool väidetud, et ülikooli algus oli Pärnus lootusrikas (lk 48). Mis lootusrikkusest saab aga rääkida, kui Tartus oli professoreid mitu korda vähem kui näiteks Rostocki ülikoolis (lk 49), nad olid väheste kogemustega (lk 56) ja neistki suurem osa oli linnast põgenenud? Teksti põhjal näibki, et 1705. aastal oli ülikoolil vaid viis professorit. Samas olevat üliõpilased seejärel tagasi tulnud ja nende arv märkimisväärselt kasvanud (lk 57); 1708. aastal olevat aga üliõpilaste arv jälle oluliselt kahanenud, sest üks kuninga määratud teoloogiaprofessor osutus pietistik, kes tuli ülikoolist minema lüüa (lk 59–61). Kuna mingit statistikat üliõpilaste kohta raamatus aastate kaupa pole, siis jäävad sellised väited õhku rippuma. Alles Janet Laidla kirjutatud üliõpilastepeatükist raamatu lõpuosas saab lugeja teada, et kokku immatrikuleeriti Pärnu perioodil 191 üliõpilast, kuid nende hulgas oli ka üliõpilaste, õppejõudude või ülikooli ametnike kodakondseid (lk 132). Seega ei saa me ikkagi teada tegelikku õppurite arvu, kes said toona pärast gümnaasiumi lõpetamist ülikooli õppima asuda.

Nii lõpebki Aldur Vungi tekst Academia Gustavo-Carolinast. Kusagilt ei selgu, kas ülikool suleti seetõttu, et üliõpilased laiali jooksid, või oli see tingitud Eesti- ja Liivimaa kapitulatsioonaktidest 1710. aastal. Ülevaadet ei saa ka professorkonnast. Saame küll teada, et teoloogiaprofessoreid oli ülikoolis kolm ja arstiprofessoreid üks, kuid kui palju oli professoreid õigus- ja filosoofiateaduskonnas ning mis erialasid nad esindasid, jääb jälle lugejale avamata ega selgu ka Janika Pälli tekstist (lk 77).

Raamatu järgi on täis vastuoksusi 1698. aastast arstiteaduskonna professori Laurentius Brauni elu. Leheküljel 55 on kirjutatud, et kuningas vallandas Brauni ülikoolist deserteerumise pärast, kuid sellele vaatamata olevat ta saanud Kuramaalt palvekirju, et ta võiks ülikooli tööle naasta. Kuidas see saab nii olla, kui kuningas ise professori vallandas? Samas järgmisel leheküljel saab lugeja juba teada, et Braun oli hoopis saadetud Kuramaale sõjaleeri. Kes ja miks sai vallandatud professori sõjaleeri saata, jääb jälle vastuseta. Alles Janika Pälli tekstist saab sel-

geks, et kuningas vallandas Brauni deserteerumise pärast, kuid võttis ta kui arsti 1702. aastal sõjaväeteenistusse, kust tal siis õnnestus lõpuks uuesti kuninga soosingu võitmise järel professori kohale naasta (lk 89).

Janika Päll analüüsib oma peatükis Academia Gustavo-Carolina perioodil esitatud dispuute (nimetatud ka dissertatsioonideks lk 77), mille põhjal kaitsti nii magistri- kui ka doktoritöid. Ühtlasi analüüsib ta ka professorite kirjutatud teaduslikke uurimusi (mõnikord ekslikult nimetatud samuti dissertatsioonideks, nagu näiteks Brauni uurimuse puhul (lk 76)). Dispuutide kirjutamine oli seotud toonase õppekorraldusega. Olid nii avalikud loengud (tasuta) kui ka erakolleegiumides (tasulised; lk 78).

Janet Laidla info järgi tuli bakalaureusekraadi saamiseks õppida esimesed kuus aastat filosoofiateaduskonnas (lk 76, 143), mis oli ettevalmistav osa edasiseks õppeks. Filosoofiateaduskonnas õppimise ajal tohtis käsitleda filosoofia ja teoloogia kõrval ka loodusteaduslikke kontseptsioone. Järgmised kolm aastat sai edasi õppida kas siis filosoofia-, arsti-, usu- või õigusteaduskonnas (lk 143), aga ei selgu, mis astme need kolm lisaõppeaastat andsid (lk 144), kas näiteks magistrikraadi? Samas Janika Päll kirjutab:

Kõrgema hariduse esimese [kuueaastase? — E. T.] astme lõpetas filosoofia erialal magistrikraadi kaitsmine, milleks tuli sooritada suur eksam, esineda dispuutidega ning kirjutada ja avaldada dissertatsioon, mida samuti disputeerides kaitsti. See andis piisava hariduse, et asuda tööle ametnikuna (samal ajal teoloogiat õppinud said töötada ka pastoritena) või jätkata õpinguid välismaal, kus sai kaitsta doktorikraadi juuras, meditsiinis või teoloogias (lk 76–77).

Lühidalt kokku võttes: Janika Pällil ja Janet Laidlal pole ühist seisukohta, kui kaua tuli magistrikraadini jõudmiseks ülikooli Pärnu-perioodil õppida ning kas Pärnus oli bakalaureusekraad kasutusel või ei olnud. Kui eeldada, et Laidla andmed on õiged ja magistrikraadini kulus üheksa aastat, siis tundub loogiline, et Academia Gustavo-Carolina Pärnu-perioodil (1699–1710) õppimist alustanud 191 üliõpilasest lõpetas magistrina 1709. aastal neist vaid viis (lk 86–87). Ülejäänud kaks magistrikraadi ja üks doktorikraadi kaitsnu olid alustanud õppimist juba Academia Gustavo-Carolina Tartu-perioodil ja jõudnud eesmärgini juba 1699. aastal (lk 76, 86). Dispuutide esitamiseni ehk siis juhenda-va professori valmiskirjutatud teksti ettekandamiseni jõudis Academia Gustavo-Carolina Pärnu-perioodil veel 11 üliõpilast. Päll peab dispuute teadustööks (lk 76), ehkki tegemist on tänapäeva mõistes pigem referaatidega.

Seejärel kirjeldab Janika Päll põhjalikult Pärnus esitletud dispuuti-de ja professorite teaduslike uurimuste sisu ning nendes mainitud toonaseid teadusmehi ja nende teadusvaateid. Sellest käsitlusest pole aga sageli aru saada, kas neis töödes nimetatud paljud teadusmehed, kes lugejale sageli täiesti tundmatud, olid tollal progressiivsete või hoopis tagurlike vaadetega. Pealegi jagab autor need kirjutised erialade põhjal loodus-, arsti-, õigus-, filosoofia- ja arstiteaduslikeks. Teksti lugedes on aga kohe aru saada, et selline jaotus pole loomulik ja on pigem meelevaldne, sest kõik kirjutised sisaldavad elemente kõikidest nimetatud erialadest. Ühtlasi ei saa me teada, kui palju aitasid toonased uurimused kaasa vähemalt Rootsi või ka maailma teaduse arengule. Aldur Vunk on näiteks veendunud, et juhul kui astronoomia ja matemaatikaprofessor Conrad Quensel oleks 1705. aastal saanud endale pikksilma ja astrolaabi (tähekörgusmõõtuuri), “oleks [olnud võimalik, et] planeetide liikumise ajakohaseimad teooriad jõudnuks Rootsi avalikkuse ette juba Pärnust” (lk 57, vrd ka lk 181). Kas Quensel oleks tõesti olnud võimeline täiendama Newtoni teoses *Loodusteaduse matemaatilised printsiibid* (1687) esitatud gravitatsiooniteooriat? Samas kirjutavad nii Päll kui ka Vunk, et Pärnu-perioodil ei saavutanud ülikoolis veel täielikku võitu heliotsentristlik maailmapilt, sest osa professoreid toetas ka geotsentristlik maailmapilt (lk 67, 181).

Janet Laidla tekst üliõpilastest Academia Gustavo-Carolinas annab aimu sellest, milliste raskustega üliõpilased 18. sajandi algul pidid toime tulema. Nii nagu tänapäevalgi, tuli üliõpilastel ka siis töötada juba õppimise ajal, et õpinguid jätkata (lk 157). Kahju on sellest, et Laidlal ei õnnestunud leida kuigi palju infot selle kohta, kus ülikooli lõpetanud tööd said ja kui palju üliõpilasi alustas teenistust pärast kuueaastast sissejuhatavat õppimist filosoofiateaduskonnas. Kolmandik lõpetajaid olla asunud tööle kirikuõpetajana, paljudest said ka õpetajad-professorid gümnaasiumides või ka juristid. Mõned ülikooli lõpetajad, kes hiljem Eesti- ja Liivimaal koha said, on Laidla tänuväärsetelt ka üles leidnud (lk 158–160).

Kokkuvõttes näib kõnealuse raamatu põhjal, et ülikoolist Pärnus polnud Rootsi riigile kuigi suurt kasu. 11 professorist, kellest mitu Põhjasõja algul deserteerus, oli keskmiselt ainult 17 üliõpilase õpetamiseks aastas küllalt, kui jagada immatrikuleeritute koguarv 191 ülikooli üheteistkümneme tegevusaastaga Pärnus. Pealegi olevat professoreid olnud kõige rohkem just ettevalmistavas filosoofiateaduskonnas (lk 77).

Viimases peatükis “Ülikool ja Pärnu” ülikoolist sisuliselt juttu ei ole, küll leiab aga huviline palju infot Pärnu linna arengu kohta. Mis puudutab ülikooli, siis märgib lõpupeatüki autor, et baltisaksa historio-

graafia nägi ülikooli Pärnu-perioodis vaid Liivimaal tegutsenud ülikooli allakäiku, Seda seisukohta aga on parandanud Helmut Piirimäe, kes kasutas oma käsitluses *Ülikoolilinn Pärnu* (Piirimäe 1999) ülikooli tuleviku kohta Pärnus sõna “lootus” (lk 165). “Lootusrikkast algusest” Pärnus kirjutab ka Aldur Vunk (lk 48). Siiski tundub mulle raamatu läbilugemise järel, et pigem oli õigus baltisaksa ajaloolastel. Pärus raamatu lõpus märgib Vunk veel, et tähtsaim asi, mis seostub ülikooli Pärnu-perioodiga, oli see, et “esimest korda oli õnnestunud jätkata ülikooli tegevust [Liivimaal] sõjatingimustes” (lk 189). Selle väitega saab nõustuda, kuid mis selle teadmisega peale hakata?

Lõpetuseks tuleks öelda, et ülikooli Pärnu-periood väärib siiski veel ühte korralikult struktureeritud teaduslikku käsitlust. Selles tuleks põhjalikult välja tuua Academia Gustavo-Carolina Pärnu-perioodi tähtsus kõrghariduse levikule nii Eesti- kui Liivimaal ja ka uute teadusideede levik toonases saksa ühiskonnas Läänemere idakaldal. Tartu ülikooli 400. aastapäev 2032. aastal annab loodetavasti võimaluse selline teos ka kirjutada.

Erki Tammiksaar

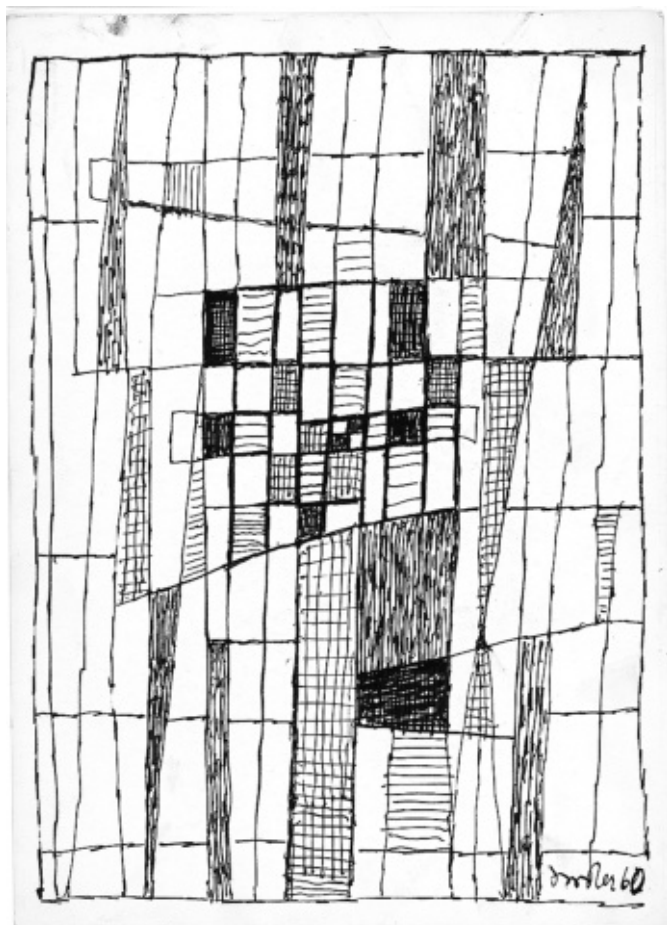
Kirjandus

- Friedenthal, Meelis 2016. Ramism ja metafüüsika Academia Gustaviana. — Piret Lotman (koost.). *Konfessioon ja kirjakultuur = Confession and the Literary Culture*. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 15; A, Raamat ja aeg 4.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 98–117, www.digar.ee/id/nlib-digar:293560
- Friedenthal, Meelis 2020. Filosoofia ajalugu varauusaegses Tartu ülikoolis. — Toomas Lott, Jaanus Sooväli (toim.). *Filosoofia ajalugu: Meetodid ja praktikad*. (Studia Philosophica Estonica 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 119–142, ojs.utlib.ee/index.php/spe/article/view/17081
- Piirimäe, Helmut (koost.) 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu. 1, 1632–1798*. Tallinn: Valgus
- Piirimäe, Helmut 1999. *Ülikoolilinn Pärnu = Pärnu — The University Town*. Tlk Kenn Kalling. Tartu: Tartu Ülikool, hdl.handle.net/10062/52758
- Piirimäe, Helmut 2007. Rootsi aeg, *Academia Gustaviana* ja *Academia Gustavo-Carolina* 1632–1710. — Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (toim.). *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 15–105

- R a u c h, Georg von 1943. *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710*. (Schriftenreihe Schweden und Nordeuropa 5.) Essen: Essener Verlagsanstalt
- R a u c h, Gerog von 1987. Die schwedische Universität Dorpat. — Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein (Hrsg.). *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius, 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost = The Universities in Dorpat/Tartu, Riga and Wilna/Vilnius, 1579–1979: Papers on their History and Impact on the Borderland between West and East*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 9.) Köln—Wien: Böhlau, S. 11–18
- S c h n e i d e r, Paul 1901–1903. Beitrag zur Geschichte der Universität in Pernau 1699–1710. — *Sitzungsberichte der altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau: Juli 1901 – Dezember 1903*. Bd. 3. Pernau, S. 186–203, hdl.handle.net/10062/22568
- T e r i n g, Arvo 1984. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710*. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis 5.) Tallinn: Valgus
- T e r i n g, Arvo 1996. René Descartes'i ideede jõudmisest Eesti- ja Liivimaale XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 179–188, www.digar.ee/id/nlib-digar:195015
- V a s a r, Juhan (koost.) 1932. *Tartu Ülikooli ajaloo allikaid*. I, *Academia Gustaviana: a) ürikuid ja dokumente = Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat)*. I, *Academia Gustaviana: a) Urkunden und Dokumente*. (Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). C; 14.) Tartu, www.digar.ee/id/nlib-digar:608886

ERKI TAMMIKSAAR (1969) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafia erialal 1993, omandanud samas magistrikraadi 1995 ja doktorikraadi 2000. TÜ filosoofiateaduskonna filosoofia osakonna teadur 1998–2003, Eesti Põllumajandusülikooli zooloogia ja botaanika instituudi ja TÜ geograafia instituudi vanemteadur 2003–2005, Eesti Maaülikooli Karl Ernst von Baeri maja teadusloo uurimise keskuse juhataja a-st 2005, TÜ loodus- ja tehnoloogiateaduskonna ökoloogia- ja maateaduste instituudi inimgeograafia ja regionaalplaneerimise õppetooli vanemteadur 2006–2015, geograafia ajaloo vanemteadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Ääremärkusi Hugo Vihvelinist” (koos Vaino Vahinguga; 1999, nr 3, lk 585–593), “Ulmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. a novembris” (1999, nr 12, lk 2576–2595), “Baer, Tartu rütm ja looduse meloodia” (koos Kalevi Kulliga; 2002, nr 12, lk 2585–2589),

“Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi lagunemine: Eneseotsingute aastad 1987–1997” (koos Ken Kallinguga; 2008, nr 10, lk 2189–2224), “Põlevkivitööstuse algus Eestis — eeldused ja põhjused” (2013, nr 1, lk 15–48; nr 2, lk 278–309), “Vene lõunapooluseekspeditsiooni pärand poliitilistes tõmbetuultes” (2014, nr 1, lk 72–95; nr 2, lk 286–312), “Põlevkivitööstuse sünni ja arengu Nõukogude Liidus aastail 1918–1945 ning seosed Eestiga: 100 aastat tööstusliku põlevkivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal” (2017, nr 8, lk 1403–1423, nr 9, lk 1636–1655) ja “Sada aastat eestikeelset ülikooli Tartus” (2019, nr 11, lk 1938–1972) ning arvustused Jaanus Paali raamatule *Kamtsjatka lugu* (1993, nr 12, lk 2667–2674), Ilo Kabinini raamatule *Eesti ajalugu arsti pilgu läbi* (1999, nr 4, lk 849–856) ja Karl Ernst von Baeri raamatule *Teateid hõõrja salanõuniku dr. Karl Ernst von Baeri elu ja kirjatööde kohta edastatud tema enda poolt* (2016, nr 11, lk 2056–2063).

ÜLO SOOSTER. Abstraktne geomeetiline kujund (1960; tušš, paber)

ABSTRACTS

ANDRUS TOOL. Immanuel Kant — a revolutionary or a reformer?

Kant's critical philosophy has mostly been regarded as a radical turning point in the history of philosophy. After all, the overwhelming majority of the volume of Kant's magnum opus, the Critique of Pure Reason, is destructive critique of the assumptions on which traditional metaphysics was based. Even though Kant's own declared endeavour was still metaphysics, which could present itself as a science, his criticism has been so impressive upon the following time that it did not seem to make sense to talk about any kind of metaphysics after Kant. Thus, in the following period, Kant has primarily been of interest because of his reflection on the conditions for the possibility of experience, especially to the extent that this reflection was based on such forms of scientific experience as mathematics and modern natural science. However, in more recent research on the history of philosophy, attention has again been paid to the connections between his philosophy and the tradition of philosophy — is this really a radical break in the tradition or still a continuity? The article shows the connections of Kant's transcendental philosophy with the metaphysical tradition going back to Aristotle. Kant shares its endeavour to determine the concepts and principles, which, being purely a priori, still have a role in the cognition of objects. Although he considered the way in which his predecessors had tried to achieve this goal to be deficient, Kant did not completely abandon the endeavours and heritage of traditional metaphysics. In his critical philosophy, he distinguishes two different ways of research in the bosom of transcendental cognition. These are transcendental philosophy, which is a study at the primary level to determine what a priori elements of cognition structure the human cognitive abilities and actions. This part of transcendental research continues the tradition of general metaphysics, although in a reformed form. Above

all, however, Kant's main work is focused on the secondary level of research, which Kant calls transcendental criticism. It reflects on the justification of the application of primary-level cognitive elements, and this part of Kant's philosophy can rightly be considered revolutionary. But at the same time, in this reflection, Kant still comes to the conclusion that metaphysics, as it has historically developed, can be transformed into a science by limiting its claims, i.e. by reducing it to a systematic approach to the a priori elements in any cognition of objects, and their legitimate ways of application. (Auth.)

PAAVO KIVINE. At the gate of hell

MARGE PAAS. Faith and peace: On the martyrdom of Archbishop Eduard Profittlich

Eduard Profittlich SJ (1890–1942) was an archbishop of the Roman Catholic Church in Estonia, a Jesuit and a martyr. He was sent to Estonia from Germany in 1930 to be a confessor of the Truth in the young Estonian state. Out of love for this country and its people, he learned the Estonian language and acquired Estonian citizenship. There is a lot to learn from him about what is important in our lives and how to remain loyal to love and the homeland even in the greatest difficulties.

Archbishop Eduard Profittlich's biography reveals that his story of suffering is related to the fate of many Estonians in the 1940s. The archbishop's name is written on a plaque in the memorial for the victims of communism in Estonia because he shared a merciless fate with the people who never returned home.

The article focuses primarily on the last period of Archbishop Profittlich's life — the year of suffering when he was arrested in his official apartment in Vene Street and deported to a prison camp in Soviet Russia where he died. After reading the biography of Archbishop Profittlich, no reader is likely to forget him. (Auth.)

OTT LAANEMETS. On the Estonian War of Independence, the sea and military history

In 2023, Arto Oll authored a book about the Estonian Navy in the War of Independence in 1918–1920. He brings forward the facts of the maritime side of the Estonian War of Independence, which had been neglected in Estonian historiography. This article intends to go further and explain the history through naval theory.

The mechanism of naval warfare during the War of Independence was that the Royal Navy's squadron of light cruisers achieved sea control by blocking the Red Fleet to the eastern end of the Gulf of Finland. The main burden against the mine threat was carried by Estonian minesweepers. This allowed the improvised Estonian Navy to conduct amphibious raids and naval gunfire support.

The mere presence of the British squadron had a positive effect on the local population's morale, although the British admirals in charge had no clear political guidelines from London vis-a-vis the new states. It also had an effect on the Red Fleet, which remained behind its protective minefields, and coastal artillery coverage thereafter. Management of maritime trade had a strategic impact. As the main ally was the British Empire, the Baltic Sea became a lifeline for food, weapons and military supplies which were critical for survival and war effort. Despite the revolution, the Red Baltic Fleet's actions conformed to Russian maritime thinking, its aim being limited to sea denial. This was a few years later conceptualised as the New School of maritime thought, emphasising small units (coastal torpedo boats, mines, coastal artillery etc) arranged in 'prepared maritime positions'. The layered coastal defence became the core of the Soviet naval doctrine and is nowadays somehow rebranded by the US as A2AD (Anti Access Area Denial).

The British strategy during the Estonian War of Independence was limited and maritime — the British Way of War. This was a logical result of failed continental strategy on the Western Front. It is not well recognised that Brexit was

not just populism and gambling but an attempt to return to Britain's maritime roots. Therefore, it is not surprising that the UK is reluctant to commit larger land formations than the enhanced Forward Presence battlegroup currently in Tapa. Geostrategically, Estonia is situated between the continental Heartland and the maritime countries. This Rimland is influenced by both sea and land power. Although the War of Independence was won on land as all wars are, it was critically enabled by the Baltic Sea. The maritime part of history has largely remained in shadow. The navies have called this sort of negligence sea blindness — societies do not recognise their dependence on the sea anymore. However, according to Colin Gray, the root cause is rather the strategy deficiency syndrome (SDS). (Auth.)

PEETER ILUS. **Poetry**

MATI RAHU. In the domain of modern epidemiology: An interview with the US epidemiologist Kenneth Rothman

In an email exchange interview that took place in March 2024, I had a discussion with Kenneth Rothman, Professor of Epidemiology at the Boston University School of Public Health, concerning his thoughts on some issues of modern epidemiology. Rothman is widely known as a prominent developer of modern epidemiological theory, an esteemed educator, and the author of numerous epidemiological studies. His early seminal works include a co-authored handbook that consolidated a collection of biostatistical methods necessary for rapid epidemiological analysis, along with programs on magnetic cards designed for hand-held programmable calculators. In 1976, Rothman proposed a conceptual model of necessary and sufficient causes that modelled, among other things, the multicausal nature of disease. The rich theoretical foundation of modern epidemiology as a formed scientific discipline is presented in textbooks authored solely or jointly by Rothman. The four editions of the textbook Modern Epidemiology, spanning from 1986 to 2021, compellingly demonstrate the development of epidemiological thought. Alongside

many fellow thinkers, Rothman has, over many decades, persistently elucidated the misinterpretation of p-values in drawing causal inferences. Also, Rothman is of the opinion that it is not required to rely on a representative sample in studies to make scientific generalizations. Epidemiological studies aimed at finding causal relationships can be successfully conducted without the requirement of sample representativeness. Rothman's most important legal contribution was his appearance as an amicus curiae in the Daubert case proceedings where he had to provide an opinion on the causal nature of the observed association. A significant methodological achievement in modern epidemiology over the past decade, according to Rothman, is the use of target trial emulation and directed acyclic graphs. He highlights ongoing work in investigating preconception risk factors, environmental risk factors for cognitive decline, and the advancement of pharmacoepidemiology methods. (Auth.)

REIN TEESALU. Artificial intelligence and technological development in healthcare

Since Hippocrates' time, the ethical standards for physicians have emphasized the duty to help the sick without causing harm. This did not always work out, since knowledge of the functioning and diseases of the human organism was incomplete, although it constantly increased. At the end of the last century, traditional medicine was replaced by evidence-based medicine which integrates physicians' individual clinical expertise with the best available clinical evidence from systematic research. With the deciphering of the genome, the era of personalized medicine has begun. Personalized medicine tailors healthcare decisions, practices, interventions, and products to individual patients. Personalized medicine is based on the patient's genetics and other molecular and cellular characteristics.

At present, there is a huge amount of medical literature available, and there are more and more data on patients' health. The exposome, phenome, and multiome are studied in more detail in health and disease. It is difficult for a doctor to

keep up with the literature of the speciality and grasp the huge amount of data about the patient. Fortunately, artificial intelligence is helping. AI enhances diagnostic accuracy, personalizes treatments and reduces administrative burdens. However, the era of big-data personalized medicine is still in its infancy. Many people do not fully trust AI's medical advice. There are concerns about the misuse of health data, potential errors and patient harm, risk of bias and increased health inequalities, lack of transparency, vulnerability to hacking and data privacy breaches. Fortunately, regulations are rapidly evolving. Although it is possible that in a few decades patients might trust computers as their primary source of medical guidance, at present, AI is not going to replace doctors, but doctors who use AI will replace those who do not.

Medical technology is rapidly improving. Last autumn, the US Food and Drug Administration (FDA) had approved 692 AI or machine-learning medical devices. It is critical to ensure that the medical equipment, including AI-enabled health care tools, are designed, developed and deployed in a manner that is ethical, equitable and responsible.

Growing usage of big data in healthcare and in biosciences has boosted the global big data market. Health data can be monetized. This has raised criminals' interest in health data.

A person does not want to be satisfied with the maximum possible receipt from the life arc. New technologies empower researchers to improve people and make them more resilient. Transhumanists envision a future where humans evolve into "posthuman" beings with vastly superior abilities. These are risky dreams.

It is important for healthcare that the prudent use of AI and new technologies would help to ensure good health throughout the life cycle. (Auth.)

Review

REIN VEIDEMANN. **The (first) academic starry hour of Pärnu**

Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll. Academia Pernaviensis lugu: Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. [The Story of Academia Pernaviensis: The University of Tartu in Pärnu 1699–1710.] Ed. by Meelis Friedenthal. Pärnu: University of Tartu Press, 2023. 208 pp.

ERKI TAMMIKSAAR. **The university in Pärnu**

Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll. Academia Pernaviensis lugu: Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710. [The Story of Academia Pernaviensis: The University of Tartu in Pärnu 1699–1710.] Ed. by Meelis Friedenthal. Pärnu: University of Tartu Press, 2023. 208 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

PEETER ILUS (1948), poet and publisher

PAAVO KIVINE (1939), sports journalist

OTT LAANEMETS MA (1981), Commander of the Mine Warfare Squadron of the Estonian Defence Forces

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

MARGE PAAS PhD (1976), Diocesan Postulator of the Apostolic Administration of Estonia in the beatification process of Eduard Profitlich SJ

MATI RAHU PhD (1942), epidemiologist and medical geographer

ÜLO SOOSTER (1924–1970), artist

ERKI TAMMIKSAAR PhD (1969), head of the Centre for Science Studies, Karl Ernst von Baer House, Estonian University of Life Sciences; senior research fellow in history of geography at the University of Tartu

REIN TEESALU MD (1939), cardiologist, emeritus professor of the University of Tartu

ANDRUS TOOL PhD (1960), lecturer in history of philosophy at the University of Tartu

REIN VEIDEMANN PhD (1946), emeritus professor of Tallinn University, literary scholar

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXI

Algus 2018. aasta 6. numbris.

24. november [1950]. Arstiteaduskonna kateedrite juhatajate ja iseseisvalt õpetavate õppejõudude viimasel koosolekul 22. nov. 1950 ründasid V. Hion ja A. Räni valimatutes väljendustes prof. V. Vadit, prof. V. Hiidet ja prof. N. Veiderpassi.

Prof. V. Vadit süüdistati saamatuses teadusliku töö juhendamises ja sõnade tegemises tegude asemel. V. Vadi vastust katkestas V. Hion korduvalt sõnadega: Kas keegi midagi aru sai, mina ei mõista mitte midagi?

V. Hiiele heideti ette, ta olla prodekaanina sihilikult juhtinud arstiteaduskonna töö ebanõukogulikule teele ja pugenud kantseililise tegevuse taha, et mitte teha ja juhendada teaduslikku tööd.

Ka olevat prof. N. Veiderpassi teaduslik töö puudulik. Õpikud (prof. Veiderpass on neid kirjutanud kaks²⁸⁷⁴) ei ole A. Räni arvates üldse teaduslik töö!!

Rida teisigi teadusliku kraadiga vanemaid õppejõude, nagu professorid R. Bernakoff, A. Linkberg, H. Normann, G. Kingisepp ei tee teaduslikku tööd ega juhenda oma kaastöölisi. . .

Koosolek jättis masendava ja õudse mulje. . .

25. november. Rektori käskkirjaga 20. nov. 1950 on kinnitatud [sõjalis-]meditsiinilise ettevalmistamise kateedri õppeala juhataja kohale meditsiinilise teenistuse polkovnik Vassili Rõbkin²⁸⁷⁵ arvates 1. nov. 1950.

²⁸⁷⁴Vt Nikolai Veiderpass. *Galeeniline farmaatsia*. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1947, 442, [2] lk, www.digar.ee/id/nlib-digar:609170; Nikolai Veiderpass. *Retseptuuri põhijooned*. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1946, 578 lk (1. tr Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1938).

²⁸⁷⁵Vassili Rõbkin (1895–?) õppis Petrogradi (Leningradi) Sõjameditsiiniakadeemias 1923–1928. Töötas mõisasulasena Tuula oblastis 1911–1913, veovoorimees samas 1913–1914, Basmannaja haigla tööline Moskvast 1914–1915; Vene armee reamees ja velsker Orjolis, Ašgabadis ja Samarkandis 1915–1917, sh õppis velskrite kursustel; valla täitevkomitee sotsiaallosakonna juhataja Tuula oblastis 1917–1918; Punaarmee 1918–1921 ja 1924–1956, hospitali ülem 1938–1941, võttis osa NSV Li-Soomes sõjast, teenis Volhovi, Kalinini, Lääne-, Stalingradi, Lõuna- ja Leningradi rindel, kus oli 52. armee 52. evakuaatsioonipunkti nr 125 ülem, 31. armee 89. evakuaatsioonipunkti ülem,

26. november. Lähemal ajal kuulutatakse arstiteaduskonna sisehaiguste propedeutika, teaduskonnasisehaiguste (juhataja prof. V. Vadi) ja stomatoloogia (juhataja prof. V. Hiie) kateedrid üleliiduliselt vakantseks. Sellekohane ettepanek rektorile on A. Räni poolt juba alla kirjutatud...

30. november. Kinostuudio "Lenfilm" kunstipärane värviline film "Mussorgski"²⁸⁷⁶ — tuntud vene helilooja Modest Mussorgski²⁸⁷⁷ veel enam tuntud ooperi "Boris Godunovi" saamislugu Tartu kino "Saluudi" ekraanil...

Mussorgskit kehastab tõetruult ja veenvalt A. S. Puškini nimelise Leningradi Akadeemilise Draamateatri näitleja, Vene NFSV rahvanäitleja A. Borissov.²⁸⁷⁸ Meeldejäavad on "Boris Godunovi" muusika loomishetked. Mussorgski näoilmes peegelduvad pingsalt töötavad mõtted, tema vaimusilmade ees mööduvad värvuserikkas reas stseenid tulevast ooperist...

Hea on samuti NSV Liidu rahvanäitleja N. Tšerkassovi²⁸⁷⁹ loodud vene tuntud kunstikriitiku ja publitsisti Vladimir Stas-

jaoulem 28. armees, 2763. välihospitali ülem, sh Poolas 1944–1945 ja NSVLi okupatsioonivägedes Saksamaal 1946–1947 (sh selle teravishoiusektori ülem Mecklenburgis 1946), meditsiiniteenistuse polkovnik; TRÜ sõjalis-meditsiinilise ettevalmistuse kateedri vanemõpetaja ja õppeala juhataja 1950–1951, suunati Balti Sõjaväeringkonna vägede juhatusse; Lenini ordeni (1945) ja Punatähe ordeni (1938, 1949) kavaler.

²⁸⁷⁶Režissöörid Grigori Rošal ja Gennadi Kazanski (1910–1983), stsenaaristid Grigori Rošal ja Anna Abramova. Filmi põhiloojad ja -osataitjad said 1950. aastal Stalini preemia, Cannes'i 4. filmifestivalil anti filmi kunstnikele Nikolai Suvorovile ja Abram Vekslerile parimate dekoratsioonide preemia. Vt vk.com/video-165903_456244381.

²⁸⁷⁷Modest Mussorgski (1839–1881), helilooja, üks "võimsa rühma" liikmeid. Oma ooperi *Boriss Godunov* mõlemale versioonile (1869 ja 1872) kirjutas ta ise libreto Aleksandr Puškini draama *Boriss Godunov* ja Nikolai Karamzini teose *Vene riigi ajalugu* alusel; esietendus 1874. a Peterburis.

²⁸⁷⁸Aleksandr Borissov (1905–1982), teatri- ja filminäitleja, režissöör, stsenaarist ja laulja, NSVLi rahvakunstnik 1951.

²⁸⁷⁹Nikolai Tšerkassov (1903–1966), teatri- ja filminäitleja, NSVLi rahvakunstnik 1947.

sovi (1824–1906) kuju. Südamlik ja hoolitsev oma kunstikaaslaste vastu, vääramatult kindel vene rahvaliku kunsti tulevikus ja leppimatu teisitumõtlejate suhtes — säärasena teotseb ta ekraanil, säärasena esineb ta oma kirjutistes, säärane oli ta tõenäoliselt ka elus.

Meenub pronksi valatud, pika habemega Stassovi monumentaalne kuju vööga seotud vene särgis ja veesaabastesse topitud pükstes kõrge graniitse seina ees tema kalmul Leningradi Tihvini surnuaial endises Aleksander Nevski peakloostriis, meenub pikas valges juukses ja habemes Stassovit kujutav Ilja Repini²⁸⁸⁰ õliportree...²⁸⁸¹

Meelde jääb on samuti haige surmalähedane Aleksander Dargomõzski²⁸⁸² (F. Nikitin²⁸⁸³), keda Mussorgski nimetab “muusikalise töö suureks õpetajaks”, siis noor Repin (R. Lebedev²⁸⁸⁴)...

Märksa nõrgemalt ja kahvatumalt on esitatud filmis Stassovi poolt “võimsaks rühmaks” nimetatud Mussorgski mõtteja kunstikaaslased Miili Balakirev²⁸⁸⁵ (V. Balašov²⁸⁸⁶), Nikolai Rimski-Korsakov (Stalini preemia laureaat Andrei Popov²⁸⁸⁷),

²⁸⁸⁰“Repin, Ilja ([1844–1930]), silmapaistev vene [ja Ukraina] maalikunstnik, paljude heade portreede looja.” *Herbert Normanni märkus*.

²⁸⁸¹“Portree on maalitud 1901. a., asukoht teadmata. Reproduktsioon ajakirjas “Ogonjok” 1950, nr 40 (1277), lk 8. ja 9. vahel.” *Herbert Normanni märkus*. — Üldse on Ilja Repin teinud Stassovist u 20 portreed.

²⁸⁸²“Dargomõzski, Aleksander (1813–1869).” *Herbert Normanni märkus*.

²⁸⁸³Fjodor Nikitin (1900–1988), teatri- ja filminäitleja, teatripedagoog, VNFSV rahvakunstnik 1969.

²⁸⁸⁴Rem Lebedev (1928–1988), teatri- ja filminäitleja, NSVLi rahvakunstnik 1982.

²⁸⁸⁵Mili Balakirev (1837–1910), helilooja, pianist, dirigent ja pedagoog.

²⁸⁸⁶Vladimir Balašov (1920–1966), teatri- ja filminäitleja, VNFSV teeneline kunstnik 1955.

²⁸⁸⁷Andrei Popov (1918–1983), teatri- ja filminäitleja, teatrilavastaja ja -pedagoog, NSVLi rahvakunstnik 1965.

Aleksander Borodin²⁸⁸⁸ (J. Leonidov²⁸⁸⁹) ja César Cui²⁸⁹⁰ (B. Freundlich²⁸⁹¹). Neist kõige ilmekam on veel Balakirev, andekas helilooja ja energiline vene muusikakultuuri arendaja, dirigent tema algatusel asutatud Leningradi Tasuta Muusikakooli²⁸⁹² kontsertidel, mis peagi kujunesid rahvaliku muusikakultuuri koldeks.

Hästi valitud ja värvuseküllased on filmi põimitud katkendid ooperist “Boris Godunov”, eriti tsaar Borisi väljumine kirikust. Haaravalt mõjub (V. Bezzubenko²⁸⁹³ laitmatus esituses) nõdra-meelse-vigase kaabelaul rahva hädast...

Filmi juhtideeks on näidata, et rahvalikkus on kunsti, eriti vene klassikalise kunsti alus.

Stsenariumi on loonud Anna Abramova²⁸⁹⁴ ja Stalini preemia laureaat Grigori Rošal,²⁸⁹⁵ täiendava muusika kirjutanud Moskva Konservatooriumi professor D. Kabalevski.²⁸⁹⁶

Film püsib kaua meeles kõigil, kes tunnevad vene klassikalist muusikat ja on selle minevikust huvitatud.

²⁸⁸⁸“Borodin, Aleksander ([1833–1887]).” *Herbert Normanni märkus*.

²⁸⁸⁹Juri Leonidov (1917–1989), teatri- ja filminäitleja, VNFSV rahvakunstnik 1968.

²⁸⁹⁰“Cui, César ([1835–1918]).” *Herbert Normanni märkus*. — Helilooja ja muusikakriitik, sõjaväeakadeemiate fortifikatsiooniprofessor, kindralmajor, vene nimekuju Tsezar Kjuj.

²⁸⁹¹Bruno Freindlih (1909–2002), teatri- ja filminäitleja, NSVLi rahvakunstnik 1974.

²⁸⁹²Peterburi Tasuta Muusikakool asutati 1862. aastal (ametlikult 1867) Mili Balakirevi ja Gavril Lomakini (1812–1885) algatusel. Kool tegutses nii õppe- kui ka kontserdiasutusena 1917. aastani, selle n-ö vaimseks järglaseks sai 1918. aastal N. Rimski-Korsakovi nimeline Muusikakool.

²⁸⁹³Vassili Bezzubenko (1902–?), laulja.

²⁸⁹⁴Anna Abramova (1902–?), stsenarist.

²⁸⁹⁵Grigori Rošal (1899–1983), teatrilavastaja ja filmirežissöör, stsenarist ja pedagoog, NSVLi rahvakunstnik 1967, Stalini preemia laureaat 1950 ja 1951.

²⁸⁹⁶Dmitri Kabalevski (1904–1987), helilooja, dirigent, pianist ja pedagoog, NSVLi rahvakunstnik 1963; Moskva Konservatooriumi õppejõud 1932–1980, kompositsiooniklassi professor a-st 1939.

1. detsember. Ülikooli mõjuvates ringkondades pole veel teada, kas rektor on juba andnud käigu A. Räni ettepanekule kuulutada vakantseks sisehaiguste propedeutika, teaduskonnasisehaiguste ja stomatoloogia kateedrid või mitte. Vaikivad ka kuuldused. . .

2. detsember. Teaduslik konverents N. I. Pirogovi 140. sünnipäeva tähistamiseks Tartu Riikliku Ülikooli aulas, mis on ühtlasi ülikooli õpetatud nõukogu avalikuks koosolekuks.

Aukülasena võtab konverentsist osa prof. M. I. Rostovtsev, N. I. Pirogovi õpilane ja Pirogovi-nimelise arstide seltsi²⁸⁹⁷ asutaja Tartus. M. I. Rostovtsev on ka omaaegsete meditsiiniliste erakursuste ellukutsujaks Tartus.

Konverentsi avab rektor prof. A. Koort, peatudes Pirogovi tähtsusel nii nõukogude kui ka kogu maailma teaduses. Tartus on Pirogov elanud ja töötanud üle kümne aasta. Tema mälestuse jäädvustamiseks Tartu Ülikoolis ja Tartu linnas on ülikooli õpetatud nõukogu otsustanud taotleda Tartu Riikliku Ülikooli ümbernimetamist N. I. Pirogovi nimeliseks, asetada mälestustahvel I Sisehaigustekliiniku seinale Toomel, kus Pirogov töötanud, asutada korter-muuseum majas Pirogovi tän. 3,²⁸⁹⁸ kus ta elanud, ja luua N. I. Pirogovi nimeline stipendium. Siis tervitab A. Koort vana hallipäist M. Rostovtsevit, mida saadab südamlük aplaus.

Esimese teadusliku ettekandega teemal “N. I. Pirogovi elu ja tegevus” esineb prof. E. Martinson.

Pirogov on esimene õpetlane maailmas, näitab E. Martinson, kes kiuste kaasaegseile tõekspidamistele ühendab kirurgia ja anatoomia, loob uue arstiteadusliku distsipliini — topograa-

²⁸⁹⁷N. I. Pirogovi nimeline Arstiteaduslik Selts Jurjevi Ülikooli juures (1908–1918). Vt A. O. Дойт, “О деятельности Медицинского общества имени Н. И. Пирогова при Юрьевском университете (1908–1918)”. — *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*. 6. Tartu, 1977, lk 25–34, hdl.handle.net/10062/16922; В. В. Калнин, “О Медицинском обществе имени Н. И. Пирогова при Тартуском университете”. — *Наука в Прибалтике в XVIII – начале XX века. Тезисы докл. IV межресп. конф. по истории науки в Прибалтике*. Рига, 1962, с. 124–129.

²⁸⁹⁸S.t praegu Gildi tn 3.

filise anatoomia, põhjendab kogu maailmas tunnustatud välikirurgilise režiimi, rakendab uued kirurgilised võtted, teotseb administraatorina ja pedagoogina. Lisaks on ta tuline patrioot.

Järgneva ettekande “N. I. Pirogov — vene geniaalne teadlane-kirurg” esitab meditsiiniliste teaduste kandidaat A. Seppo. Ta näitab, et oma kuulsuse ja hiilgava operatsioonitehnika saavutab N. I. Pirogov vaid püsiva ja ennastsalgava tööga. Ta on põhjalik, tagasihoidlik ja enesekriitiline, kuid seejuures tuline võitleja oma tõekspidamiste eest.

Konverentsi viimases ettekandes “N. I. Pirogov pedagoogina” iseloomustab dots. A. Elango suurt kirurgi, kui “vene humanse ja rahvaliku pedagoogika esindajat”.²⁸⁹⁹

Kuigi Pirogov oma sellealaseid vaateid pole kokku võtnud ühtseks tervikuks, võib neid siiski välja lugeda tema pedagoogilistest artiklitest ja ringkirjadest, kui ta töötas Odessa ja Kiievi õpperingkonna kuraatorina. Pirogovi seisukohad olid sedavõrd revolutsioonilised, et kutsusid esile ägeda reaktsiooni vanameelsete võimukandjate poolt, mis sundis teda lõpuks lahkuma ka pedagoogiliselt tööpõllult.

Ära jääb ENSV tervishoiuministri P. Kalju esinemine “N. I. Pirogovi elu ja tegevuse Tartu periood (1828–1841)” ministri mitteilmumise tõttu.

Konverentsi algus hilineb 2 tunni võrra.

Aula kõrval asuvas ruumes on avatud näitus, mis pühendatud N. I. Pirogovi elule ja tegevusele Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja ülikooli raamatukogu arhiivimaterjalide põhjal.

3. detsember. Eila algas Tartu Vana-Jaani kalmistu tasandamine või õigemini hävitamine. Esialgu toimub õnnistusmaja ümbruses monumentide ja ristide lõhkumine. Rahvast käib rohkesti hä-

²⁸⁹⁹““Edasi” 3. aastakäik, nr. 286 (800) — 5. dets. 1950, lk 4; L. Loit. “N. I. Pirogovile pühendatud teaduslik sessioon.” *Herbert Normanni märkus*.

vitustööd vaatamas, nägudel tõsidus ja ahastus. A. Matteus on oma lubaduse nähtavasti unustanud...²⁹⁰⁰

4. detsember. Juba mõnda aega joonistab Tartu Riikliku Kunstiinstituudi direktor E. Einmann minust sõeportree[d], mis kujutab mind istuvana tugitoolis. Portree näib saavat loomutruu ja realistlik. Kahjuks toimub juba 26. nov. 1950 alanud töö pikemate vaheaegadega.

1. jaan. 1951 lahkub E. Einmann Tallinna Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu esimehe kohale. Loodab siiski selleks ajaks portree lõpetada.

6. detsember. Komisjon koosseisus mikrobioloogia kateedri vanemõpetaja Selma Laanes, patoloogilise füsioloogia kateedri assistent parteilane Georg Loogna ja arstiteaduskonna raviosakonna 6. kursuse üliõpilane kommunistlik noor Aino Heiman teostas täna sisehaiguste propedeutika kateedri õppetöö revideermist: käis loengul, praktikumil ja tutvus dokumentatsiooniga.

Komisjoni aruanne tuleb arutlusele hiljem, kas parteialgorganisatsiooni lahtisel või teaduskonna laiendatud koosolekul.

Erikomisjonide poolt revideeritakse veel teaduskonnasisese haiguste (juhataja prof. V. Vadi), hospitaalsisehaiguste (juhataja vanemõpet. J. Savisaar), farmakoloogia (juhataja prof. G. Kingisepp) ja galeenilise farmaatsia (juhataja prof. N. Veiderpass) kateedrid, millede juhtivas koosseisus on kavatsatud muutused. Selleks aga tuleb leida põhjusi...

²⁹⁰⁰Sissekandes 24. detsembrist 1949. a on Herbert Normann kirjeldanud samal päeval toimunud kokkusaamist Tartu linna täitevkomitee arhitektuurivalitsuse peaarhitekti Arnold Matteusega, kes küsimusele, kas kuulujutud Jaani kalmistu "tasandamisest" vastavad tõele, vastas: "Jah, see olla nii, kuid kultuurilise väärtusega hauasambad säilitatakse", ning tutvustas täitevkomitee 9. detsembri otsust. "Otsuse kohaselt lõpetatakse matmine vanale Jaani kalmistule ja sellega piirnevale Maarja kalmistu maa-alale kuni peateeni 1. jaanuariks 1950. Kalmistule rajatakse park. Tulevase pargi planeerimiskava peab lõpetatud olema 1. juuniks 1950. Arhitektuurilise ja kultuurilise väärtusega mälestusmärgid säilitatakse. Mälestusmärgid, mis kuuluvad säilitamisele, määrab kindlaks komisjon, kuhu kuuluvad täitevkomitee, Riikliku Kunstiinstituudi ja ülikooli esindajad." Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1916–1917.

8. detsember. Vana-Jaani kalmistu sarnaneb sõjatallermaaga, millest alles äsja üle käinud laastav lahing. Önnistusmaja ümbruses on malmristid alustelt maha peksetud, alused ise ümber-tõugatud. Kohati vedelevad raudtarad...

Prof. Ed. von Wahli matuseplatsil murravad kaks meest kangidega graniitserva lahti. Kolmas mees — kiviraiuja [Johannes] Kärner — soojendab kahe kalmu vahel suitseval väikesel tulel külmast kangestunud sõrmi. Jätkab siis suure peitli ja vasaraga ühe monumendi lõhkumist.

Tartu Ülikooli ajalooteaduste eradotsent (1840–1849²⁹⁰¹), Õpetatud Eesti Seltsi esimehe ([1842–1843]) ja Tartu gümnaasiumi ajalooteaduse õpetaja (1838–[1849]) August Heinrich Hanseni (1813–1849) suur malmist rist on juba purustatud,²⁹⁰² lõhutud on samuti Franz August Schlüsselbergi, Tartu Tuletõrje endise auliikme (1886) ja käsipritside jaoskonna ülema (1877–1886) malmist ornament-rist mitme risti lohkudesse paigutatud vaskplaatidega,²⁹⁰³ ja C. Beckeri,²⁹⁰⁴ Tartu Tuletõrje ronijate jaoskonna ülema (1908–1915) vaskplaadiga rist...

Laastamiskiirkond pidevalt laieneb...

11. detsember. Rektori ooteruum. Soovin kokku saada A. Marlandiga, kes viibib rektori juures. Marland täidab ikka veel teadusala prorektori ülesandeid, kuna E. Martinson pole ametit seni üle võtnud. Tahan Marlandilt nõu küsida, kuidas pean toimima, sest haiguse tõttu oma teadusliku uurimistöö aastaplaani täita ei

²⁹⁰¹August Heinrich Hansen oli eradotsent 1840–1842 ja dotsent 1842–1849.

²⁹⁰²August Heinrich Hanseni haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

²⁹⁰³Tislermeister Franz August Schlüsselbergi (srm 1894) haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

²⁹⁰⁴Carl Becker (Karl B.; Bekker; 1865 – 4. VII 1935 Tartu) oli lõpetanud Tartu kubermangugümnaasiumi. Ta pidas Tartus aiandit; oli tegev Tartu Vabatahtlikus Tuletõrjes 1887. aastast, rühmaülem 1888, jaoskonnaülem 1908, pealiku abi 1915, aupealik 1935. Tartu kalmistute kaardirakenduses on tema haud Vana-Jaani kalmistul leitav Karl Beckeri nime alt.

saa. Ränilt aga võib sel puhul oodata mõnda toorest väljaastumist.

Aeg ooteruumis istudes venib, sest rektori juures, kes päevase rongiga sõidab Moskva, on mingisugune nõupidamine.

Kabinetti pidevalt sisenevad ja sealt väljuvad juhtivad õppejõud ja teenistujad: Šardin, Itškovitš, Heinrich Kallas — uus matemaatika-loodusteaduskonna dekaan, Helene Kurg ja rida teisi. Ootamas on ka M. Sõštšikov ja keegi agronoom. Hetkeks väljub rektor, tervitab ootajaid ja vahetab nendega mõne sõna, kuid mind nagu ei näe. Ümberringi kostab vaid vene keel. Tunnen end kuidagi võõrana, ülikooli mitte sobivana.

Siis tuleb Marland. Soovitab sõbralikult esitada seletus teadusliku töö aastaaruande juurde, miks ma pole oma töö[d] lõpetanud, ja hiljem, täielisel paranemisel, seda jätkata.

Nüüd on mul vähemalt tugi võimalike seletuste puhul Räniga.

Ülikooli hästi informeeritud ringkondadest kuulen veel, et sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja koht vakantseks kuulutamise kiri on rektori käes allakirjutamiseks ja läheb veel täna "Meditšinski rabotnikule" ja mõnele teisele lehele teele. Teaduskonnasisehaiguste ja stomatoloogia kateedreid esialgu välja ei kuulutata...

12. detsember. Rektor pole sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja kohta väljakuulutamist enne oma ärasõitu alla kirjutanud ja kiri olla tema asetäitja A. Marlandi käes. Võib-olla tahab rektor enne Moskvast selgitada, kas keegi ja kes vene teadlasist on nõus Tartu tulema? Või aga kirjutab väljakuulutamispaberile alla A. Marland.

13. detsember. Näen und: viibime naisega kusagil raudteejaamas, ümberringi liiklemine, tõuklemine.

Minu ees, seljaga minu poole, seisab keegi nahkses kasukas vanem mees.

Äkki tunnen, et mind kasukas mehest eemale tõrjutakse. Vaatan kõrvale ja näen tundmatut meeskogu, kes käega osutab kasukas mehe turjale ja nahksele kraele. Seal ronivad aeglaselt suured täid...

Juhin kohe naise tähelepanu täidele ja kaome siis mõlemad eemale, ühegi "elukaga" kokku puutumata...

*

Anna Tilga helistab, et hävitustööd Jaani kalmistul edenevad jõudsasti. Monumentide ja ristide lõhkumisega rööbiti on alganud õnnistusmaja lammutamine...

Otsustan minna ülikooli teadusala uue prorektori prof. Ed. Martinsoni juurde ja teda informeerida Jaani kalmistu hoolimatust likvideerimisest. Ehk läheb temal kui prorektoril ja ülikooli õppejõudude, üliõpilaste ja teenistujate saadikukandidaadil Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogusse,²⁹⁰⁵ teatud tahtmise juures korda päästa Tartu teadlaste kalmud, seda enam, et ta väga põhjalikult tunneb Tartu Ülikooli ajalugu...

*

Prof. Martinson kuulab mind tähelepanelikult. Küsib siis, miks pole teadlaste kalmude säilitamisküsimust algatatud juba varem, veel enne lammutamistööde algust. Küsimuses kuuldu varjamata etteheide, kuid kas see on suunatud ülikooli vastu, kes pole huvitatud olnud oma teadlaste kalmude saatusest või minu vastu, jääb teadmatuks...

Prof. Martinson palub mind koos sõita kalmistule, et kohapeal olukorraga tutvuda.

Lepime päeva ja aja suhtes kokku.

15. detsember. Hävitustöö Jaani kalmistul on täies hoos. Õnnistusmaja müürid on juba pooleni lammutatud. Prof. Ed. v. Wahli ristisokkel on paisatud küljeli. Amadeo Buraschi vanaaegne rist

²⁹⁰⁵ "Valimised Eesti NSV kohalikesse [nõukogudesse] toimuvad Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse põhjal 7. oktoobrist 1950. a. "Eesti NSV rajoonide, linnade, alevite ja külade Tööraha Saadikute Nõukogude valimiste teostamise kohta" 17. detsembril 1950." ("Edasi" 3. aastakäik, nr. 239 (753) — 8. okt. 1950 — lk. 1.) Peale Ed. Martinsoni on ülikooli kandidaatideks veel Alfred Koort ja Richard Antons." *Herbert Normanni märkus.*

ühes laia graniidist alusega vedelevad purustatuna neid pikki aastaid varjustanud tüvekate elupuude all.²⁹⁰⁶ Kadunud on ka Tartu Tuletõrje auliikme (1914) R. Raphophi²⁹⁰⁷ malmist rist, mis üksikuna mustas Buraschi kalmu läheduses. Maatasa on samuti tehtud Borckide mauseplats, kuhu tõenäoliselt sängitatud Tartus 1853. a.²⁹⁰⁸ moodustatud Tartu Põlekolleegiumi liige, Antoniusse gildi esindaja mehaanik Adalbert Borck.²⁹⁰⁹

Töölised askeldavad parajasti kangidega omaaegse Tartu Ülikooli rektori Johann Philipp Gustav v. Ewersi hõbetatud kirjaga malmristi juures kalmistu värava kõrval,²⁹¹⁰ valmistades sellele hävitavat hoopki anda, kui prof. E. Martinsoniga kalmistule saabume.

Palume tööde juhatajat — kümnikku Ed. Vabamäed,²⁹¹¹ keda natuke tunnen (kus temaga tutvunud olen — ei suuda meenutada) — Ewersi risti hävitamisega mõni päev oodata, kuni ülikool astub kontakti täitevkomiteega teadlaste kalmude säilitamisvõimaluste selgitamiseks.

²⁹⁰⁶Tartu Ülikooli itaalia keele lektori (1832–1859) haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest, Herbert Normanni fotojäädvustust hauast vt hdl.handle.net/10062/81826.

²⁹⁰⁷Reinhold Raphoph (1856 – 25. X 1932 Tartu) oli juhtivalt tegev Tartu Suurgildis ja Tartu Püha Maria Suurgildis ning Freymuth-Stiftung'is; Tartu Kaubanduse ja Tööstuse Panga nõukogu esimees, Tartu Panga järelevalvenõukogu liige, tegev Tartu Käsitöölise Seltsis, Tartu Meestelaulu Seltsis, Sõudeklubis (ka auliige) jm, Tartu Vabatahtliku Tuletõrjeühingu liige a-st 1882 ja selle nõukogu liige, Jaani koguduse eestseisuse liige, Tartu linnavolinik. Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

²⁹⁰⁸P.o 1863. aastal.

²⁹⁰⁹Vrd Herbert Normanni sissekannet päevikusse 1. septembrist 1946: “Antonius’e Gildi esindaja mehaanik Adalbert Borck’i kalm on leidmata. Vanal Jaani kalmistul leidub küll Borck’ide mauseplats, kuid Adalberti nimelist mälestusmärki seal ei esine, küll aga puudub ühel ristil nimega vaskplaat. Tõenäoliselt ongi selle risti all Adalbert Borck maetud.” — Vana-Jaani kalmistul leidub küll paljude Brockide hauaplats (RAD:P22:22).

²⁹¹⁰Narva mnt poolne värav. Vt <http://hdl.handle.net/10062/81870>.

²⁹¹¹Isikuandmed tuvastamata.

– Professorite kalmud jäävad kõik alles — säärane on käsk, seletab sõnaohtralt vähe nokastunud töödejuhataja.

– Praegu aga tahtsite Ewersi risti purustada! — vastan ma. — Ja Wahl, Buraschi?

– Noh, jah, ei tea neid ju kõiki, püüab end vabandada E. Vabamäe.

Näitan prof. E. Martinsonile tähtsamate Tartu Ülikooli endiste õppejõudude kalme. Ta on peamiselt huvitatud teadlasist, keda laiemalt tunti Venemaal, nagu Friedrich Bidder, Carl Ernst Claus, Johann Jakob Friedrich Parrot,²⁹¹² Johann Martin Christian Bartels, Kaspar Andreas Konstantin Grewingk²⁹¹³ ja Alexander von Bunge. Eriti huvitab teda Karl Ernst von Baer.

– Kas siis tõesti kõikide nende kalmud tasandatakse? — küsib Martinson.

– On korraldus luua siia park! — vastan ma.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi kalmude ees laotab Martinson käsi. Kas siis eestlastel pole niigi palju lugupidamist oma rahva suurmeeste ees, et lasevad rahulikult tasandada nende kalmud? — pöördub Martinson taas minu poole. — Ei saa sellest aru? Eriti ülikooli ükskõiksusest?

Ülikool? Koort? Kas pean ütlema, et olen ainukesena Tartus aastaid huvi tundnud nüüd hävitamisele määratud Tartu teadlaste ja eesti suurmeeste kalmude vastu ja arstiteaduskonna liikmete annetatud ja oma summadega nende eest hoolitsenud? Ma ei ütle midagi, ma vaikin.

Tagasiteel kalmistult seletab prof. Martinson, et Tartus ei tunta huvi ajaloo, eriti arstiteaduse ajaloo vastu. Tartu Ülikoolis on peale Pirogovi õppinud mitmed silmapaistvad vene teadlased, nagu [Fjodor] Inozemtsev, Varvinski²⁹¹⁴ ja teised. Kuid kas on

²⁹¹²S.t Johann Jacob Friedrich Wilhelm von Parrot.

²⁹¹³S.t Kaspar Andreas Constantin von Grewingk.

²⁹¹⁴Jossif Varvinski (Ossip V.; Joseph V.; 1811 – 9. X (vkj 27. IX) 1878 Moskva) lõpetas Harkivi Ülikooli arstiteaduskonna 1833 ja jätkas õpinguid Tartu Ülikooli professorite instituudis 1833–1838, *dr. med.* 1838. Moskva Ülikooli eripatoloogia- ja anatoomiakateedri adjunktprofessor 1838, täiendas end füsioloogia ja patoloogilise anatoomia alal Berliinis,

keegi nende kohta midagi kirjutanud. Ei. 2. detsembril toimunud Pirogovi mälestusele pühendatud konverentsi ja näituse pidi korraldama vastav toimkond, ei teinud aga midagi. Siis tuli temal — Martinsonil — kiiresti-kiiresti kõik organiseerida. Ja Kalju, see jättis isegi oma ettekande pidamata — kas nii tohib toimida tervishoiuminister.

– Kirjutasin mõni aeg tagasi, — jätkab prof. Martinson, — artikli “70 aastat vitamiini[de]õpetuse rajamisest N. I. Lunini²⁹¹⁵ poolt” ja saatsin ajalehele “Edasi”, kuid seda ei avaldatud vaatamata tõsiolule, et vitamiiniõpetusele pandi alus Tartus. Alles keskkomitee nõudmisel artikkel ilmus.²⁹¹⁶

Viinis ja Pariisis 1841–1844, MÜ õppejõud taas 1844; TÜ eripatoloogia ja üldteraapia korraline professor ning ülikooli polikliiniku juhataja 1844–1846; MÜ hospitaalsisehaiguste kateedri korraline professor 1846–1878; MÜ teeneline professor; tõeline riiginõunik 1865, salanõunik 1873.

²⁹¹⁵Nikolai Lunin (1853 – 18. VI 1937 Leningrad) lõpetas 1873. aastal Tartu kubermangugümnaasiumi ja 1878. aastal Tartu Ülikooli arstiteaduskonna, *dr. med.* 1880. Töötas pärast lõpetamist TÜ füsioloogiakateedri assistendina, sh täiendas end Berliini, Pariisi, Viini ja Strassburgi ülikooli kliinikutes; Oldenburgi printsi lastehaigla (a-st 1919 Karl Rauchfussi nimeline haigla) assistent Peterburis a-st 1882, suurvürstinna Jelena Pavlovna arstide täiendusinstituudi lastehaiguste kursuse õppejõud, Jelizaveta alaealiste haigla arst ja Nikolai laste varjupaiga juhataja, enne Esimest maailmasõda Oldenburgi printsi lastehaigla vanemarst ja 1919–1925 peaarst, seejärel juhtiv konsultant pediaatria ning kõri-, nina- ja kõrvahaiguste alal, personaalpensionär 1934; tegelik riiginõunik 1904.

²⁹¹⁶““Edasi” 3. aastakäik, nr. 256 (770) — 28. okt. — lk. 3–4, (1950).”
Herbert Normanni märkus.

– Mina esitasin samale lehele möödunud aasta lõpul kirjutise Obratztsovist,²⁹¹⁷ — vastan ma, — tema 100. sünnipäeva puhul 1949. aastal, ja see jäigi ilmumata.

– Ja mispärast? Seepärast, et Obratztsov ja Lunin lõpevad “ov” ja “in’ile” ja on venelased. Lehed ja ülikool aga lõmitavad lääne ees.

Ja ikka vihasemaks ja vihasemaks räägib end Martinson, nii et vastata ei oska temale enam midagi. Kuulan lõpuks vaikselt pealt.

Ülikooli juures lahkume.

– Täna teid lahkuse eest, — surub mul Martinson kätt, — oli huvitav Tartu teadlaste kalme näha.

– Kas arvate, et nende säilitamiseks midagi saab teha? — küsin vaikselt, — oleks ju tõesti kahju, kui nad jäljetult kaovad.

– Teil ja minul on kahju, — sähvab vastuseks Martinson, — aga teistel ei ole.

Ja ta ruttab kiiresti minema...

*

Õhtupimeduses jookseme ülikooli juures prof. Martinsoniga üksteisele otsa. Ta on oma viha juba unustanud, surub sõbraliikult ja lahkelt kätt.

– Ma helistasin Reimanile, ta on ülikooli ajaloo komisjoni esimees, — tähendab Martinson, — ja pidasin temaga nõu. Ta lubas

²⁹¹⁷Vassili Obratztsov (1849 või 1851 – 1920 Kiiev) lõpetas Vologda vaimuliku seminari 1870 ning Peterburi Sõjameditsiiniakadeemia 1875, *dr. med.* 1879. Semstvoarst Veliki Ustjugis, Vene-Türgi sõja ajal kirurg Punase Risti hospitalis Rumeenias 1877–1878, seejärel täiendas end Berliinis, Breslaus jm, Kiievi hospitali ordinaator, erarst 1884–1886, Kiievi Aleksandri haigla ordinaator 1886, linnahaigla sisehaiguste osakonna juhataja 1888; Kiievi Ülikooli eripatoloogia ja sisehaiguste kateedri eradotsent 1891, erakorraline professor 1893 ja korraline professor 1902, ühtlasi teaduskonnasisehaiguste kliiniku direktor a-ni 1918, millele hiljem linnahaiglana anti tema nimi. — Vt ka Herbert Normann, “Vassili Parmenovitš Obratztsov. Masinakirjas. [1940. a-te II pool.]”, TÜR KHO, f 77, s. 148.

astuda kohe ühendusse täitevkomitee esimehe Rosentaliga²⁹¹⁸ ja

²⁹¹⁸Ivan Rosent(h)al (Jaan R.; 22. IV 1893 – 26. IX 1981 Tartu) omandas hariduse Kaarepere 2-klassilises ministeeriumikoolis. Pärast kooli Morozovi tiseritöökoja ja Bandelier' mööblivabriku tislari õpilane Tartus 1911–1914; Petrogradis (Leningradis) Ericssoni telefonivabrikus (hiljem nimega Krasnaja Zarja) puidutöötlemistsehhi ja seejärel kommunaalteenistuse töölise 1914–1918; Punaarmee 1918–1920, võttis eesti punaste väeosade koosseisus osa lahinguist Tartu, Võru, Pihkva, Väinalinna, Orjoli, Kurski, Mariupoli ja Perekopi all kuni Krimmi operatsioonini 1920, sidekomando ülem ning seejärel telefoni- ja telegraafidivisjoni komandör, kommunistliku partei liige a-st 1919; saadeti seejärel VK(b)P Eesti sektsiooni käsutusse Petrogradis, kust mai lõpul lähetati Eestisse põrandaalusele tööle, arreteeriti samal aastal, sõjaringkonnakohus mõistis ta nn 50-protsessil Tartus salakuulamise ja mässu õhutamise süüdistusega 24. septembril 1921 kolmeks aastaks vangi, kust 1922. a septembris vahetati välja Nõukogude Venemaale; vabrikus Krasnaja Zarja telefonijaamade reguleerija ja paigaldaja 1922–1926, automaattelefonijaamade tootmise korraldamise instruktor 1927–1930, tootmisala juhataja ja peainseneri abi 1931–1932, vabriku tehnilise kontrolli osakonna ülem 1932–1933, automaattelefonijaamade ja aparatuuri tsehhide ülem ning tootmisosakonna ülem 1931–1942, komandeeriti 1927. ja 1931. a Rootsi ning 1931. aastal Saksamaale tutvuma vastavalt Ericssoni ja Siemensi vabrikute tööga, Krasnaja Zarja parteikomitee liige; oli 1938. a sügisest Leningradi NKVDs uurimise all, süüasi lõpetati kui laimamine ning ta vabastati 1940. a märtsis; saadeti 1942. a alul koos mitme spetsialistiga Moskvasse, et rajada Riikliku Kaitsekomitee uus telefonivabrik nr 1, oli selle tootmisosakonna ülem ja 1943–1945 uute toodete eksperimentaaltsehhis ülem; komandeeriti 1945. a aprillis EK(b)P Keskkomitee käsutusse, vabriku Punane Ret direktor Tallinnas, mh juhtis sel ajal “trofeearustuse” (metallilõikepingid jm) toimetamist Königsbergist Eestisse; ENSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi rahvakomissari asetäitja kaadrite alal 1945. a sügisest kuni 1948. a märtsini, liidulise alluvusega tehase nr 89 (endine Tartu Telefonivabrik, hiljem p/k 32 ja seejärel Tartu Kontrollaparatuuri Tehas) tootmisala ülem Tartus 1948. a aprillist kuni 1950. a augustini; 1. septembrist 1950 Tartu linna TSN Täitevkomitee esimees, vabastati ametist 4. märtsil 1953, oli ühtlasi Tartu oblasti TSN TK liige 1952–1953, paigutati ümber Tartu linna täitevkomitee kommunaalosakonna juhataja ametisse; ENSV Ülemnõukogu III koosseisu saadik 1951, EK(b)P Tartu linnakomitee liige, Tartu linna TSN TK saadik, Luunja

nõuda komisjoni moodustamist, kes otsustab siis meid huvitavate kalmude saatust. Tulemustest ma teile teatan.

Ja Martinson ruttab nagu päevalgi kiiresti minema.

16. detsember. Sisehaiguste propedeutika kateedril on saabunud resolutsioon Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna parteigrupi lahtise koosoleku kohta, mis toimus teaduskonna õppejõudude osavõtul 31. okt. 1950. a. ja oli pühendatud teadusliku uurimistöö olukorra selgitamisele arstiteaduskonnas.

Resolutsioonis tunnistatakse teadusliku uurimistöö olukord mitterahuldavaks.

Paljude puuduste ja parandusettepanekute hulgas nende kõrvaldamiseks on muide sõna-sõnalt öeldud.²⁹¹⁹

Osa teaduskonna professoreid ei tee teaduslikku tööd ja on kaotanud vastutustunde nende poolt juhendatavate tööde teostamisel (prof. Vadi, Bernakoff, Normann, Hiie, Veiderpass, Linkberg jt.).

Arstiteaduskonna partgrupp nõuab dekaanidelt ja rektoraadilt, et kontrollitaks täpselt, mil määral teaduslikku kraadi omavad arstiteadlased Vadi, G. Kingisepp, Käer-Kingisepp, Linkberg, Hiie, Bernakoff, Normann, Raatma, Veiderpass tegelevad teadusliku uurimistööga s.o. teadusliku kvalifikatsiooni tõstmisega. Vajaduse korral on tarvis tõsta küsimus nende teadusliku kvalifikatsiooni ümberhindamise suhtes.

Arstiteaduskonna partgrupp nõuab dekaanilt ja rektoraadilt, et kvalifitseeritud arstiteadlased nagu prof. Bernakoff, prof. Vadi, prof. Kingisepp, prof. Linkberg, prof. Normann jt. oleks koormatud vastavalt oma tasule ja et nende õppe- ja juhendustöö kvalifikatsiooni pidevalt kontrollitaks, kuna see on sageli madalam kui palk.

Arstiteaduskonna parteigrupp juhib rektoraadi tähelepanu sellele, et rida kateedreid on jäetud ilma järeelkasvuta (Hü-

8-kl kooli aupioneer, nn kodusõja veteranide koondise Tartu osakonna juhatause liige; vabariikliku tähtsusega personaalpensionär 1954, üleliidulise tähtsusega personaalpensionär 1977; Punatähe ordeni kavaler.

²⁹¹⁹ Avaldame Herbert Normanni ümberkirjutise muutmata kujul.

gieen, Anatoomia, Füsioloogia, Farmakoloogia, Günekoologia-sünnitusabi, Kirurgiline stomatoloogia, Galeeniline farmaatsia ja retseptuur) ja nõuab aspirantuuri sisseseadmist neisse kateedritesse.

Arstiteaduskonna parteigrupp loeb otstarbekohaseks, et rektoraat organiseeriks valminud teaduslike tööde trükkimist eri temaatiliste kogumikkude näol või koguni kogu fakulteedi ulatuses, selleks, et tutvustada nendega laiemaid medtöötajate hulki.

Arstiteaduskonna partgrupp nõuab, et rektoraat taotleks teadusliku literatuuri limiidi eraldamist TRÜ Arstiteaduskonna nimestiku alusel.²⁹²⁰

Arstiteaduskonna partgrupp loeb otstarbekohaseks asutada Tartu kesk-meditiiniline raamatukogu filiaali ja paneb ette, et rektoraat Ministrite Nõukogu ees taotleks selle asutamist.

Resolutsioonile on alla kirjutanud koosoleku juhatajana V. Hion ja protokollijana J. Reinaru.

21. detsember. Talvine pööripäev. Päike pole veel tõusnud, kuid idakaar värvub juba süvenevalt kollaseks ja lööb nagu kullatuna särama.

Mõned piklikud sigarikujulised pilved õhetavad samas hommikuvärskest veel nähtamatu päikese valguses. Neile läheneb eemalt punaste harjadega suurem sinakas laineline rüngas...

Läänekaar on üleni hallides pilvedes, puhastub neist aga ootamatult kiiresti...

Ja siis paiskab heldekäeline päike helesinisesse kõrgusesse loendamatuid kuldseid kiirekimpe, nagu tunneks ta rõõmu, et on viivukski katkenud pikke päevi püsinud udujas-ähmane ruusuv taevakate...

²⁹²⁰“1951. aastaks ei saanud arstiteaduskonna õppejõud tellida omale isiklikuks vajaduseks ühtegi meditsiinilist ajakirja limiidi vähesuse tõttu. Olemasoleva limiidi broneeris Tartu tervishoiuvõrk oma asutiste ja liikmete tarvis. Hiljem saadi väike lisalimiit.” *Herbert Normanni märkus.*

A. Räni on saatnud õppejõududele ringkirja, millega "kohustab neid isiklikult esitama temale" teadusliku töö materjalid kujul, mis tõestab tööde valmimist vastavalt plaanile.

Minu vastu on Räni seekord küllalt lahke, teeb ainult selgeks, et oleksin võinud haigustumisele vaatamata rohkem ära teha, kui olen teinud. Ja kui ma sellega tavakohaselt nõustun, muutub ta üsna sõbralikuks ja pikendab töö valmimise tähtpäeva kuni 31. maini 1951. Annab siis veel mõned tulusad juhised ja lubab lõpuks lahkesti lahkuda.

*O tempora, o mores!*²⁹²¹ Äsja lõpetanud arst annab juhiseid enam kui 20-aastase staažiga teadlasele...

(Järgneb)

²⁹²¹Lad k Oh ajad, oh kombed! (Cicero.)